

ISSN 2707-1383 (Print)
ISSN 2707-1291 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВІСНИК ВОЄННО- ІСТОРИЧНИЙ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

3 2024
(53)

ISSN 2707-1383 (Print)
ISSN 2707-1391 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

3(53) / 2024

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку Вченою радою Національного університету оборони України.
Протокол № 8 від 25 червня 2024 року

Київ — 2024

Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. — К.: НУОУ, 2024. — Вип. 3(53). — 118 с.

РЕДАКЦІЯ:

Веденєєв Д. В. (*головний редактор*), доктор історичних наук, професор
Сидоров С. В. (*науковий редактор*), доктор історичних наук, професор
Пашкова О. О. (*відповідальний секретар*), кандидат історичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Карпов В. В., доктор історичних наук, професор
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор
Машталір В. В., доктор історичних наук, професор
Потильчак О. В., доктор історичних наук, професор
Шевчук В. П., доктор історичних наук, професор
Чайковський А. С., доктор історичних наук, професор
Бінар Алеш, PhD., Associate Professor (Чеська Республіка)
Сегеда С. П., доктор історичних наук, професор
Чорний В. С., доктор філософських наук, професор
Грицюк В. М., доктор історичних наук, доцент
Павловська С. В., кандидат історичних наук, старший дослідник
Болтрик Ю. В., кандидат історичних наук, доцент
Пилявець Р. І., кандидат історичних наук, доцент
Трофимович Л. В., кандидат історичних наук, доцент
Гребенюк М. В., кандидат історичних наук, доцент
Перга Ю. М., кандидат історичних наук, доцент

Засновник — Національний університет оборони України

Виходить — 4 рази на рік

Журнал внесено до Реєстру суб'єктів у сфері медіа рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 31.10.2023 № 1214 та присвоєно ідентифікатор медіа R30-01598.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник включений до Переліку наукових фахових видань України категорія «Б» (наказ від 2 липня 2020 року № 886)

Вид видання — збірник наукових праць

Сфера розповсюдження — загальнодержавна

Адреса редакції:

Київ-49, Повітрофлотський проспект, 28

Телефон для довідок: 271-09-47, 21-447

© Національний університет оборони України, 2024

© «Воєнно-історичний вісник», 2024

ЗМІСТ

ЕВОЛЮЦІЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА

Pashchuk Yu. MILITARY-HISTORICAL ANALYSIS OF IMPLEMENTATION OF THE LESSONS LEARNED PROCESS ACCORDING TO NATO STANDARDS IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE (2019–2024)	5
--	---

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ТА ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДУМКИ

Дейнега В. ІНЖЕНЕРНО-ПРОМИСЛОВИЙ ТА ВІЙСЬКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК РАДЯНСЬКОЇ ВАЖКОЇ БОМБАРДУВАЛЬНОЇ АВІАЦІЇ (1920–1941 рр.)	16
--	----

ВІЙСЬКОВА СПРАВА У ГЛИБИНАХ СТОЛІТЬ

Фігурний Ю. «АПОГЕЙ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ»: ВНЕСОК ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА У ПОРЯТУНОК ЄВРОПИ ВІД ОСМАНСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ ПІД ЧАС ТУРЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1620–1621 рр. (СУЧАСНА ВОЄННО-ІСТОРИЧНА ВІЗІЯ)	27
---	----

СТОРІНКАМИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Чорний О. БИТВА ЗА ДНІПРО 1943–1944 рр.: ПОШУКИ НОВОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ПОГЛЯДУ НА ПРОБЛЕМУ	37
Автушенко І., Глушенко Н. АГРАРНА ПОЛІТИКА ГІТЛЕРІВСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В РЕЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА» (1941–1944 рр.)	49

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ МОВОЮ ДЖЕРЕЛ

Крет М. ФОНДИ ЦДАВО УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО АРМІЇ УНР ВСЕВОЛОДА ЗМІЄНКА	58
--	----

З ІСТОРІЇ ПАРТИЗАНСЬКО-ПОВСТАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ

Чайковський А., Осьодло В., Новікова В. ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ПАРТИЗАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ	68
--	----

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФРОНТ: ВИТОКИ І СУЧАСНІСТЬ

Веденєєв Д., Костишева С. СУЧАСНІ НАУКОВО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВІЗІЇ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ США ЩОДО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИБОРСТВА ЯК СТРАТЕГІЧНОГО КОМПОНЕНТА СУЧАСНИХ ВІЙН (ПЕРША ЧВЕРТЬ ХХІ ст.)	77
Сегеда С., Алешенко В., Гданов І. РОЛЬ КОМАНДИРА У ФОРМУВАННІ ІМІДЖУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ (ЗА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИМ ДОСВІДОМ 2022–2024 рр.)	90

ВІЙСЬКОВО-РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ

Бураков Ю., Томчук О. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КАПЕЛАНСЬКОЇ СЛУЖБИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ У РОКИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2022)	101
--	-----

Вимоги до оформлення статті	110
--	-----

CONTENT

EVOLUTION OF MILITARY ART

- Pashchuk Yu.** MILITARY-HISTORICAL ANALYSIS OF IMPLEMENTATION OF THE LESSONS LEARNED PROCESS ACCORDING TO NATO STANDARDS IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE (2019–2024).....5

DEVELOPMENT OF MILITARY EQUIPMENT AND MILITARY-TECHNICAL THOUGHT

- Deineha V.** ENGINEERING-INDUSTRIAL AND MILITARY-ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT OF THE SOVIET HEAVY BOMBARDMENT AVIATION (1920–1941)16

MILITARY AFFAIRS IN THE DEPTHS OF CENTURIES

- Fihurnyi Yu.** “THE PEAK OF THE COSSACK GLORY”: CONTRIBUTION OF THE ZAPOROZHIAN COSSACKS TO SAVING OF EUROPE FROM THE OTTOMAN EXPANSION IN THE TURKISH-POLISH WAR OF 1620–1621 (MODERN MILITARY HISTORICAL VISION).....27

HISTORY OF THE SECOND WORLD WAR

- Chorny O.** THE BATTLE OF THE DNIPRO IN 1943–1944: SEARCHING FOR A NEW MILITARY-HISTORICAL VIEW OF THE PROBLEM.....37
- Avtushenko I., Hlushenko N.** AGRARIAN POLICY OF HITLER'S OCCUPATION REGIME IN THE REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE» (1941–1944)49

MILITARY HISTORY IN SOURCES

- Kret M.** FOUNDATIONS OF THE CSAHA OF UKRAINE AS A SOURCE OF RESEARCH ON THE ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC GENERAL-HORUNZHYYI VSEVOLOD ZMIENKO58

FROM THE HISTORY OF PARTISAN-INSURGENT FORMATIONS

- Chaikovskiy A., Osodlo V., Novikova V.** THE MILITARY ART OF PARTISAN STRUGGLE68

INFORMATION FRONT: ORIGINS AND MODERNITY

- Viedienieiev D., Kostylieva S.** MODERN SCIENTIFIC AND CONCEPTUAL VISIONS IN THE US ARMED FORCES REGARDING INFORMATION WARFARE AS A STRATEGIC COMPONENT OF MODERN WARS (FIRST QUARTER OF THE XXI CENTURY).....77
- Sheda S., Aleshchenko V., Hdanov I.** THE ROLE OF A COMMANDER IN SHAPING THE IMAGE OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (BASED ON MILITARY HISTORICAL EXPERIENCE 2014–2024)90

MILITARY-RELIGIOUS RELATIONS

- Burakov Yu., Tomchuk O.** THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CHAPLAINCY SERVICE IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022)101

- Requirements for manuscripts 110

Yurii PASHCHUK*PhD of Technical Sciences, Associate Professor
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0631-6183>
Email: ypashchuk@gmail.com*

MILITARY-HISTORICAL ANALYSIS OF IMPLEMENTATION OF THE LESSONS LEARNED PROCESS ACCORDING TO NATO STANDARDS IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE (2019–2024)

This article examines the historical aspects of implementation of the standardized Lessons Learned process in the Armed Forces of Ukraine (2019–2024) in agreement with NATO requirements and Ukraine's path to full Euro-Atlantic integration. The introduction of this process was regulated by the appropriate Ukrainian guiding documents and carried out within forming a prospective Lessons Learned System (January 2019–present), considering the basic theoretical and practical achievements of the North Atlantic Alliance in the organizational learning domain to ensure the interoperability of national and coalition command and control systems.

The conducted military-historical analysis of implementing the formal standardized Lessons Learned process in the Ukrainian Armed Forces allows to identify both positive outcomes and challenges in its performance, as well as conclude certain discrepancies in its adoption compared to the Alliance and a need to improve its effectiveness to develop Ukraine's defense capabilities further.

Based on the research results, a comprehensive systematic approach to solving the outlined problems is proposed, taking into account the challenges of the Russian-Ukrainian War, world trends in the Lessons Learning theories and practices, as well as in the context of the further development of military cooperation with the Alliance and increasing operational interoperability with the Armed Forces of the NATO members and partners.

Keywords: *Lessons Learned process, Armed Forces of Ukraine, NATO, Euro-Atlantic integration, military cooperation.*

Problem Statement. It is undeniable that organizational learning in the military sphere is an effective tool that can enhance the efficiency of training and employment of armed forces, especially in wartime. Organizational (military) learning can be defined as the creation and systematic application of key lessons learned (LL) elements (structure, process, tools, and training) to enhance the collective capability of the military organizations to obtain and analyze experiences, disseminate and transform them into remedial actions aimed at minimizing the risk of repeating mistakes and increasing the chances of success and victories in the future (Basten, D. & Haamann, T. 2018; Dyson, T. 2019; Leavitt, C. 2011; Marcus, R. 2015; NATO 2022).

From December 1991 to the present, military learning in the Ukrainian Armed Forces (UAF) was

carried out in the form of two consecutive Systems (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022):

1) The System of Lessons Analysis and Dissemination (SLAD: December 1991–December 2018). It was inherited from the Soviet Union and went through three main phases: “Stagnation” (December 1991–May 2013); “Reformation” (May 2013–April 2014); and “Adaptation” (April 2014–December 2018).

2) The Lessons Learned System (LLS: January 2019–present). This System is based on the SLAD and formed using NATO's advanced theoretical and practical achievements in organizational learning. Thus, in mid-2020, the UAF began implementing a standardized NATO lessons learned process (LLP) (Bi-Strategic Command Directive 080-006. Lessons Learned. 2018) that became a cornerstone

for improving the LLS effectiveness within the UAF (Doktryna z vyvchennia ta vprovadzhennia dosvidu... 2020, p. 8). According to “The Lessons Learned Doctrine in the Armed Forces of Ukraine (LL Doctrine 2020)”, approved by the Chief of the UAF General Staff on June 30, 2020 (Doktryna z vyvchennia ta vprovadzhennia dosvidu... 2020, p. 10): “The standardized lessons learned process is a set of systematized sequential procedures used to collect, analyze, and summarize information on solving the problems or sustaining good practices, determine the root causes and propose solutions, as well as disseminate and apply obtained experiences during the training and combat employment of the Armed Forces of Ukraine.”

Today the LLS functioning, particularly the LLP operating, in the UAF can be characterized as problematic. Considering the ongoing large-scale Russian armed aggression, the untimely or superficial solving of the war issues, not using potential best practices is a crime and too high price – the Ukrainian lives, the independence and territorial integrity of our state. Hence, presumably everyone in the UAF understands the necessity and importance of analyzing, implementing, and sharing the obtained lessons. This practice should be undertaken by all commanders and a majority of the UAF officers, as it is their first-hand duty. However, according to the principle “everyone and no one”, the LLP organization in many UAF units can be assessed as declarative rather than well-thought-out and effective.

Additionally, it should be noted that from 2017 to 2019, a public discussion on ways to upgrade military learning was conducted among the UAF personnel (Naukovo-doslidna robota, shyfr “Dosvid-ZSV”. 2020). As a result, participants, including commanders and scientists, proposed a wide range of valuable solutions for improving the LLP performance. Most of these recommendations were common administrative measures, but the systematic approach to the LLP functioning, which was administrated in Alliance and proved effective, was not adequately considered. Firstly, it can be attributed to the insufficient awareness of the Ukrainian military on the organizational learning practice performed in NATO countries. This was confirmed by a study conducted by the National Army Academy (Lviv, Ukraine) in collaboration with the Royal Holloway College of the University of London (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022). For example, only 18.9% of respondents, mainly LL officers, knew about the organization and structure of the NATO LLP that was implemented in the UAF in 2020 (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022).

Another important conclusion from the Ukrainian-British research was that the historical analysis of the learning practices, as well as the relevant theories (e.g., knowledge acquisition, knowledge management, and knowledge transformation, etc.) remained underexplored by the Ukrainian scientists (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022).

According to the present-day neorealism postulate, the competitive international security environment, notably the threat of defeat on the battlefield, should be a powerful catalyst for the development of organizational learning. However, negative factors such as bureaucratic politics and imperfect military culture can significantly impact this progress (Dyson, T. 2019, p. 60–62). An example of this is the huge improvement of the LL activities within the UAF during the Ruso-Ukrainian War (2014 – present) (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022). However, notwithstanding certain practical steps of the UAF towards the implementation of advanced learning practices, including the introduction of the standardized NATO LLP, the effectiveness of Ukrainian organizational learning remains low (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022).

Given the above, a scientific and practical problem has been formulated, which remains underexplored in the scientific literature on military reforms in Ukraine, aimed at enhancing its defense capabilities: Why was the implementation of the NATO LLP in the UAF (2019–2024) partially successful, and what needs to be done to enhance its productivity and ensure proper interoperability with Alliance?

To address this issue, an interdisciplinary scientific approach was applied. Among the scientific methods used, the historical-comparative and historical-systematic methods are noteworthy. The first approach was employed for a comparative analysis of the dynamic changes in the structure and forms of lessons learned processes used in NATO (2000–2024) and the UAF (2019–2024). The second procedure was used to consider the internal and external links of the above processes within the functioning of the respective LL Systems: the NATO Joint Lessons Learned System and the UAF Lessons Learned System. The research involved studying the relevant scientific reports, and archival and guiding documents of the Ukrainian Armed Forces and Alliance.

The paper aims to examine the retrospective of applying the formal lessons learned process in the Ukrainian Armed Forces (2019–2024) according to the NATO standards to ensure operational interoperability of the national and Alliance’s command and control systems.

Main Material. Findings and analysis. The semi-formal LLP was first applied by the German and British armies during World War I (Dyson, T. 2019; Marcus, R. 2015). One of the first to use a formal LLP was the US Armed Forces. In 1984, the Army Studies Group, led by Colonel Wesley Clark, implemented formal learning procedures for analyzing the lessons of the military operation “Urgent Fury”. This group became a ground for establishing the Center for Army Lessons Learned (CALL) on August 1, 1985. The main Center’s functions were to collect, analyze, disseminate, and archive lessons learned and best practices. Subsequently, in the late 1980s, following the successful functioning of CALL, the formation of the US Joint Lessons Learned System (US JLLS) began (Dixon, 2011, p. 227; Landry, A. 1989, p. 147).

At the turn of the millennium, rapid scientific and technological progress, particularly in development of the information and communication technologies, created prerequisites for significant acceleration of the formal LLP tempo, primarily through instant knowledge sharing (Dyson, T. 2019). It was one of the dominant factors that led to the creation of the NATO Joint Lessons Learned System (NATO JLLS) in the early 2000s, modeled after the US JLLS and continuously evolving over the next quarter-century to meet NATO’s operational and strategic needs.

Within the NATO JLLS, the lessons learned process, one of the seven basic elements of NATO’s learning capability (leadership, mindset, structure, process, tools, training, and information sharing), was continuously improved (Bi-Strategic Command Directive 080-006. Lessons Learned. 2018, p. 5). The most serious changes in the definition, structure, and form of the NATO LLP were introduced in the Alliance’s doctrinal documents in 2010, 2018, and 2022.

In 2010, the first edition of “The NATO Lessons Learned Handbook” (The Lessons Learned Handbook. 2010) defined the LLP as “a procedure for deliberately staffing observations arising from an activity until a lesson learned is reached”, encompassing three key phases (Fig. 1) (The Lessons Learned Handbook. 2010, p. 2–10): “Identification” (collecting knowledge from experiences), “Action” (taking remedial actions based on the learning knowledge), “Institutionalization” (sharing the changes). Mainly the ‘2010 LLP standard’ (Fig. 1) was pointed out “to gather, staff, action and communicate lessons to ensure learning from experience is converted into actual improvement via a formal process” (The Lessons Learned Handbook. 2010, p. 2).

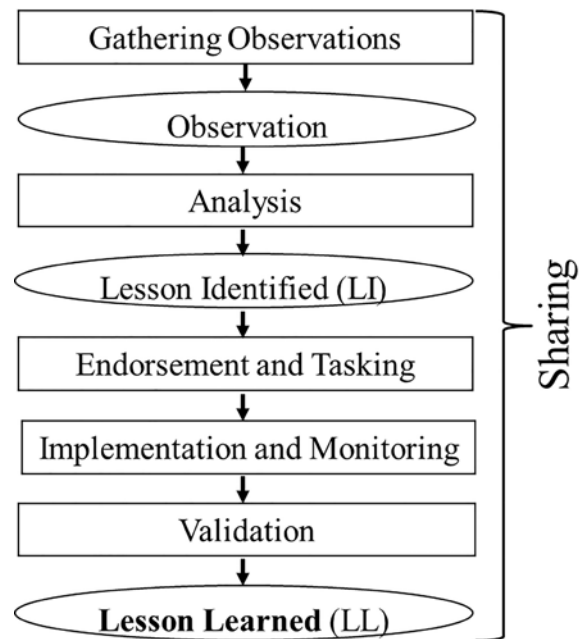

Figure 1. NATO Lessons Learned Process ('2010 LLP standard')

In 2018 the “Bi-Strategic Command Directive 080-006” (Bi-Strategic Command Directive 080-006. Lessons Learned. 2018) presented a modernized ‘2018 LLP standard’ (Fig. 2), which later, in 2020, was implemented in the UAF within the creation of the Lessons Learned System (January 2019 – present). Conforming to the renovated interpretation, the LLP was “executed in order to deliver improvements and provides a structured framework with a clear division of roles and responsibilities throughout the process” (Bi-Strategic Command Directive 080-006. Lessons Learned. 2018, p. 8). The updated process structure (Fig. 2) included two phases: “Analysis” (output: lesson identified – LI) and “Implementation” (output: lesson learned – LL); and six stages: Plan, Observe, Analyze, Lesson Identified, Decide, Implement (Bi-Strategic Command Directive 080-006. Lessons Learned. 2018, p. 6–7).

In 2022 NATO introduced the latest significant changes to the institutionalized LLP in the fourth edition of “The NATO Lessons Learned Handbook” (The NATO Lessons Learned. 2022). Since, the lessons learned process is “a part of a formal approach to organizational learning that deliberately processes observed issues arising from an activity until either a lesson learned is reached, or the lesson is rejected/noted for various reasons” (The NATO Lessons Learned. 2022, p. 17). These learning procedures are designed “to develop a lesson, to include sharing and utilizing it appropriately” (The NATO Lessons Learned. 2022, p. 14).

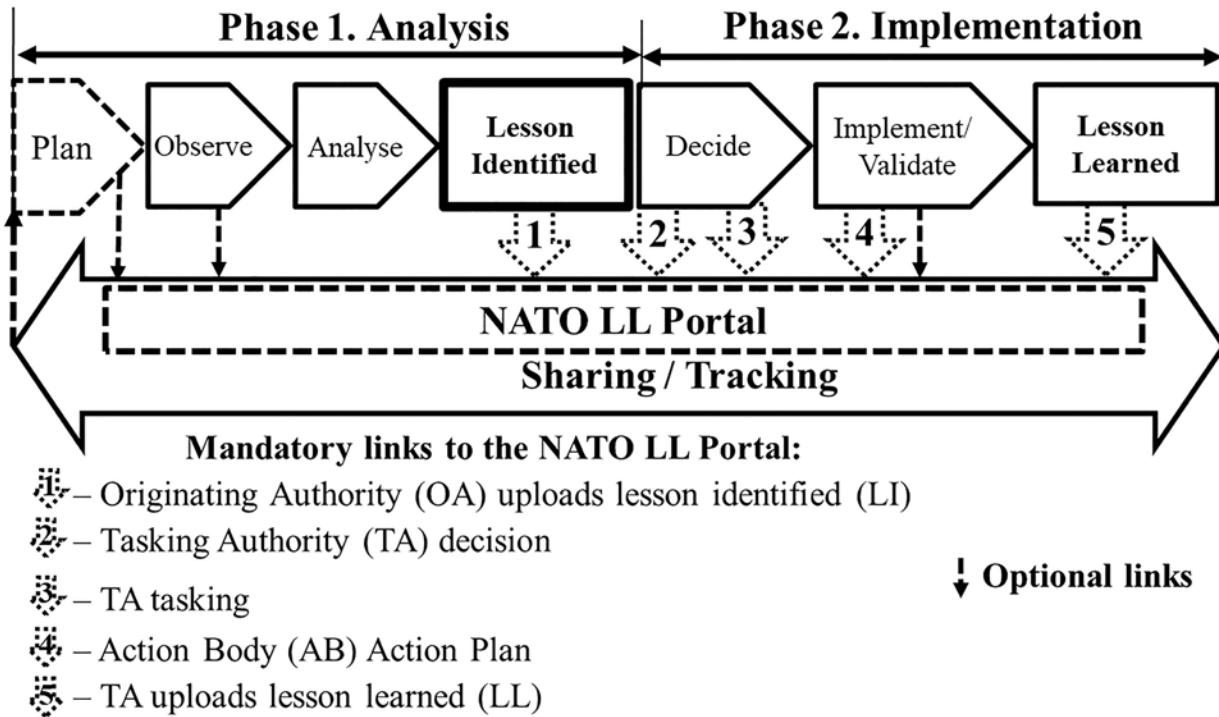

Figure 2. NATO Lessons Learned Process ('2018 LLP standard')

The '2022 LLP standard' (Fig. 3) comprises two phases (The NATO Lessons Learned. 2022, p. 18): "Analysis" (outcome: lesson identified or potential best practice – LI/PBP) and "Implementation" (outcome: lesson learned or best practice – LL/BP); as well as six stages: 1.1) Plan, 1.2) Observe, 1.3) Analyze, 2.1) Decide, 2.2) Implement and Validate, 2.3) Share.

Unlike NATO countries, the '2018 LLP standard' (Fig. 2) was implemented in the UAF only in July 2020 (Doktryna z vyvchennia ta vprovadzhenia

dosvidu... 2020; Tymchasova instruktisiia vyvchennia ta vprovadzhenia... 2020) and has not undergone significant transformation to align with the revised and improved '2022 LLP standard' (Fig. 3). Against this background, it should be emphasized that LLS building in the UAF was driven by the low effectiveness of previous SLAD as well as Ukraine's foreign policy priorities to gain Alliance's membership, including increasing interoperability in the organizational learning sector. Execution of this strategic course has been carried out since 2017

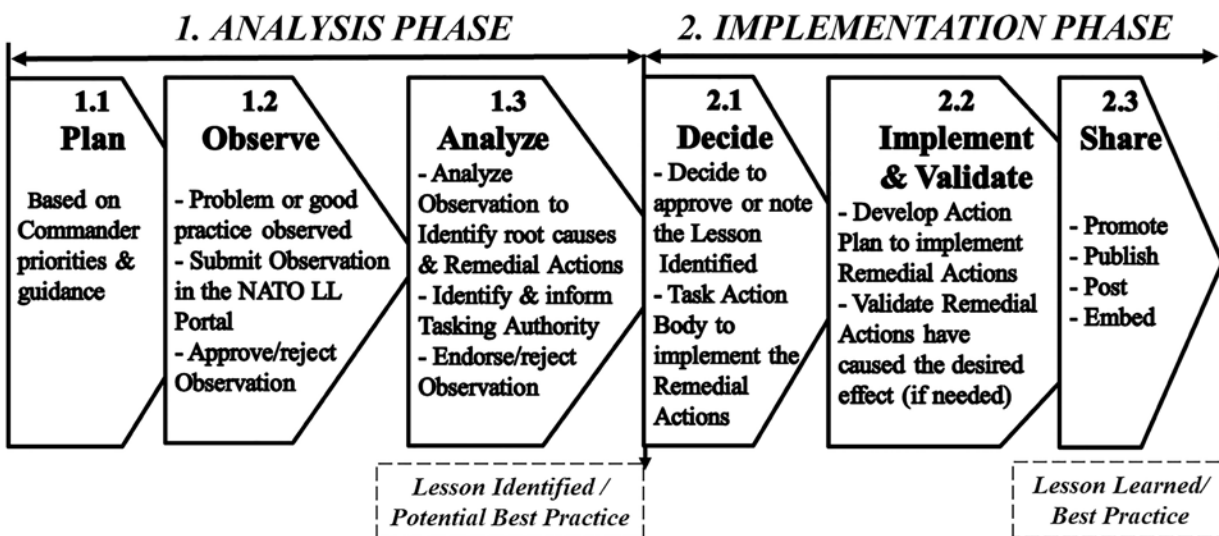

Figure 3. NATO Lessons Learned Process ('2022 LLP standard')

in cooperation with the NATO Representation to Ukraine within “The Lessons Learned Capability Development Program” (NATO Representation to Ukraine. 2020, p. 1–2).

Among the four dominant aspects of the “LL Roadmap” (Plan stvorennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy... 2018) to form the LLS, a key one was to introduce the ‘2018 LLP standard’ (Fig. 2) in the UAF by December 30, 2019 (Plan stvorennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy... 2018, p. 2–3). Nevertheless, this task was completed a year and a half later, after the approval of the relevant LL documents (Doktryna z vyvchennia ta vprovadzhennia dosvidu... 2020; Tymchasova instruktsiia vyvchennia ta vprovadzhennia... 2020) and marked a final transition from semi-formal to formal LLP to increase interoperability with the Alliance in the organizational learning domain (Pashchuk, Y.M., Pashkovsky, V.V. 2023, p. 27).

A detailed analysis of the LL doctrinal documents (Doktryna z vyvchennia ta vprovadzhennia dosvidu... 2020; Tymchasova instruktsiia vyvchennia ta vprovadzhennia... 2020) reveals their crucial weaknesses. Overall, their texts are ‘vague’ and written in a complex and non-concise manner. One of the main shortcomings of the LL documents is a lack of full compatibility with relevant NATO doctrines (Bi-Strategic Command Directive 080-006. Lessons Learned. 2018; The NATO Lessons Learned. 2022). Also, the advanced world practices in organizing the lessons learned processes were only partially and fragmentarily utilized (Naukovo-doslidna robota, shyfr “Dosvid-ZSV”. 2020, p. 110–113; NATO Representation to Ukraine. 2020, p. 1–3; Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022, p. 146–147). For example, internal and external links between various military bodies involved in the NATO LLP were not applied, and some learning approaches were not fully described. This predominantly concerns the procedures for submitting observations and executing their analysis; exchanging and tracking of LL information and other critical LL data that normally circulated within the NATO lessons learned process.

Moreover, “The Temporary Lessons Learned Standard Operating Procedures in the Armed Forces of Ukraine (LL SOP 2020)” (Tymchasova instruktsiia vyvchennia ta vprovadzhennia... 2020) lacks the comprehensive methodology of ‘academic’ lessons analysis, as presented in “The Joint Analysis Handbook” (The Joint Analysis Handbook. 2016). Correspondingly, the LL SOP 2020 does not contain a clear description of the LLP, for instance: decision-making on approving observations, and endorsing/

approving of LIs/PBPs and LLs/BPs; planning, implementing, and validating remedial actions; sharing important LL information on changes, etc. Besides, definitions for the following LL bodies (Bi-Strategic Command Directive 080-006. Lessons Learned. 2018; The NATO Lessons Learned. 2022) are missing in the LL SOP 2020:

- Originating Authority (OA),
- Headquarters (HQ) Lessons Learned Working Group (LLWG),
- Tasking Authority (TA),
- Action Body (AB).

Also, the duties and responsibilities of these LL agencies and their cooperation and interaction during the LLP are not formulated.

The stated discrepancies of the UAF LL documents with appropriate NATO requirements (Bi-Strategic Command Directive 080-006. Lessons Learned. 2018, p. 4–13; The NATO Lessons Learned. 2022, p. 13–21) became one of the main factors of creating a “gap” between the first and second phases of the LLP, hindering the complete transformation of acquired knowledge (lessons) to achieve the learning objective – to improve the UAF training and employment (Pashchuk, Y.M., Pashkovsky, V.V. 2023, p. 30). This was one of the fundamental reasons why outcomes from the performed analyses of experiences, including endorsed and approved LI/PBP, can be only informative, and recommended remedial measures may not be mandatory for implementation. Consequently, despite some principal enhancements in ‘potential absorptive capacity’ due to the improving ability of the Ukrainian military to acquire and assimilate knowledge throughout the first Analysis phase, there were continued deficits in ‘realized absorptive capacity’ characterizing the limited effectiveness of the second Implementation phase (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022, p. 152).

Even with the above-mentioned shortcomings, the introduction of the LL Doctrine 2020 and LL SOP 2020 in the UAF was an extremely important step in establishing the LLS and creating a regulatory framework for applying the institutionalized NATO lessons learned process. The performance of the formal LLP during the Joint Forces Operation (2020–2022) demonstrated its significant advantages over the semi-formal process used during the Anti-Terrorist Operation (2014–2018) (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022).

Further transformation of the NATO LLP in the UAF was achieved after February 24, 2022, within the comprehensive adaptation of the LLS to conditions of the full-scale Russian war against

Ukraine. The main changes in the LLP's functioning included (Pashchuk, Y.M., Pashkovskiy, V.V. 2023, p. 28–31):

1) Enlarging the LL structure and establishing the unified representation of LL bodies at the tactical and operational levels. These measures significantly improved the LLP operation. However, most military bodies still exhibit the negative tendency that the LL officers are frequently 'distracted' from the LLP running to perform other tasks.

2) Using the mobile lessons learned training teams directly in the troops in 2023 and conducting regular online LL courses in 2024. As a result, more than 200 LL officers during this period obtained relevant LL training that allowed them to better understand the LLP and enhance its performance. However, there is even now a low level of LL awareness among all UAF personnel, especially, regarding the structure and functioning of standardized lessons learned process (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022).

3) Reforming operation of the mobile lessons learned working teams by growing their number and expanding their tasks. This approach increases the overall LLP efficiency, chiefly enhancing the productivity of its first phase ("Analysis").

4) Increasing the speed of sharing experiences, exclusively critical combat experience, within the Ukrainian military community. Until mid-2018, the average time from submitting observations to receiving relevant learning analysis in the troops was three months, and after introducing the new Electronic Document Management System – two months (Naukovo-doslidna robota, shyfr "Dosvid-ZSV". 2020). By spring 2023, owing to administrative measures to limit the maximum time for processing the 'bottom-up' LL data and transmitting the 'top-down' LL analysis results, this index was reduced to one month, (Pashchuk, Y.M., Pashkovskiy, V.V. 2023, p. 29). But it was still worse than in the Alliance since its LL Portal ensured the instant dissemination of experiences and provided quick and reliable access for authorized users to the full spectrum of LL information within the LLP.

First and foremost, such an unsatisfactory state was and remains due to applying an "ineffective" Interactive Electronic Lessons Learned Database (IELLD) and the absence of the UAF LL Portal, which should have become an informational core of the prospective Lessons Learned System. It should be noted that the NATO Joint Lessons Learned Database has been active since 2003 and was replaced by the NATO LL Portal in 2010 (Naukovo-doslidna robota,

shyfr "Dosvid-A". 2018). The UAF lacked lessons-learned databases until 2017 despite aspirations to create the IELLB in 2014 (Naukovo-doslidna robota, shyfr "Dosvid-A". 2018). This database was launched in November 2017, had outdated software, contained only open information, and did not provide fast and valid access the military personnel to needed LL data (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022).

The LL Portal was to be created in the UAF by June 30, 2021 (Plan stvorennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy... 2018), but the "Program for the Development of the LL Portal Infrastructure", which was flawed, remains unfinished. One of the main problems in building the Portal was to integrate all LL databases that have been created in the different UAF military bodies, had non-identical structures, and used incompatible information exchange standards (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022). Additionally, these databases operated with the LL terminology different from NATO's, not meeting the interoperability requirements and hindering further information integration with the NATO LL Portal (NATO Representation to Ukraine. 2020, p. 10). As a result, today the UAF LL sharing remains slow and continues, principally, through the dissemination of regular and/or urgent printed (electronic) information bulletins.

Deriving from the above analysis some principal recommendations have been developed to improve the LLP efficiency in the Armed Forces of Ukraine. First, it is proposed to refine the existing doctrinal documents on organizational learning (Doktryna z vyvchennia ta vprovadzhennia dosvidu... 2020; Naukovo-doslidna robota, shyfr "Dosvid-ZSV". 2020). This requires aligning them with the NATO standards (Bi-Strategic Command Directive 080-006. Lessons Learned. 2018; The NATO Lessons Learned. 2022) and updates in the advanced lessons learned theories and practices, as well as adapting to the challenges of the ongoing Russo-Ukrainian War. Specifically, to increase interoperability with NATO in the organizational learning domain, it is necessary to edit the LL terms according to the NATO terminology and simplify the UAF list of lessons learned reports (NATO Representation to Ukraine. 2020; Bi-Strategic Command Directive 080-006. Lessons Learned. 2018; The NATO Lessons Learned. 2022).

To eliminate the "Achilles' heel" in organizing the LLP and fill the "hole" in its two phases, it is recommended to develop a clear mechanism for interaction among all LL bodies during the process operating. Moreover, it is proposed to introduce in the UAF an updated variant of the NATO LLP ('2022

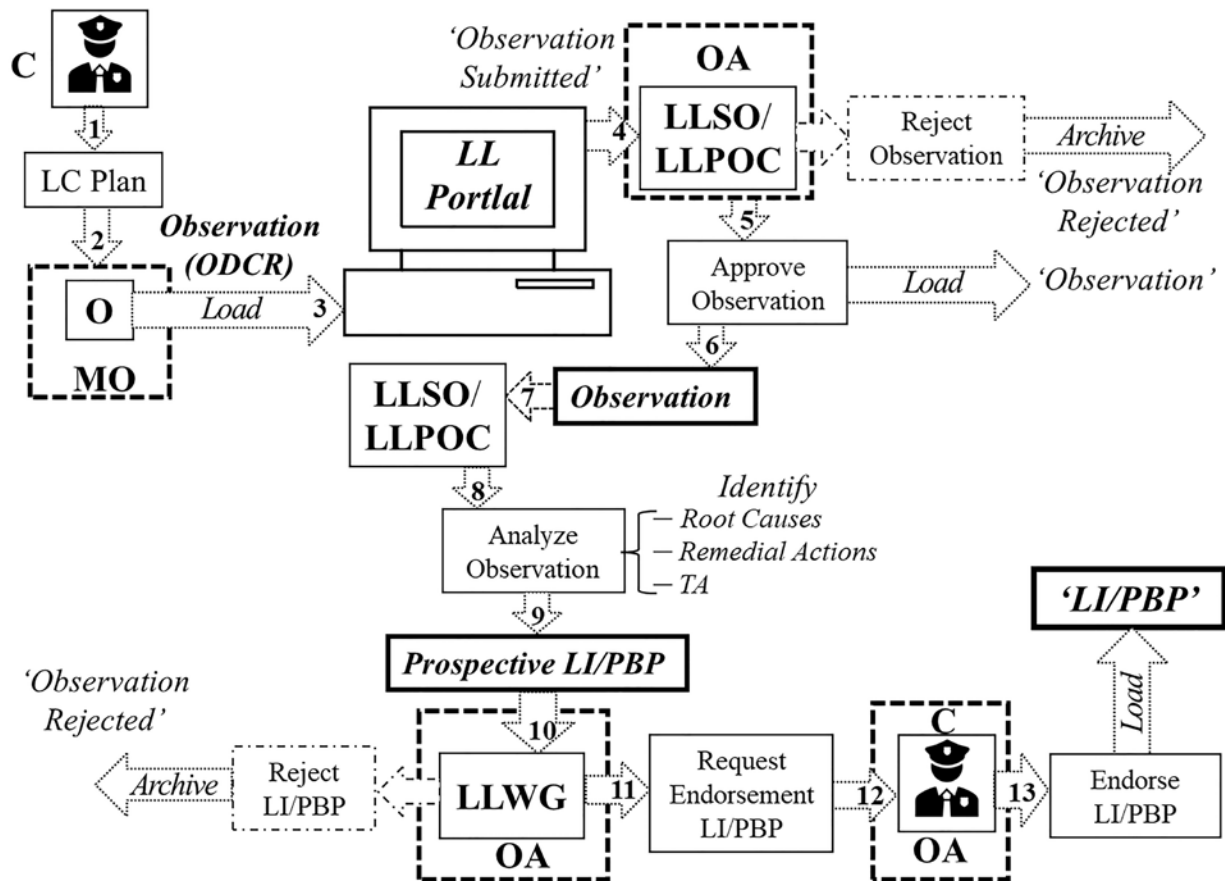

Figure 4. Model of organizing the first phase (“Analysis”) of the ‘2022 LLP standard’

LLP standard’ – Fig. 3). In this regard, it would be appropriate to use the LLP models constructed by the author based on the analysis of the latest NATO LL documents (Bi-Strategic Command Directive 080-006. Lessons Learned. 2018; The NATO Lessons Learned. 2022). Below is a schematic presentation of two sequentially interconnected models of organizing the first Analysis and second Implementation phases of the ‘2022 LLP standard’, shown in Fig. 4 and Fig. 5 using the following denotations:

- AB – Action Body,
- C – Commander,
- LC Plan – Lessons Collection Plan,
- LLPOC –Lessons Learned Point of Contact,
- LLSO – Lessons Learned Staff Officer,
- LLWG – HQ Lessons Learned Working Group,
- MO – military organization,
- O – originator of the observation (soldier/employee/military organization),
- OA – Originating Authority (usually the originator’s HQ),
- ODCR – specific template of the submitted observations: Observation, Discussion, Conclusion, and Recommendation (Bi-Strategic

Command Directive 080-006. Lessons Learned. 2018; The NATO Lessons Learned. 2022),

- TA – Tasking Authority,
- 1-27 – procedures sequence within the LLP.

The above models (Fig. 4 and Fig. 5) display the structure, and internal and external links of the ‘2022 LLP standard’ within the functioning of the present NATO Joint Lessons Learned System.

Additionally, to improve the LLP organization it is recommended to enhance using of the mobile (working) lessons learned teams to monitor and assist in the implementation and validation of remedial actions (stage 2.2 “Implement and Validate” – Fig. 3). Much thoughtful attention should be paid to the critical need in increasing the UAF personnel awareness about war learning, primarily concerning the institutionalized lessons learned process. This can be achieved by using the best practices of the Ukrainian online courses on mine safety and cybersecurity. The LL courses’ multiplicity (stationary, mobile, and online), organized in Ukraine and NATO states, should be conducted regularly not only for lessons learned staff officers and lessons learned points of contact but also for the military leadership.

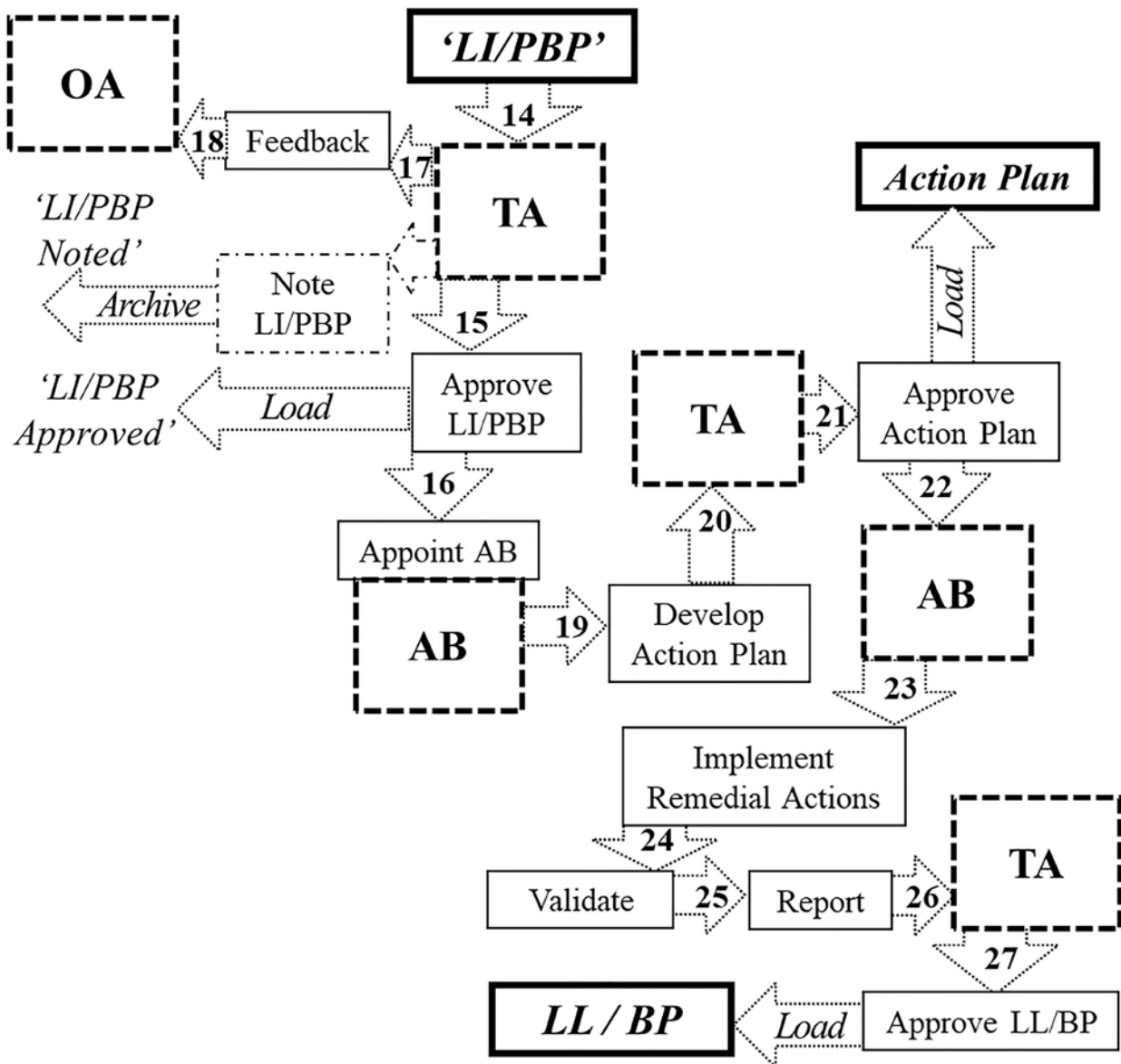

Figure 5. Model of organizing the second phase (“Implementation”) of the ‘2022 LLP standard’

Ultimately, it should be emphasized that no matter how perfect the four key ‘pillars’ of effective lessons learning (organizational structure, process, tools, and training), the Ukrainian military and their mindset are the main driving force behind improving such activities. Likewise, a ‘superb’ NATO LLP, even fully implemented in the UAF, will not be effective without the participation of all soldiers, their initiative and persistence, as well as proper leadership of all commanders in organizing this process.

Conclusions. Based on the study of implementing the standardized NATO LLP in the Armed Forces of Ukraine (2019–2024), four main aspects that influenced its effectiveness should be highlighted:

1) Evolution of organizational learning in the Armed Forces of Ukraine. This is characterized by a

key transition from the previous System of Lessons Analysis and Dissemination to the prospective Lessons Learned System, which has been formed since January 2019 using the Alliance’s best practices in organizational learning. The introduction of the formal NATO LLP in the UAF in mid-2020 was a crucial step in modernizing the Lessons Learned System and increasing its productivity.

2) Challenges of implementing the institutionalized lessons learned process. The NATO LLP was applied in the UAF not fully in line with Alliance’s requirements, causing significant delays and difficulties in its performance, specifically during its Implementation second phase. The main problems included: insufficient compatibility of the UAF LL documents with

NATO specifications; unfit methodology of obtaining, analyzing, implementing, validating, and sharing experiences; the absence of transparent cooperation and interaction among various command and control bodies, and lessons learned branches within the LLP functioning.

3) Weaknesses of the lessons learned regulatory framework. Specifically, the lack of full compatibility of the UAF LL documents (Doktryna z vyvchennia ta vprovadzhennia dosvidu... 2020; Naukovo-doslidna robota, shyfr "Dosvid-ZSV". 2020) with the NATO standards caused the "separation" between two LLP phases, limiting the effectiveness of the Lessons Learned System.

4) Positive outcomes of implementing the NATO lessons learned process. The performance of the formal LLP in the Armed Forces of Ukraine has significantly improved their learning capability. It allowed to increase the productivity of the experiences acquisition, analysis, and dissemination. Ultimately, this course granted enhancement of the UAF training and employment in deterring Russia's aggression against Ukraine. This also brought the Ukrainian Armed Forces closer to fulfilling their commitments to ensure complete interoperability for obtaining Euro-Atlantic integration.

To improve the lessons learned process functioning in the Armed Forces of Ukraine, it is suggested to:

1) Conduct a detailed revision of the lessons learned regulatory documents to align them with the NATO standards.

2) Develop a comprehensive methodology for obtaining, analyzing, implementing, and disseminating experiences. From this perspective, it would be cardinal to introduce in the UAF the latest NATO LLP version ('2022 LLP standard'), using the offered models (Fig. 4 and Fig. 5) and a clear interpretation of responsibilities and accountability among various military bodies.

3) Ensure proper lessons learned training. It is concerned with improving the military learning awareness of all UAF personnel, and chiefly LL personnel as well as military leadership regarding the advanced practices in operating the lessons learned process.

4) Promote further historical research on the national and global trends in the theories and practices of organizational learning.

To refine military cooperation with the Alliance and increase interoperability with the coalition, as well as successfully perform the standardized NATO LLP, the UAF require to originate a comprehensive systematic approach that is foremost based on improving the LL regulatory framework, enhancing personnel LL training, adapting to the present challenges of the Russia's aggression. At the same time, it is necessary to emphasize that the execution of the developed recommendations does not require colossal efforts and financial costs, but it should significantly contribute to the further building of Ukraine's defense capabilities.

REFERENCES

- Basten, D. & Haamann, T. (2018). Approaches for Organizational Learning: A Literature Review. *SAGE Open*, 8. <https://doi.org/10.1177/2158244018794224>. [in English].
- Bi-Strategic Command Directive 080-006. Lessons Learned. (2018). 25 p. [in English].
- Dixon, N. (2011). *A Model Lessons Learned System – The US Army*. URL: <https://www.nancydixonblog.com/2011/02/a-model-lessons-learned-system-the-us-army.html> [in English]. [Accessed: 29.07.2024].
- Doktryna z vyvchennia ta vprovadzhennia dosvidu u Zbroinykh Sylakh Ukrainy. [Lessons Learned Doctrine in the Armed Forces of Ukraine]. VKP 7-00(01).01. 03.06.2020. 30 s. [in Ukrainian].
- Dyson, T. & Pashchuk, Yu. (2022). Organisational learning during the Donbas War: the development of Ukrainian Armed Forces lessons-learned processes. *Defence Studies*. Vol. 22, Issue 2, p. 141–167. <https://doi.org/10.1080/14702436.2022.2037427>. [in English].
- Dyson, T. (2019). *Organisational Learning and the Modern Army: A New Model for Lessons-Learned Processes*. Abingdon: Routledge. 272 p. [in English].
- Landry, A. (1989). *The Joint Lessons Learned System and Interoperability*. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA212509.pdf> [in English]. [Accessed: 29.07.2024].
- Leavitt, C. (2011). *A Comparative Analysis of Three Unique Theories of Organizational Learning*. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED523990.pdf>. [in English]. [Accessed: 29.07.2024].

Marcus, R. (2015). Military innovation and tactical adaptation in the Israel-Hizballah conflict: the institutionalization of lesson-learning in the IDF. *Journal of Strategic Studies*. 38 (4), p. 500–528. [in English].

NATO Representation to Ukraine. Letter NRU 2020/082, Kyiv, Ukraine, 21 August 2020. 10 p. [in English].

Naukovo-doslidna robota, shyfr “Dosvid-A”. (2018). [Scientific Research, code “Dosvid-A”]. Lviv: NASV, 92 s. [in Ukrainian].

Naukovo-doslidna robota, shyfr “Dosvid-ZSV”. (2020). [Scientific Research, code “Dosvid-ZSV”]. Lviv: NASV, 126 s. [in Ukrainian].

Pashchuk, Y.M., Pashkovskiy, V.V. (2023). Stanovlennia Systemy vuvchennia i vprovadzhennia dosvidu Zbroinykh Syl Ukrainy ta yii transformatsiia v umovakh povnomasshtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny (24.02.2022–2023) [Formation of the Lessons Learned System in the Armed Forces of Ukraine and its transformation during the large-scale Russo-Ukrainian War (24.02.2022–2023)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 3(49), s. 26–35. <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2023-49-3-26-35>. [in Ukrainian].

Plan stvorennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy perspektyvnoi systemy uzahalnennia ta vprovadzhennia dosvidu. Zatverdzhenyi nachalnykom Heneralnoho shtabu Zbroinykh Syl Ukrainy [Plan to create a prospective Lessons Learned System in the Armed Forces of Ukraine. Approved by the Chief of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine]. 27.11.2018. 7 s. [in Ukrainian].

The Joint Analysis Handbook. (2016). NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre. 135 p. [in English].

The Lessons Learned Handbook (2010). NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre. 55 p. [in English].

The NATO Lessons Learned Handbook (2022). NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre. 59 p. [in English].

Тymchasova instruktziia vuvchennia ta vprovadzhennia dosvidu u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [The Temporary Lessons Learned Standard Operating Procedures in the Armed Forces of Ukraine]. VKDP 7-00(01).01. 15.07.2020. 72 s. [in Ukrainian].

Юрій ПАЩУК

кандидат технічних наук, доцент

Національна академія сухопутних військ імені
гетьмана Петра Сагайдачного (Львів, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0631-6183>

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ ПРОЦЕСУ ВИВЧЕННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ДОСВІДУ ЗА СТАНДАРТАМИ НАТО (2019–2024 рр.)

Стаття присвячена вивченню історичних аспектів імплементації у Збройних Силах України стандартизованого процесу вивчення та впровадження досвіду (2019–2024 рр.) відповідно до вимог НАТО та цільових завдань із реалізації євроатлантичних інтеграційних прагнень України. Запровадження зазначеного процесу в Збройних Силах України було регламентовано відповідними керівними документами та здійснювалося у межах формування перспективної Системи вивчення і впровадження досвіду з урахуванням базових теоретичних і практичних напрацювань Північноатлантичного Альянсу для забезпечення сумісності національної та коаліційної систем військового управління.

Проведений воєнно-історичний аналіз імплементації у Збройних Силах України формального процесу вивчення та впровадження досвіду за стандартами НАТО дав змогу визначити як позитивні результати, так і проблеми у його реалізації. Автор також дійшов висновку про певні невідповідності у його запровадженні порівняно з Альянсом та про необхідність підвищення дієвості цього процесу для подальшої розбудови оборонних спроможностей України. Незважаючи на певні недоліки в організації цього процесу, спричинені, насамперед, неузгодженостями нормативної бази із вимогами НАТО, імплементація встановлених стандартизованих процедур дала змогу покращити функціонування Системи вивчення і впровадження досвіду та в підсумку забезпечити підвищення ефективності

навчально-бойової діяльності Збройних Сил України, їх наближення до стандартів євроатлантичної інтеграції.

На основі дослідження запропоновано комплексний системний підхід до вирішення окреслених проблем із урахуванням викликів та умов російсько-української війни, світових тенденцій у теорії та практиці вивчення і впровадження досвіду, а також у контексті подальшого розвитку військового співробітництва з НАТО та досягнення оперативної сумісності зі збройними силами держав, що є його членами та партнерами.

Ключові слова: процес вивчення та впровадження досвіду, Збройні Сили України, НАТО, євроатлантична інтеграція, військове співробітництво.

Віктор ДЕЙНЕГА

Музей важкої бомбардувальної авіації – Філія Національного військово-історичного музею України (Полтава, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1385-6599>

Електронна пошта: mvba@ukr.net

ІНЖЕНЕРНО-ПРОМИСЛОВИЙ ТА ВІЙСЬКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК РАДЯНСЬКОЇ ВАЖКОЇ БОМБАРДУВАЛЬНОЇ АВІАЦІЇ (1920–1941 рр.)

У статті представлено еволюцію важких і дальньобомбардувальних літаків протягом міжвоєнного етапу в історії авіації (1920–1941 рр.). На думку автора, відродження і розвиток авіації у ці роки значною мірою характеризувалися розробкою і будівництвом важких дальньобомбардувальних літаків. Такий напрям виявив необхідність у формуванні їх військово-організаційної структури, стратегії й тактики бойового застосування.

Автор доводить, що спочатку були створені авіаційні загони, які пізніше трансформувалися в авіаційні ескадрильї. З метою розширення парку літаків та підвищення їх бойових можливостей радянське керівництво для Військово-Повітряних Сил закуповувало літаки у Франції та Німеччині. Фрагментарно висвітлено, що на цьому етапі повітряний рух у СРСР і навчання радянських льотчиків забезпечували німецькі фахівці.

У статті доведено, що розвиток важкої дальньобомбардувальної авіації як ключового елемента безпеки новоствореної держави (СРСР) набув особливого статусу і почав ресурсно належно забезпечуватися. Почали розроблятися і будуватися нові літаки, у тому числі на авіазаводах, розміщених на території сучасної України, що послужили основою для удосконалення подальших варіантів авіаційної техніки.

Ключові слова: історія військової авіації, авіаційна техніка, бомбардувальна авіація, дальня авіація, авіаційна промисловість, Друга світова війна.

Постановка проблеми. 30-ті – 40-і рр. ХХ ст. стали часом централізації й мілітаризації авіаційної промисловості. Тоді різко зросли обсяги авіаційного виробництва й посилилася виробнича база (Галушко, К. Ю. 2019; Харук, А. 2009). Важливо враховувати, що розвиток авіаційної промисловості відбувався в умовах репресій, масових політичних чисток і терору, зумовлених урядом СРСР на чолі з Й. Сталіним, що, безумовно, впливало на усі сфери життєдіяльності.

Після припинення використання і виробництва «Муромців», що на початок Першої світової війни виконували функції важкої і дальньобомбардувальної авіації на теренах Російської імперії, у Робітничо-селянському Червоному повітряному флоті деякий час залишалися лише одномоторні літаки, що могли використовуватися як легкі бомбардувальники (Gunston, B. 1996).

Через відсутність вітчизняних важких бомбардувальників та бази із їх виробництва уряд ухвалив рішення про тимчасову закупівлю їх за кордоном. Серед перших літаків, придбаних у Франції у 1925 р., були чотири важких бомбардувальники «Фарман Голіаф», що залишився в історії радянської авіації як літак, із якого 2 серпня 1930 р. вперше було здійснено викид десанту під час навчань поблизу Воронежа. Цей застарілий літак створив передумову зародження якісно нового роду військ – повітрянодесантних. Незабаром «Голіафи» були виведені зі складу бойових частин і використовувалися як навчальні та військово-транспортні літаки до кінця 1934 р. (Chovanec, P. 2023; Campbell, D. 2020; Dye, J. 1978). Виникла гостра потреба у будівництві власних літаків, що зумовила розроблення і виробництво важких і дальньобомбардувальних літаків у СРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес дослідників важкої бомбардувальної авіації підтверджується значною кількістю наукових праць. Тематику важкої бомбардувальної авіації висвітлювали А. Харук (Харук, А. 2004; 2009, с. 94–108), В. Шавров (Шавров, В. 1969), В. Шумихин (Шумихин, В. 1986, с. 179–180), П. Дейнекин (Дейнекин, П. 2011). Безумовно, вони зробили вагомий внесок у студіювання цієї проблематики, однак, зазначені автори досліджували загальні передумови та не вдавалися в еволюцію важких і дальньобомбардувальних літаків протягом міжвоєнного етапу в історії авіації (1920–1941 рр.).

Дослідження всесвітнього характеру історичного розвитку важкої бомбардувальної авіації висвітлено у наукових працях зарубіжних дослідників Д. Кампбела (Campbell, D. 2020), П. Чованеса (Chovanec, P. 2023), Д. Корела (Correll, J. T. 2007), які вивчали науковий шлях авіаційних інженерів та конструкторів. Проте аналіз розвитку важкої бомбардувальної авіації здійснювався здебільшого у контексті конструювання та проєктування повітряних кораблів тих авіаційних конструкторів, які й були об'єктом дослідження.

Безумовно, важливим джерелом для даного аналізу також є Енциклопедія історії України (Галушко, К. Ю. 2019). Проте аналіз передумов розвитку важкої дальньобомбардувальної авіації на міжвоєнному етапі з 1920 до 1941 рр., у поєднанні з дослідженням розроблення і створення нових літаків у СРСР, у тому числі на авіа заводах, що розміщувалися на території сучасної України, не стало об'єктом окремого історичного дослідження.

Мега статті – воєнно-історичне дослідження відродження та інженерно-промислового й технологічного розвитку радянської важкої бомбардувальної авіації протягом 1920–1941 рр., становлення конструкторської й промислової бази важкого літакобудування на авіа заводах СРСР та Української РСР зокрема.

Виклад основного матеріалу. В умовах грандіозної індустріалізації перед керівництвом радянської влади постало питання розвитку важкої дальньої авіації як ключового елемента безпеки новоствореної держави. Ця галузь набула особливого статусу і її розвиток почав належно фінансуватися. Кадрове питання вирішувалося завдяки збору всіх талановитих фахівців цієї галузі з різних частин Робітничо-селянського Червоного повітряного флоту.

Еволюція інженерно-конструкторської думки, основних моделей важкої бомбардувальної авіації в СРСР. Еволюція цього виду літаків протягом міжвоєнного етапу в історії авіації СРСР у 1920–1941 роках (Харук, А. 2009) представлена у таблиці.

Розвиток промислової бази, технологій, власне виробничого процесу в галузі важкої бомбардувальної авіації СРСР, включаючи територію Української РСР. Проаналізувавши еволюцію важких і дальньобомбардувальних літаків протягом міжвоєнного періоду в історії авіації СРСР у 1920–1941 рр., варто охарактеризувати ці літаки. Отже, ще навесні 1919 р. при Головоповітрофлоті була створена Комісія з відтворення важкої авіації (рос. Комисия по тяжелой авиации, скорочено – КОМТА). У Центральному аерогідродинамічному інституті (далі – ЦАГІ), що розмістився у селищі Стаханово Московської області (нині м. Жуковський цієї ж області), за планами комісії працювали над літаком «КОМТА». Він був трипланом з двома італійськими моторами Fiat A12. Літак збудували, але він виявився невдалим. Випробування і доведення йшли в 1922–1924 рр., але виправити недоліки у конструкції триплана не вдалося (Defense technical information center. The «Komta» ... 2024).

Подальший розвиток важких бомбардувальників у СРСР переважно пов'язаний з ім'ям Андрія Туполева (1888–1972 рр.). У 1937–1941 рр. він був арештований комуністичним режимом та відбував заслання у концтаборах ГУЛАГу, де проєктував літаки (Андрій Туполєв. Альманах визначних подій. 2013). Першим проєктом А. Туполева для Центрального аерогідродинамічного науково-дослідного інституту був літак «АНТ-1». Це був перший одномісний легкий спортивний моноплан у Російській імперії, із низьким крилом, заднім шасі та відкритою кабіною. Літак працював на французькому двигуні Anzani, що приводив у рух дволопатеви́й фіксований гвинт. Він став основою для розробки важких літаків-бомбардувальників, що конструювали у ЦАГІ (Goebel, G. 2022).

Під керівництвом А. Туполева з 1924 р. почалася розробка літака ТБ-1 (АНТ-4). Перший дослідний зразок за дизайном німецького авіаконструктора Гуго Юнкерса (1859–1935 рр.), з англійськими двигунами Napier Lion піднявся у повітря 26 листопада 1925 р. (льотчик Аполінарій Томашевський (1890–1926 рр.) (Goebel, G. 2022). Подальші зразки ТБ-1 (АНТ-4) були передовими

Еволюція важких і дальньобомбардувальних літаків СРСР у міжвоєнний етап в історії авіації (1920–1941 рр.)*

№ п/п	Назва літака/конструктор/ установа (з'єднання)	Роки розробки (побудови) і експлуатації	Результат
1	Бомбардувальник Junkers J1 (ЮГ-1) / конструктор – Г. Юнкерс / німецька фірма «Юнкерс», що функціонувала в СРСР на правах концесії (м. Москва) (<i>Шавров, В. 1969, с. 130; Junkers J1 (E.I). Junkers Aircraft. 2003; Junkers-Schoneit der Technik. Hugo. Junkers. 2022</i>)	1922–1933 рр.	Через випуск із 1924 р. радянських літаків подібного типу, «Юнкерси» були зняті з виробництва, а побудовані літаки спочатку використовували як важкі бомбардувальники, а після зняття їх з озброєння – для потреб цивільної авіації.
2	Літак-триплан «КОМТА» / конструктор – голова комісії з відтворення важкої авіації СРСР професор Н. Жуковський (м. Москва) (<i>Defense technical information center... 2024</i>)	1922–1924 рр.	Один із перших зразків важкої авіації. Через недоліки у конструкції виявився невдалим.
3	Легкий спортивний моноплан АНТ-1 / А. Туполєв / Центральний аерогідродинамічний науково-дослідний інститут імені М. Жуковського (м. Москва) (<i>Goebel, G. 2022</i>)	1923–1937 рр.	Став основою для розробки подальших важких літаків-бомбардувальників А. Туполєва. Через недоліки у конструкції двигуна виявився невдалим.
4	Літак-бомбардувальник ТБ-1 (АНТ-4) / конструктор – А. Туполєв / Центральний аерогідродинамічний науково-дослідний інститут імені М. Жуковського (м. Москва) (<i>Шавров, В. 1969, с. 354; Goebel, G. 2022; Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37</i>)	1925–1936 рр.	Літак був стійкий до усіх режимів польоту і, попри значні розміри, міг виконувати глибокі віражі. Недоліками були тісна кабіна та обмежений огляд у пілотів.
5	Багатоцільовий літак-розвідник КР-6 (АНТ-7) «крейсер» / конструктор – А. Туполєв / Центральний аерогідродинамічний науково-дослідний інститут імені М. Жуковського (м. Москва) (<i>Шавров, В. 1969, с. 355; Goebel, G. 2022; Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37</i>)	1926–1936 рр.	КР-6 був схожий на ТБ-1 зовні та за властивостями, проте, був менший за розмірами. Мав одномісну кабіну і лише одне місце для гармати у кормовій частині. Виконував переважно транспортну функцію. Концепцію «крейсера» більше не застосовували у літакобудуванні.
6	Літак-бомбардувальник ТБ-3 (АНТ-6) та його модифікації / конструктор – А. Туполєв / Центральний аерогідродинамічний науково-дослідний інститут імені М. Жуковського (м. Москва) (<i>Шавров, В. 1969, с. 444; Goebel, G. 2022; Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37; Дейнекин, П. 2011, 564 с.</i>)	1925–1939 рр.	У період Другої світової війни його активно використовували як важкий бомбардувальник, транспортний засіб та для перевезення легких танків.

* Розроблено автором з використанням означених у таблиці джерел

№ п/п	Назва літака/конструктор/ установа (з'єднання)	Роки розробки (побудови) і експлуатації	Результат
7	Літак-бомбардувальник ТБ-4 (АНТ-16) та його модифікації / конструктор – А. Туполєв / Центральний аерогідродинамічний науково-дослідний інститут імені М. Жуковського (м. Москва) (Шавров, В. 1969, с. 444; Goebel, G. 2022; Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37)	1929–1933 рр.	Літак не був допущений у серійне виробництво через низку недоліків: низький коефіцієнт корисної дії гвинтів, недостатня потужність шести двигунів. Був використаний для створення літака АНТ-20 («Максим Горький»).
8	АНТ-20 («Максим Горький»), важкий бомбардувальник, але був агітаційним, пасажирським багатомісним, 8-двигунним літаком / конструктор – А. Туполєв / Центральний аерогідродинамічний науково-дослідний інститут імені М. Жуковського (м. Москва) (Goebel, G. 2022; Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37)	1929–1935 рр.	Літак АНТ-20 був одним із перших радянських літаків, оснащений автопілотом. У війнах задіяний не був, виконував пропагандистську місію, був обладнаний передавачем радіомовлення, гучномовцями, прожекторами, кінотеатром і бібліотекою, мав кімнати у внутрішніх крилах, спостережні гондоли у верхній частині кожного крила і фюзеляжу, а також обладнаний генератором, що забезпечував як постійний, так і змінний струм. У ході демонстраційного польоту зазнав аварії, виконуючи фігури вищого пілотажу. Усі 45 осіб учасників цього польоту загинули.
9	К-7 експериментальний радянський багатоцільовий літак-гігант / конструктор – К. Калінін / Харківське конструкторське бюро К. Калініна (м. Харків) (Шавров, В. 1969, с. 444; Харук, А. 2004, с. 94–108)	11.08.1933–21.11.1933 рр.	Семимоторний моноплан, що мав розмах крил у 53 м і злітну масу 36 тонн. Основне його призначення – бомбардувальник далекої дії. У цивільній авіації міг застосовуватися як пасажирський або десантний літак.
10	ТБ-6 (АНТ-26) дослідна розробка літака-бомбардувальника з 12 двигунами / конструктор – А. Туполєв / Центральний аерогідродинамічний науково-дослідний інститут імені М. Жуковського (м. Москва) (Шавров, В. 1969, с. 444; Goebel, G. 2022; Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37)	1929–1935 рр.	Літак гігантських розмірів, здатний перевозити тонни бомб і важку бойову техніку. Проект залишився на рівні креслень, будівництво прототипу так і не було розпочато.
11	АНТ-25 (ДБ-1) розвідник-бомбардувальник / конструктори – А. Туполєв, П. Сухий / Центральний аерогідродинамічний науково-дослідний інститут імені М. Жуковського (м. Москва) (Шавров, В. 1969, с. 444; Goebel, G. 2022; Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37)	1931–1934 рр.	Суцільнометалевий одномоторний моноплан із низьким крилом і заднім шасі, що забирається. Літак мав великі паливні та масляні баки. АНТ-25 швидко встановив низку рекордів на великі відстані, що призвело до двох сміливих польотів над полюсом до Північної Америки. Конструкція АНТ-25 (ДБ-1) мала недоліки, і виробництво цих літаків припинили.

№ п/п	Назва літака/конструктор/ установка (з'єднання)	Роки розробки (побудови) і експлуатації	Результат
12	АНТ-37 (ДБ-2РЦ), дальній бомбардувальник / конструктори – А. Туполєв, П. Сухий / Конструкторське бюро А. Туполєва у складі Центрального аерогідродинамічного науково-дослідного інституту імені М. Жуковського (м. Москва) (<i>Шавров, В. 1969, с. 444; Goebel, G. 2022; Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37</i>)	1934–1944 рр.	Літак, маневрений та добре озброєний, мав недоліки, зокрема, слабкий захист від ворожих винищувачів. АНТ-37 не виявився таким успішним, як очікувалося, однак, він доповнив список світових рекордів, встановлених радянською авіаційною промисловістю.
13	ДБ-3 (його подальші модифікації ДБ-3А, ДБ-3Б, ДБ-3М (ДБ3-Ф, Іл 4)), дальній бомбардувальник / конструктор – С. Ільїн / Центральне конструкторське бюро С. В. Ільїна (м. Москва) (<i>Шавров, В. 1969, с. 444; Дейнекин, П. 2011, 564 с.; Pike, J. E. 2000</i>)	1935–1947 рр.	ДБ-3 був дослідним результатом модифікації дальнього бомбардувальника ЦКБ-26. Це був двомоторний суцільнометалевий моноплан із гладкою обшивкою, закритими кабінами і шасі, що забирається. Його подальші модифікації були успішними, їх застосовували у бойових операціях Другої світової війни.

машинами і найбільшими у світі бомбардувальниками.

Влітку 1929 р. завод № 22, що розміщувався у районі «Філі» у Москві (колишня концесія фірми «Юнкерс», Німеччина), випустив перші серійні бомбардувальники (Junkers-Schoneit der Technik Hugo. Junkers. 2022). Восени того ж року на одній із перших машин, що отримала назву «Країна Рад», екіпаж льотчика Семена Шестакова (1898–1943 рр.) здійснив знаменитий переліт з Москви до Нью-Йорка через Далекий Схід і Тихий океан (Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37; Шавров, В. 1969, с. 356).

Еволюція організаційно-штатної побудови важкої бомбардувальної авіації у складі Військово-повітряних сил Робітничо-селянської Червоної армії, її бойові можливості напередодні нападу гітлерівської Німеччини. На 1 січня 1930 р. у ВПС РСЧА налічувалося 85 важких бомбардувальників (станом на 1940 р. в Англії було 544, у Франції – 219, до літа 1941 р. у США – 120 важких бомбардувальників, 903 легких і середніх бомбардувальників). Проте ВПС замовили кілька сотень ТБ-1. Перші машини перегнали у м. Воронеж із заводу навесні 1930 р. (Шумихин, В. С. 1986, с. 180; Correll, J. T. 2007; Kozhevnikov M. 1977, p. 6)¹.

¹ Центральный государственный архив Советской армии. Ф. 29. Оп. 34. Д. 39. Л. 63–83.

Для збільшення дальності польоту і ваги бомбового навантаження з лютого 1932 р. на частині літаків змонтували зовнішні бомбоутримувачі, а потім мости. Розробили і зйомний бензобак, що розміщувався в бомбовідсіку. Пізніше були встановлені додаткові баки для збільшення запасу пального. Працювали над хімічним і реактивним озброєнням (безвідкатними гарматами) бомбардувальника, але це так і лишилося у межах експериментів. Не було завершено і комплекс із двох безпілотних ТБ-1, один із яких керувався по радіо операторами з літака наведення. Такі літаючі бомби мали уражати великі та міцні об'єкти (Goebel, G. 2022).

У серпні 1930 р. почалося переозброєння 57-ї, а жовтні – 55-ї ескадрильї на ТБ-1. Станом на 1 січня 1931 р. у ВПС РСЧА було вже 183 важких бомбардувальники, з них 45 справних ТБ-1 (Шумихин, В. С. 1986, с. 179–180). Після того, як підготували перші екіпажі, літаки почали приймати прямо на заводському аеродромі. Так, у травні 1931 р. з аеродрому авіаційного заводу, що розміщувався у районі «Філі», переганяли машини до смт Моніно Московської обл. льотчики 51-ї та 59-ї ескадрильї 17-ї бригади.

ТБ-1 перебував на озброєнні ВПС РСЧА з 1929 р., його зняли з виробництва у 1932 році. Всього було збудовано 216 літаків. Як бомбардувальники ТБ-1 служили до 1936 р., у наступні роки аж до 1939 р. їх експлуатували як навчаль-

ні та транспортні літаки. У ролі транспортних їх застосовували і на фронтах Другої світової війни. Загалом, літак ТБ-1 став одним із кращих, а його вдосконалена модель ТБ-3 вперше змогла здійснити посадку на Північному полюсі. Останні машини літали у полярній авіації до 1949 року. На станції БАМ Таксимо ТБ-1П встановлено на постамент (Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37; Goebel, G. 2022; Андрій Туполєв. Альманах визначних подій. 2013; Шавров, В. 1969, с. 354–359).

Під керівництвом А. Туполєва з жовтня 1926 р. у відділі авіації, гідроавіації і дослідного будівництва ЦАГІ для супроводу важких бомбардувальників почали розробляти багатоцільовий літак-розвідник КР-6 (АНТ-7), повітряний «крейсер» для дальніх самостійних польотів у тил противника, бомбардувальник і торпедоносець. Проте він виконував переважно транспортну функцію і являв собою двомоторний моноплан із гофрованою обшивкою і шасі, що не забирається. З вересня 1929 р. по жовтень 1930 р. їх випробовував льотчик М. М. Громов (1899–1985 рр.). Серійне виробництво КР-6 почали у 1931 році. Цю машину будували заводи № 22 у Москві, № 31 у Таганрозі та № 126 у Комсомольську-на-Амурі (Шавров, В. 1969, с. 359–360; Шумихин, В. С. 1986, 287 с.).

Усього з 1926 по 1936 рр. було випущено 407 літаків. З 1932 р. цими літаками комплектували ескадрильї багатомісних винищувачів (перейменовані на крейсерські) та дальньорозвідувальні ескадрильї, що входили до структури важкобомбардувальних бригад. У стройових частинах їх експлуатували до 1938 р., у бойових діях їх не застосовували. У льотних школах та училищах КР-6 зберігалися до Другої світової війни (Goebel, G. 2022; Шавров, В. 1969, с. 359–360).

Загалом, з появою важких бомбардувальників почала формуватися їх організаційна структура. За наказами Революційної воєнної ради СРСР у вересні 1924 р. розгорнули окрему авіаційну ескадрилью у складі трьох загонів, що склалися з двох-трьох ланок (Шумихин, В. С. 1986, с. 87).

Процес утворення авіаційних загонів, що розпочинався у 1924 р., продовжувався й у 1929 році. У ВПС було прийнято рішення створити бригади (з'єднання) важких бомбардувальників, кожна з яких мала складатися з трьох ескадрильї. Ескадрилья включала три загони по чотири літаки у кожному. Отже, разом із літаками управління повністю укомплектована бригада могла містити майже 40 бомбардувальників. Восени 1929 р. по-

чали формувати 11-ту бригаду у Воронежі. Вона складалася з 51-ї, 53-ї та 59-ї ескадрильї. Поки не надійшли ТБ-1, кожній із них передали по одному «Голіафу». Це дало змогу ознайомити молодих льотчиків, які навчалися раніше на біпланах-розвідниках Р-1, із пілотуванням двомоторних машин (Шумихин, В. С. 1986, с. 87; Дейнекин, П. 2011, 564 с.).

На початку 30-х років ХХ ст. керівництво ВПС РСЧА прийняло рішення, що розвиток бомбардувальників має йти у руслі стратегічної авіації (История Второй мировой войны, 1939–1945. 1973, с. 257).

Зрештою, на озброєнні важкої авіації мали перебувати «гіганти» зі злітною вагою 140–150 тонн. Еволюція бомбардувальної авіації прямувала, в основному, на зростання розмірів і ваги машин. Вони мали нести більше бомб, мати більше гармат і кулеметів. Екіпажі ставали більш численними. Водночас літаки залишалися порівняно тихохідними, низьковисотними і зі зростанням розмірів втрачали маневреність. Вважалося, що найкращим захистом армії бомбовозів, що летить повільно, стануть їхні гармати і кулемети плюс вогнева міць прикриваючих «крейсерів» (Р-6). На перше місце ставилося бомбове навантаження. Серед «найголовніших ідей» перспективного плану дослідного літакобудування на період до 1934 р. було записано пункт: «різке підвищення тоннажу бомбардувальників, доводячи бомбовий вантаж до 10, 15 і 25 тонн за відповідного збільшення радіусів дії до 2000 і 2500 км» (Дейнекин, П. 2011, 564 с.). Завдання на такі літаки видавали одне за одним. Це, наприклад, ТБ-6 із шістьма моторами М-44 (по 2000 к.с.) та максимальним бомбовим навантаженням до 22 тонн. Його озброєння складалося з чотирьох гармат та семи-дев'яти кулеметів. Літак повинен був мати максимальну дальність до 4800 км на годину. Проте він не був побудований і залишився лише проектом. Після ТБ-6 всі ресурси були спрямовані на розробку ще одного літака-гіганта бомбардувальника далекої дії ТБ-7. За розмірами він був більший за ТБ-6 (з вісьмома двигунами М-44) і розраховувався на 30 т бомб. У «Системі озброєнь» значився під аббревіатурою СТБ (надважкий бомбардувальник, російською – супертяжелый бомбардировщик) для руйнування об'єктів противника виняткової важливості. Відповідно, передбачався поступовий перехід до дедалі більших за розмірами та вагою бомбардувальників. Проте виникла потреба у менших за розміром і більш маневрених варіантах літаків-бомбарду-

вальників. Гігантські літаки Туполєва виявилися не перспективним напрямом у літакобудуванні, проте, для того часу вони були передовими і стали підґрунтям для побудови більш досконалих конструкцій (Шавров, В. 1969, с. 359–360; Goebel, G. 2022).

Основним напрямом вдосконалення бомбардувальників у цей період було збільшення дальності його польоту. У 1934 р. з'явилася модифікація ТБ-3 з потужнішими вітчизняними моторами М-34 (конструктор Олександр Мікулін (1895–1985 рр.), студент КПІ 1912–1914 рр.) (Ільченко, М. Ю. 2010).

Наступним кроком стало створення ТБ-3 із редукторними двигунами М-34Р (іноді позначався як ТБ-3Р). ТБ-3 з моторами М-34Р випускався з літа 1934 р. із подовженим фюзеляжем, новим вертикальним оперенням, кормовою стрілецькою установкою і без першої верхньої турелі, але з люковою установкою (у сумі разом – 7 кулеметів калібру 7,62 мм). З лютого 1936 р. – з одиночними колесами замість спарених візків, зміненою носовою частиною фюзеляжу, збільшеним розмахом крила. Озброєння складало 4 кулемети калібру 7,62 мм у турелях під ковпаком. З 1937 р. – мав додаткові бензобаки у консолях (Шавров, В. 1969, с. 440).

Наземне обслуговування ТБ-3 було дорогим і складним. За першим виданим регламентом у комплект засобів обслуговування ТБ-3 входили п'ять колісних і гусеничних машин. На землі ТБ-3 обслуговували п'ять механіків. Заправка лише одного бензобака займала три з половиною години, а таких баків було чотири. У систему охолодження кожного двигуна потрібно було влити 10–12 відер води (взимку – гарячої). Водночас бомбардувальники, заправлені антифризом, могли експлуатуватися за -48°C морозу. Проте час повільних гофрованих літаків добігав кінця, і навесні 1938 р. у Москві випустили останній ТБ-3. Усього було збудовано 818 літаків. Літак зняли з озброєння ВПС лише восени 1946 р., його тривале перебування у строю багато в чому пояснювалося відсутністю сучаснішого серійного літака такого класу (Шавров, В. 1969, с. 444; Goebel, G. 2022).

У листопаді 1929 р. військові офіційно замовили відділу «Авіація, гідроавіація і дослідне будівництво» ЦАГІ бомбардувальник під позначенням ТБ-4 (АНТ-16) із шістьма моторами М-34. За своїм компонованням він багато в чому повторював ТБ-3, але зі значним збільшенням розмірів усіх вузлів (Шавров, В. 1969, с. 444).

Потенційний конкурент ТБ-4, сьомий багатоцільовий гігант К-7 українського конструктора Костянтина Калініна (1887–1938 рр.). Це був семимоторний моноплан, що мав розмах крил у 53 м і злітну масу 36 тонн. Основне його призначення – бомбардувальник далекої дії із бомбовим навантаженням 10 тонн. У цивільній авіації міг застосовуватися як пасажирський літак на 140 осіб. Проте 21 листопада 1933 р. під час чергового випробування літак розбився. Загинуло 15 осіб із 20, які перебували на борту. Подальші роботи над цим проектом перенесли до Воронежа, куди в грудні 1934 р. перевели й конструкторське бюро К. Калініна (Шавров, В. 1969, 607 с.; Харук, А. 2004, с. 94–108).

З 1929 р. почали проєктувати літак ТБ-6 (АНТ-26). У початковому варіанті літак повинен був мати 12 двигунів М-34ФРН. Розмах крила – 95 м, злітна вага – близько 70 тонн. Літак розраховувався під 25 т бомб. У 1935 р. роботи припинили до початку будівництва прототипу через безперспективність (Шавров, В. 1969, 607 с.; Goebel, G. 2022; Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37).

У 1931 р. А. Туполєв розпочав роботу над літаком АНТ-25, що мав бути наддальнім бомбардувальником із радіусом дії 3500 км і бомбовим навантаженням 500 кг. Розглядалася можливість застосування його як дальнього розвідника-бомбардувальника. Результатом низки перебудов та покращень моделі літака типу АНТ-25 став літак ДБ-1 (дальній бомбардувальник – 1), великий одномоторний моноплан із величезним розмахом крила. Він мав удвічі менше бомбового навантаження, ніж ТБ-3, але радіус його дії був у п'ятеро більший. Серію із 18 таких бомбардувальників збудували у 1936–1937 рр. на заводі № 18 у Воронежі. Військові випробування проходили у червні 1937 р. у 9-й дальньорозвідувальній ескадрильї у Харкові. Результати випробувань виявилися негативними і виробництво було згорнуте (Шавров, В. 1969, 607 с.; Goebel, G. 2022; Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37).

Одночасно у план дослідного будівництва на 1934–1935 рр. увійшов дальній бомбардувальник АНТ-37 (ДБ-2РЦ), спроектований бригадою білоруса Павла Сухого (1895–1975 рр.), що використовувався протягом усієї німецько-радянської війни, проте, вже у 1944 році його зняли з виробництва. Це був швидкий, маневрений і добре озброєний двомоторний моноплан із суцільнометалевим фюзеляжем і крилами. Літак був оснащений двома двигунами М-103 потужністю 860 к.с. кожен і міг нести до 1000 кг бомб.

Проте він мав низку недоліків, основним із яких виявився слабкий захист від ворожих винищувачів. Бомбардувальник ДБ-2 не виявився таким успішним, як очікувалося, проте, доповнив список світових рекордів, встановлених радянською авіаційною промисловістю (Шавров, В. 1969, 607 с.; Goebel, G. 2022; Duffy, P. & Kandalov, A. 1996, p. 37).

Паралельно з розробленням і удосконаленням літака АНТ-37 командою авіаінженерів конструкторського бюро А. Туполева випробовувався літак ЦКБ-26, створений під керівництвом Сергія Іллюшина (1894–1977 рр.) у Центральному конструкторському бюро, яке він очолював (Pike, J. E. 2000). Розвитком дослідного літака ЦКБ-26 був бомбардувальник змішаної конструкції ДБ-3 (ЦКБ-30). Він являв собою двомоторний суцільнометалевий моноплан із гладкою обшивкою, закритими кабінами і шасі, що забирається. ДБ-3 здійснив свій перший політ 31 березня 1936 р. (льотчик Володимир Коккінакі, грек за походженням, 1904–1985 рр.). У липні 1936 року цей літак поставив два світових рекорди з висоти польоту, крім того, першим із двомоторних літаків виконав петлю Нестерова (Шавров, В. 1969, 607 с.; Дейнекин, П. 2011, 564 с.).

Отже, здійснений вище аналіз відродження і розвитку важкої бомбардувальної авіації у міжвоєнний період (1920–1941 рр.) засвідчив, що літаки такого типу, як правило, конструювали і будували на заводах, що розміщувалися на території Російської радянської соціалістичної республіки, зокрема у Москві. Водночас окремі роботи із удосконалення конструкцій таких літаків чи ремонту могли виконуватися за дорученням радянського уряду на інших авіазаводах, зокрема на тих, що розміщувалися території сучасної України. Це Харківський авіаційний завод (конструкторське бюро з 1926 до 1934 року очолював українець Костянтин Калінін (1887–1938 рр.), який був репресований і страчений), Київський

авіаційний завод (зараз Київський авіаційний завод «Антонов») (першим директором з 1920 до 1922 був уродженець російської імперії Бобров Вікторин Флавіанович (1884–1946 рр.), Державний авіаційний завод (м. Одеса), Державний авіаційний завод (м. Сімферополь). Загалом, на означених українських авіазаводах, більшою мірою, виготовляли різні типи пасажирських і транспортних літаків цивільної авіації, а здебільшого здійснювали ремонт літаків. Проте специфіка радянського авіаційно-промислового комплексу полягала в тому, що суто цивільних підприємств у ньому не існувало. Усі підприємства ти чи іншим чином були залучені до виконання військових замовлень.

Висновки. Таким чином, у визначених хронологічних межах напрям розвитку сфери конструювання і будівництва літаків-бомбардувальників був виокремлений як стратегічна авіація СРСР. Головна увага конструкторів, за державним замовленням, зосереджувалася на збільшенні розмірів та ваги літаків, що сприяло їхній потужності у перенесенні бомб та кількості озброєння. У цей період гігантоманії у авіації був розроблений великого розміру бомбардувальник ТБ-6 і на його базі – ТБ-7. Хоча ці літаки не були реалізовані, у подальшому вони відіграли важливу роль у розвитку стратегічної авіації та послужили досвідом для майбутніх конструкторських розробок.

Еволюція важкої бомбардувальної авіації протягом міжвоєнного етапу розвитку авіації (1920–1941 рр.) спричинила потребу у висококваліфікованих кадрах, зокрема підготовку льотчиків і авіаційних техніків. Тому виникла необхідність у створенні інфраструктури для навчання авіаційного персоналу з експлуатації та обслуговування розглянутих літаків. З огляду на це у СРСР було створено низку авіаційних шкіл, зокрема у Полтаві, діяльність якої стала важливим етапом у розвитку авіаційної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Campbell, D. (2020). *Soviet Airborne Forces 1930–91*. London (UK): Bloomsbury Publishing, 64 p.
- Chovanec, P. (2023). *Flying Back in Time on the First Civilian Passenger Airplane*. Flying. URL: <https://www.flyingmag.com/flying-back-in-time-on-the-first-civilian-passenger-plane/> [дата зверн.: 16.02.2024].
- Correll, J. T. (2007). *The Air Force on the Eve of World War II*. URL: <https://www.airandspaceforces.com/article/1007wwii/> [дата зверн.: 10.03.2024].
- Defense technical information center. The “Komta” triplane. *Technology and Armament*. 1966. № 8. (2024). URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD0645520.pdf> [дата зверн.: 16.02.2024].

- Duffy, P. & Kandalov, A. (1996). *Tupolev. The man and his aircraft*. Warrendale, PA, USA: SAE International, 241 p. URL: <https://imagery.vnfawing.com/PDF-Archive/Tupolev-the-Man-and-His-Aircraft.pdf> [дата зверн.: 08.03.2024].
- Dye, J. (1978). *Soviet BMD equipped Airborn Forces. Student reserch report*. New York: US Army Institute for Advanced Russian and East European studies, 56 p. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA066231.pdf> [дата зверн.: 16.02.2024].
- Goebel, G. (2022). *The Tupolev Giants. AirVectors*. URL: <https://www.airvectors.net/avtgt.html#m1>; <https://www.airvectors.net/avtgt.html#m2> [дата зверн.: 08.03.2024].
- Gunston, B. (1996). *The Osprey Encyclopedia of Russian Aircraft, 1875–1995*. Lewes (UK): Osprey Publishing Company, 526 p.
- Junkers J1 (E.I). *Junkers Aircraft*. (2003). URL: <http://hugojunkers.bplaced.net/junkers-j1-e-i.html> [дата зверн.: 16.02.2024].
- Junkers-Schoneit der Technik. Hugo. *Junkers*. (2022). URL: <https://hugo.junkers.de/blog/flugzeuge/junkers-ju-13/> [дата зверн.: 16.02.2024].
- Kozhevnikov, M. (1977). *The Command and Staff of the Soviet Army Air Force in the Great Patriotic War 1941–1945. A Soviet View*. Ausepices of the United States air force: Washington, p. 6. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA130405.pdf> [дата зверн.: 08.03.2024].
- Pike, J. E. (2000). *Sergey Vladimirovich Ilyushin*. GlobalSecurity.org. URL: <https://www.globalsecurity.org/military/world/russia/il-sergey.htm> [дата зверн.: 27.03.2024].
- Андрій Туполєв. Альманах визначних подій. (2013). URL: <https://calendate.com.ua/person/2999> [дата зверн.: 30.03.2024].
- Галушко, К. Ю. (2019). Зміна статусу УРСР. Входження до складу СРСР. (Ред. В. А. Смолій). *Енциклопедія історії України: Україна – Україніці* (Кн. 2). Київ: Наукова думка, 842 с.
- Дейнекин, П. (2011). *Проверено небом*. Москва: Фонд “Русские витязи”, 564 с.
- История Второй мировой войны, 1939–1945*. (1973). Т. 1. Москва: Военное издательство, 480 с.
- Льченко, М. Ю. (2010). Мікулін Олександр Олександрович – видатний конструктор авіадвигунів. URL: <https://kpi.ua/mikulin-about> [дата зверн.: 22.03.2024].
- Харук, А. (2004). Військові програми Харківського авіазаводу (1926–1941 рр.). *Військово-історичний альманах*. Ч. 2, с. 94–108.
- Харук, А. (2009). Історія авіаційної промисловості України: проблема періодизації. *Історія науки і біографістика*. № 1. URL: http://base.dnsgb.com.ua/INB/2009-1/09_haruk.pdf [дата зверн.: 10.01.2024].
- Шавров, В. Б. (1969). *История конструкций самолетов в СССР до 1938 года (Материалы к истории самолетостроения)*. Москва: Изд-во «Машиностроение», 607 с.
- Шумихин, В. С. (1986). *Советская военная авиация. 1917–1941*. Москва: «Наука», с. 179–180.

REFERENCES

- Campbell, D. (2020). *Soviet Airborne Forces 1930–91*. London (UK): Bloomsbury Publishing, 64 p. [in English].
- Chovanec, P. (2023). *Flying Back in Time on the First Civilian Passenger Airplane*. Flying. URL: <https://www.flyingmag.com/flying-back-in-time-on-the-first-civilian-passenger-plane/> [Accessed: 16.02.2024]. [in English].
- Correll, J. T. (2007). *The Air Force on the Eve of World War II*. URL: <https://www.airandspaceforces.com/article/1007wwii/> [Accessed: 10.03.2024]. [in English].
- Defense technical information center. The “Komta” triplane. *Technology and Armament*. 1966. № 8. (2024). URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD0645520.pdf> [Accessed: 16.02.2024]. [in English].
- Duffy, P. & Kandalov, A. (1996). *Tupolev. The man and his aircraft*. Warrendale, PA, USA: SAE International, 241 p. URL: <https://imagery.vnfawing.com/PDF-Archive/Tupolev-the-Man-and-His-Aircraft.pdf> [Accessed: 08.03.2024]. [in English].
- Dye, J. (1978). *Soviet BMD equipped Airborn Forces. Student reserch report*. New York: US Army Institute for Advanced Russian and East European studies, 56 p. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA066231.pdf> [Accessed: 16.02.2024]. [in English].

- Goebel, G. (2022). *The Tupolev Giants. AirVectors*. URL: <https://www.airvectors.net/avtgt.html#m1>; <https://www.airvectors.net/avtgt.html#m2> [Accessed: 08.03.2024]. [in English].
- Gunston, B. (1996). *The Osprey Encyclopedia of Russian Aircraft, 1875–1995*. Lewes (UK): Osprey Publishing Company, 526 p. [in English].
- Junkers J1 (E.I). *Junkers Aircraft*. (2003). URL: <http://hugojunkers.bplaced.net/junkers-j1-e-i.html> [Accessed: 16.02.2024]. [in English].
- Junkers-Schoneit der Technik. Hugo. Junkers. (2022). URL: <https://hugo.junkers.de/blog/flugzeuge/junkers-ju-13/> [Accessed: 16.02.2024]. [in English].
- Kozhevnikov, M. (1977). *The Command and Staff of the Soviet Army Air Force in the Great Patriotic War 1941–1945. A Soviet View*. Auspices of the United States air force: Washington, p. 6. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA130405.pdf> [Accessed: 08.03.2024]. [in English].
- Pike, J. E. (2000). *Sergey Vladimirovich Ilyushin*. GlobalSecurity.org. URL: <https://www.globalsecurity.org/military/world/russia/il-sergey.htm> [Accessed: 27.03.2024]. [in English].
- Andrii Tupolev. Almanakh vyznachnykh podii [Andriy Tupolev. Almanac of notable events]. (2013). URL: <https://calendate.com.ua/person/2999> [Accessed: 30.03.2024]. [in Ukrainian].
- Halushko, K. Yu. (2019). Zmina statusu USSR. Vkhodzhenia do skladu SRSR [Change in the status of the Ukrainian SSR. Joining the USSR]. (Red. V. A. Smolii). *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina – Ukraintsi* (Kn. 2). Kyiv: Naukova dumka, 842 s. [in Ukrainian].
- Dejnekin, P. (2011). *Provereno nebom* [Tested by heaven]. Moskva: Fond “Russkie vityazi”, 564 s. [in Russian].
- Istoriya Vtoroj mirovoj vojny, 1939–1945* [History of World War II, 1939–1945]. (1973). T. 1. Moskva: Voennoe izdatelstvo, 480 s. [in Russian].
- Ilchenko, M. Yu. (2010). Mikulin Oleksandr Oleksandrovych – vydatnyi konstruktor aviadvyhuniv [Oleksandr Oleksandrovich Mikulin is an outstanding aircraft engine designer]. URL: <https://kpi.ua/mikulin-about> [Accessed: 22.03.2024]. [in Ukrainian].
- Kharuk, A. (2004). Viiskovi prohramy Kharkivskoho aviazavodu (1926–1941 rr.) [Military programs of the Kharkiv Aviation Plant (1926–1941)]. *Viiskovo-istorychni almanakh*. Ch. 2, s. 94–108. [in Ukrainian].
- Kharuk, A. (2009). Istoriia aviatsiinoi promyslovosti Ukrainy: problema periodyzatsii [History of the aviation industry of Ukraine: the problem of periodization]. *Istoriia nauky i bihrafistyka*. № 1. URL: http://base.dnsgb.com.ua/INB/2009-1/09_haruk.pdf [Accessed: 10.01.2024]. [in Ukrainian].
- Shavrov, V. B. (1969). *Istoriya konstrukcij samoletov v SSSR do 1938 goda (Materialy k istorii samoletostroeniya)* [History of aircraft designs in the USSR until 1938 (Materials on the history of aircraft construction)]. Moskva: Izd-vo “Mashinostroenie”, 607 s. [in Russian].
- Shumihin, V. S. (1986). *Sovetskaya voennaya aviatsiya. 1917–1941* [Soviet military aviation. 1917–1941]. Moskva: “Nauka”, s. 179–180. [in Russian].

Viktor DEINEHA

*Museum of Heavy Bomber Aviation – Branch of The
National Military Historical Museum of Ukraine
(Poltava, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1385-6599>

ENGINEERING-INDUSTRIAL AND MILITARY-ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT OF THE SOVIET HEAVY BOMBARDMENT AVIATION (1920–1941)

The article presents the evolution of heavy and long-range bombers during the interwar period in the history of aviation (1920–1941). According to the author, the revival and development of aviation in these years was largely characterized by the development and construction of heavy long-range bombers. This direction revealed the need for the formation of their military organizational structure, strategy and tactics of combat use.

The author proves that initially aviation detachments were created, which were later transformed into aviation squadrons. In order to expand the fleet of aircraft and increase their combat capabilities, the Soviet leadership purchased aircraft for the Air Force from France and Germany. It is fragmentarily highlighted that at this stage, air traffic in the USSR and the training of Soviet pilots were provided by German specialists.

The article proves that the development of heavy long-range bomber aircraft as a key element of the security of the newly created state acquired a special status and began to be provided with powerful resources. New aircraft began to be developed and built, including at aircraft factories located on the territory of modern Ukraine, which served as the basis for the improvement of further options for aviation equipment.

Within certain chronological limits, the direction of development of the sphere of design and construction of bomber aircraft was singled out as the strategic aviation of the USSR. The main attention of the designers, according to the government order, focused on increasing the size and weight of the aircraft, which contributed to their power in carrying bombs and the number of weapons. During this period of gigantomania in aviation, the large bomber TB-6 and, based on it, the TB-7 were developed. Although these aircraft were not implemented, in the future they played an important role in the development of strategic aviation and served as experience for future design developments.

Keywords: *history of military aviation, aviation equipment, bomber aviation, long-range aviation, aviation industry, World War II.*

Юрїї ФІГУРНИЙ

кандидат історичних наук, старший дослідник
Науково-дослідний інститут українознавства
Київського національного університету імені
Тараса Шевченка (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6463-0920>
Електронна пошта: ukr.etnolog_fus@ukr.net

«АПОГЕЙ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ»: ВНЕСОК ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА У ПОРЯТУНОК ЄВРОПИ ВІД ОСМАНСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ ПІД ЧАС ТУРЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1620–1621 рр. (СУЧАСНА ВОЄННО-ІСТОРИЧНА ВІЗІЯ)

У статті проаналізовано внесок запорозького козацтва у порятунок Європи від османської експансії під час турецько-польської війни 1620–1621 рр. Виявлено, що на початку XVII століття загострилися геополітичні протиріччя між Османською імперією та Річчю Посполитою, оскільки кожна з цих держав прагнула домінувати у Центрально-Східній Європі. З'ясовано, що Варшава дуже потребувала козацького війська, проте, не бажала надавати йому шляхетсько-лицарських привілеїв. Виявлено, що завдяки політичному і військовому таланту П. Конашевича-Сагайдачного тогочасне українське козацьке військо було одним із найкращих у світі. Не випадково М. Грушевський назвав Хотинську кампанію апогеєм козацької слави. Доведено, що небажання короля й аристократії визнавати українське козацтво шляхетським станом призвело до його радикалізації і, зрештою, до Національно-визвольної війни та соціальної революції українського народу 1648–1657 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького.

Ключові слова: Україна, запорозькі козаки, військове мистецтво козацтва, турецько-польська війна 1620–1621 рр., П. Конашевич-Сагайдачний.

Постановка проблеми. Одинадцятий рік триває російсько-українська війна. Проте цивілізаційне протистояння євразійської автократичної деспотії з європейською демократичною країною відбувається не лише у військовому, дипломатичному, економічному, фінансовому та інших вимірах, а й, передусім, у світоглядно-цивілізаційному. Для перемоги Української держави у цій війні, окрім мобілізації власних ресурсів, треба мати ще й надійних союзників. Серед них наразі є Польща й Литва. За багато віків взаємовідносин між українцями, поляками й литовцями було накопичено достатньо як позитивного, так і негативного досвіду. Враховуючи агресивну політику російської федерації щодо України, вчені-українознавці мають ґрунтовно вивчати й пропагувати сторінки спільного минулого, що об'єднували у боротьбі зі спільним ворогом та допомагали збереженню й розвитку української, польської й литовської ідентичностей. Одним із таких важливих і переломних моментів в історії цивілізаційного розвитку Центрально-Східної Європи стала турецько-польська війна 1620–1621 рр. та її головна по-

дія – Хотинська битва. Саме під Хотиним у 1621 р. спільними зусиллями українців, поляків, литовців і представників інших європейських народів було зупинено черговий потужний наступ Османської імперії на Європу.

Актуальність заявленої проблематики полягає у тому, що, аналізуючи внесок українських козаків у порятунок Речі Посполитої у 1621 р., ми маємо можливість продемонструвати як непоступливість Варшави й ігнорування нею справедливих прав козацтва на лицарсько-шляхетські привілеї призвело до низки козацьких повстань та, зрештою, до Української національної революції та визвольної війни 1648–1657 рр.

Новизна дослідження полягає у тому, що нами проаналізовано передумови, перебіг і наслідки збройного протистояння між Османською імперією й Річчю Посполитою в контексті конфлікту Варшави із запорізьким козацтвом, яке завдяки послідовній політиці П. Конашевича-Сагайдачного заявило свої обґрунтовані права на лицарсько-шляхетські привілеї й входження українських козаків до військової аристократії Поль-

сько-Литовської держави, це по-перше. По-друге, нами висловлене припущення, що термін «Хотинська війна 1621 р.», яке наразі широко вживається в історичній літературі, не відображає у повній мірі всі особливості геополітичного конфлікту Стамбула з Варшавою. Саме тому, пропонуємо, на нашу думку, більш відповідну дефініцію: «турецько-польська війна 1620–1621 рр.».

Аналіз наукових досліджень і публікацій.

Важливі історичні події першої чверті XVII століття загалом й конкретика османсько-польського геополітичного протистояння зокрема цікавили багатьох учених. Окремі аспекти досліджували М. Алекберлі (Алекберлі, М. 1957), В. Антонович (Антонович, В. 1991), В. Борисенко (Борисенко, В. 1998), В. Ботушанський (Ботушанський, В. М. 2011), М. Грушевський (Грушевський, М. 1995), Д. Дорошенко (Дорошенко, Д. 1991), М. Ільків (Ільків, М. 2021), А. Камінський Сулима (Камінський Сулима, А. 2011), І. Коляда (Реєнт, О. & Коляда, І. 2008), І. Крип'якевич (Крип'якевич, І. 1990), Ю. Мицик (Мицик, Ю. 2002; Мицик, Ю. 2013), О. Реєнт (Реєнт, О. & Коляда І. 2008), П. Сас (Сас, П. 2011), В. Смолій (Смолій, В. 1997), А. Федорук (Федорук, А. В. 2010), А. Чайковський (Чайковський, А. 1989), Т. Чухліб (Чухліб, Т. 2004), М. Чучко (Чучко, М. 2022), В. Щербак (Щербак, В. 2000), Д. Яворницький (Яворницький, Д. 1993), Н. Яковенко (Яковенко, Н. 2005) та інші. Разом з тим, варто відзначити, що не завжди у центрі уваги досліджень перебував винятково (прямо чи опосередковано) українознавчий контекст тих знакових звершень. Тому є нагальна потреба осмислити український вимір тогочасних подій.

Мета статті полягає в тому, щоби на підставі аналізу історичної літератури проаналізувати внесок запорозького козацтва у порятунок Європи від османської експансії у турецько-польській війні 1620–1621 рр. та охарактеризувати сутність збройного протистояння між Османською імперією та Річчю Посполитою у контексті конфлікту Варшави із запорозьким козацтвом, яке «през шаблю» намагалася здобути лицарсько-шляхетські привілеї.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких дослідницьких завдань: окреслити онтологію геополітичного протистояння Османської імперії і Речі Посполитої у першій чверті XVII ст., показати сутність розбіжностей між владою Речі Посполитої й українським козацтвом; стисло проаналізувати перебіг воєнної кампанії 1620 р.; лаконічно охарактеризувати воєнні дії

1621 р.; з'ясувати наслідки турецько-польської війни для України й українського козацтва; підвести підсумки дослідження.

Виклад основного матеріалу. Для кращого розуміння передумов, перебігу і наслідків турецько-польської війни варто проаналізувати геополітичну ситуацію у Центрально-Східній Європі і Чорноморському регіоні. На той час Річ Посполита, а, по суті, дуалістична імперія поляків і литовців, перебувала в zenіті своєї могутності. Варшаві вдалося зупинити експансію московитів, змагатися на рівних зі шведами за Прибалтику та активізувати поширення свого впливу на причорноморський регіон. У свою чергу, Османська імперія залишалася потужною військово-політичною силою й не хотіла втрачати свої домінуючі позиції. Все це й призвело до воєнного конфлікту між Варшавою і Стамбулом.

На думку Ю. Мисика, його причиною стали суперечності між двома державами у Північно-Західному Причорномор'ї, а особливо у Молдові, зрештою агресивні дії Османської імперії та її васалів – Кримського ханства і особливо ногайських кочових орд, викликали посилення визвольної боротьби з боку запорозького козацтва, що, у свою чергу, загострило протистояння цих двох потужних суперників (Мисик, Ю.А. 2002, с. 516).

В. Брехуненко переконаний, що передумови воєнного конфлікту полягали в порушенні рівноваги, що існувала в регіоні між Османською імперією та Річчю Посполитою й Австрією. Це сталося через активне втручання у 1610-х роках Речі Посполитої у молдовські справи. Молдовський господар був васалом турецького султана, а Варшава намагалася посадити на це місце свого ставленика й це не подобалося Стамбулу. Крім того, Річ Посполита влізла у відносини між Трансильванією і Австрією на боці свого союзника – імперії Габсбургів. Натомість трансильванські опоненти намагалися заручитися підтримкою турецького султана (Шурхало, Д. 2021).

Загалом, усі ці чинники й призвели до збройної конфронтації, що серед науковців отримала назву – Хотинська війна 1621 р. (Алекберлі, М. А. 1957; Ботушанський, В. М. 2011; Ільків, М. 2021; Мисик, Ю.А. 2002; Реєнт, О.П. & Коляда І.А. 2008; Смолій, В. 1997; Сас, П. 2011; Чучко, М. 2022; Яворницький, Д. 1993; Яковенко, Н. 2005).

Разом з тим, ми вважаємо, що і сам термін, і хронологія подій не є адекватними і не відображають їх сутності. На нашу думку, найбільш відповідною історичною дефініцією є турецько-польська війна

1620–1621 рр., а її найважливішими подіями були битви під Цецорою (1620 р.) і Хотиним (1621 р.).

Розпочинаючи воєнно-політичне протистояння, Річ Посполита була переконана у позитивному для себе результаті. Цю впевненість обумовлювали вагомі підстави, оскільки у першій половині XVII ст. Польсько-Литовська держава мала одну з найкращих армій у Європі й світі, що воювала не кількістю, а якістю. На той час, збройні сили Речі Посполитої склалися з трьох головних частин: шляхетського, коронного (кварцяного) й козацького військ. Їх вдале поєднання давало потужний синергетичний ефект та давало змогу перемагати противника на полі бою.

Війна як витратний військово-політичний проект не завжди приносить «прибутки» у вигляді захоплених територій, трофеїв, репарацій тощо. У багатьох випадках війни програються при несенні значних матеріальних, людських, фінансових та інших ресурсів. У випадку Речі Посполитої, король Сигізмунд III прагнув розширити владу своєї держави і для цього спрямував значні кошти для посилення королівського (кварцяного) війська (винаймаючи за гарну платню найкращих воїнів з усієї Європи). Переважна більшість польської, литовської, української, білоруської шляхти (тогочасного військово-аристократичного стану) не виявляла великого бажання ризикувати власним життям за імперські інтереси, ризикуючи під час воєнних дій втратити більше, чим здобути.

У свою чергу, для українського козацтва війни, які вела Річ Посполита, стали «зоряним» часом для утвердження козацтва та посилення їхньої ролі не лише як звичайних воєнних найманців, а як нової мілітарної сили, яка приходить на заміну українській шляхті, що почала втрачати свою військову спроможність і національно-державницьку наснаженість. Ці тектонічні зміни посилював і пришвидшив П. Конашевич-Сагайдачний. Завдяки його воєнному таланту козацькі іррегулярні загони перетворилися на висококласну регулярну піхоту, що згодом продемонструвала свою боєздатність під час Хотинської битви. Нагадаймо, що саме турецькі підрозділи яничарів поряд із німецькими, іспанськими та швейцарськими вважалися одними з найкращих піхотних частин у світі. Також він став творцем боєздатної чорноморської легкої флотилії чайок, що призупинила експансію важкого галерного флоту Порту. Асиметричні оперативно-тактичні дії гетьмана на морі можна порівнювати із сучасною укра-

їнською стратегією боротьби з російським флотом на Чорному морі за допомогою безпілотних катерів.

На превеликий жаль, ані король і його найближче оточення, ані польська магнатерія (й сполонізована українська), ані шляхта (середньозаможне і дрібне панство) не визнавали в принципі як права українського козацтва на власну юридичну, адміністративну й мілітарну юрисдикцію та автономію, так і загалом існуючого вже де-факто, але не зафіксованого де-юре у державно-правових актах Речі Посполитої військового лицарсько-шляхетського козацького статусу. Тільки війна змушувала їх згадувати про козацтво і закликати козаків ставати на захист «Ойчизни», тоді як під час тривалого миру «здрайців і своєвольців» всіляко намагалися винищити, щоб і згадки про них не було. Така хибна політика щодо українського козацтва, українців і України спочатку призвела до Хмельниччини, а зрештою і до остаточної загибелі Речі Посполитої у 1795 році.

Перебіг військової кампанії 1620 р., а саме битва під Цецорою, яскраво показала, що без активного й системного залучення Війська Запорозького Варшава зазнає ганебної військової поразки від Стамбула. Ось так стисло охарактеризував передумови й початок війни А. Камінський Сулима: «Зухвали козацькі напади на турецьке узбережжя Чорного моря й оборона Відня силами найнятих у Речі Посполитій загонів (т. зв. «лісовчиків»), які діяли проти турецького ленника, князя Трансильванії Бетлена Габора, ускладнили стосунки з Османською імперією. Султан вимагав ліквідації козацтва до ноги, погрожуючи війною, а тим часом козаки, ніби у відповідь на ці вимоги, здійснили черговий великий напад на Варну [його організував і здійснив тогочасний старший Війська Запорозького – Я. Нерода (Бородавка) – Ю.Ф.]. Тож у 1620 р. султанська армія рушила походом на територію Корони Польської. Дорогу їй перегородив у Молдові досвідчений воєначальник, великий коронний гетьман Станіслав Жулкевський, однак він зазнав поразки під Цецорою, де загинув і сам» (Камінський Сулима, А. 2011, с. 109–110).

Не маючи змоги детально проаналізувати перебіг турецько-польської війни 1620–1621 рр., ми лише зупинимося на її українському вимірі. По-перше, головною подією військової кампанії 1620 р. стала Цецорська битва, що розпочалася 18 вересня 1620 р. (усі дати у статті наводяться за новим літочисленням) біля села Цецора (сучасне село Цуцора, Румунія), а завершилася нищівною

поразкою польської армії 7 жовтня 1620 р. біля Могилева (сучасне місто Могилів-Подільський, Україна) (Мисик, Ю.А. 2013, с. 475).

Найважливіше те, що ця баталія продемонструвала – без залучення всього Війська Запорозького полякам не перемогти османів та їх васалів. До речі, з дозволу П. Сагайдачного у цій битві була задіяна невелика кількість «козаків наємних». М. Грушевський зазначав: «...сей малий полк (1600) виглядав би скоріше за іронію, ніж на реальну підмогу. Накидати ся польському правительству Сагайдачному не було інтересу: в данім моменті треба було, що польське правительство його просило, щоб він міг диктувати йому бажання козацькі (спеціально в справі церковній). І тоді як Жолкевській рушав на Молдаву, в пащу турецького льва, Сагайдачний з своєю партією займав ся саме справою священства владиків, певний, що незадовго річпосполита таки звернеть ся до нього за помічю, і тоді буде час їй дещо подиктувати» (Грушевський, М. С. 1995, с. 441).

По-друге, після цецорської поразки й урядові кола, й польська шляхта швидко усвідомили, що без порозуміння з українськими козаками майбутнє Речі Посполитої як самостійної і суверенної держави під великим питанням. Тому зневага і ненависть до козацтва, яскравим репрезентантом яких і був уже покійний великий коронний гетьман С. Жолкевський, коронна фраза якого «не хочу я з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свині пасти» (Крип'якевич, І. 1990, с. 165) і стала йому посмертною епітафією, поступилася місцем тимчасовій політиці пошуку компромісів і запрошенням останніх до військової співпраці в ім'я порятунку спільної держави.

Саме тому, вже восени 1620 р. у Варшаві на сеймових засіданнях були озвучені пропозиції проєкту оборони, що сильно підтримувала польська палата, головними постулатами якої було взяти на службу Речі Посполитої 20 тисяч українських козаків із платнею у 100 тисяч золотих на рік. Тоді як під час переговорів на Київщині в 1619 р. польські урядовці називали найбільшу цифру реєстру – 3 тисячі і не більше, а на козацькі закиди, що у випадку небезпеки це військо не порятує «Ойчизну», лише посміювалися. Коли ж війна з Османською імперією стала доконаним фактом, одразу знайшлися кошти на додатковий реєстр і Сигізмунд III не тільки направив до козаків свого особистого посланця, а й навіть попросив патріарха Феофана III (Теофана) вплинути на Військо Запорозьке, щоби воно

взяло участь у бойових діях (Грушевський, М. С. 1995, с. 443–444).

По-третє, надзвичайно скрутне становище, в якому перебувала у 1621 р. Річ Посполита, не було використане повною мірою українським козацтвом і його очільниками. Козаки мали повне право диктувати Варшаві, нажаханій небезпечною турецькою навалою, свої вимоги і щодо узаконення християнської православної конфесії в Україні (аж до повної ліквідації унії), і щодо юридичного оформлення власних судових й адміністративних прав, і навіть вимагати автономії (обмеженої чи широкої) для тих українських земель, де будуть розташовані військові підрозділи (полки, сотні) Війська Запорозького з обов'язковим перепорядкуванням Києва владі козацького гетьмана та його адміністрації, не кажучи вже про реєстр чисельністю 40–60 тисяч із відповідною щорічною платнею. Все це могло стати політичною реальністю за умов єдності в середовищі козацтва і його провідників та існування в тогочасному суспільстві державницько-національної ідеї, а саме відновлення Української держави, яка припинила своє існування у середині XIV століття. Проте, ні козацтво (перспективна військово-лицарська верства), ні духовенство (тогочасна інтелектуальна еліта), ні руська (українська) шляхта (провідний аристократичний стан, що поволі втрачав свої позиції у суспільстві), не кажучи вже про селян і міщан (хоча останні почали активно впливати на релігійно-соціальні процеси через братства), поки що не переймалися цією нагальною потребою, і лише феномен Хмельниччини знову поставив на порядок денний питання про «державну бронзу».

Аналізуючи спогади ксьондза Оборницького (Грушевський, М. С. 1995, с. 458–460), особистого королівського посланця Сигізмунда III про козацьку раду в урочищі Суха Діброва (під Кагарликом на Київщині), що відбулася у червні 1621 р., ми переконуємося, що у першій чверті XVII ст. українське козацтво було вже потужною, але ще недостатньо керованою і національно-свідомою державницькою силою. Так, першого дня після патетичного виступу митрополита Й. Борецького козаки клялися стояти за віру православну на смерть, другого – після промови королівського посланця, готові були все пробачити «клятим ляхам» в ім'я гарної грошової винагороди і майбутньої військової здобичі, а вже третього й останнього, остаточно все узгодили – П. Сагайдачного, єпископа І. Курцевича і ще двох своїх представників відправили на переговори до Сигізмунда

III, а весь козацький загаль почав швидко збиратися рухатися на Молдову. Переважній більшості козацтва було байдуже із ким воювати і куди прямувати, «хоч би й пекло», як колись заявив гетьман Я. Бородавка, аби грошей заробити, здобич завоювати і слави здобути. Менша його частина, т. зв. «городові» реєстрові козаки, очолювані П. Сагайдачним, змушена була підкорятися волі січовиків, низовиків-реєстровців і «випищиків» (нереєстровців). Таким чином, неоднорідність (політична, соціальна, культурна) Війська Запорозького заважала йому і його очільникам виробити одну зважену тактику і стратегію у виборюванні як вузько станових козацьких прав, так і загальноукраїнських пріоритетів.

Разом з тим, власне саме підготовка, проведення і наслідки Хотинської кампанії 1621 р. вкотре підтвердили тезу про надзвичайно важливу роль особистості (а саме – П. Сагайдачного) у цивілізаційному розвитку людства (тогочасному українському етнодержавонацієтворенні). Пролог (початок) козацького походу під Хотин вже міг стати дуже швидко його ганебним епілогом (кінцем). На жаль, багато вчених, описуючи переддень Хотинської битви, а саме похід козацького війська під орудою Я. Бородавки, обмежуються загальними фразами і не конкретизують оперативні-тактичні помилки, допущені гетьманом.

Так, В. Борисенко писав: «Коронний гетьман Карл Ходкевич з нетерпінням чекав прибуття війська Бородавки, яке вело виснажливі бої з турками в Молдавії. Зазнаючи великих втрат, воно повільно наближалось до Хотина» (Борисенко, В. Й. 1998, с. 173–174). В. Щербак дещо конкретизує: «Нез'ясованість важливого для козацтва питання, напевне, стала однією з причин самостійних дій гетьмана Якова Бородавки, який протривався з'єднанню з коронним військом» (Щербак, В. О. 2000, с. 214).

У свою чергу, А. Чайковський стверджував: «Без приготування рушило сорок тисяч козаків під булавою Бородавки під Хотин. У козаків була звичайно добре зорганізована інтендантська служба. Йдучи в похід, вони брали з собою подостатком припасів для себе і коней, також досить амуніцій. Тепер того всього не було. Коли б лише скоріше вийти та пуститися грабувати. До такого поважного походу на довгий час Бородавка не надавався. Військо було здеморалізоване, неслухняне. Ціле змагання в тім, щоб якнайбільше захопити здобичі. Як лише перейшли Дністер, Бородавка розпустив загоны грабувати молдаван.

Ті чети без найменшої тактичної злуки робили на свою руку, попадали на сильніші відділи турецькі і гинули марно. До того ще не стало сіна для коней. Військо, бачачи невдалий провід, ще більше деморалізувалося» (Чайковський, А. Я. 1989, с. 514).

Саме у такій критичній ситуації перебувало козацьке військо під керівництвом гетьмана Я. Бородавки і лише повернення до його лав полковника П. Сагайдачного докорінно змінило катастрофічне положення справ. Козаки, незадоволені невдачами, позбавили булави й життя невдачу-гетьмана й обрали своїм очільником П. Сагайдачного. Він швидко навів лад у понад 40 тис. війську й 1 вересня 1621 р. привів його під Хотин, де з'єднався з майже такою ж польсько-литовською армією під орудою литовського великого гетьмана Я.-К. Ходкевича й польського польного коронного гетьмана Є.-С. Любомирського. Оскільки їм протистояла вдвічі більша армія Порти (за різними підрахунками вчених, від 150 тис. до 200 тис.), союзники обрали захисну тактику, побудувавши добре укріплені табір. Від початку вересня до початку жовтня, з деякими перервами, тривали бойові дії, внаслідок яких військо Порти зазнало дошкульних втрат, а Осман II змушений був погодитися на перемовини, що завершилися підписанням Хотинського мирного договору 9 жовтня 1621 році.

Варто відзначити, що українські козаки під орудою П. Сагайдачного проявили найкращі свої якості: бойову злагодженість, керованість, витривалість, підготовленість, рішучість, мужність і жертвовність.

Д. Дорошенко писав: «Козаки зараз після заключення миру почали свій відворот на Україну. Перед тим вони вислали до короля делегацію, яка мала домагатись підтвердження прав і вольностей козацьких, щорічної платні в сто тисяч золотих і окремої винагороди за хотинський похід, а опріч того заспокоєння потреб православної церкви. Королевич Володислав обсилав Сагайдачного – головного спасителя в даних обставинах цілої Польської держави – нагородами й знаками своєї ласки й уваги» (Дорошенко, Д.І. 1991, с. 212–213).

Т. Чухліб стверджує, що серед багаточисельних подарунків був і дорогоцінний меч, який гетьман отримав від королевича у 1621 р. у нагороду за успішні дії під Хотином. На думку науковця, один із найповажніших на той час монарших дворів Центральної Європи нарешті визнав неабиякі заслуги гетьмана українського козацтва в обороні

Речі Посполитої та інших країн від турецької загрози. Вручення П. Сагайдачному меча майбутнім королем згідно з тогочасними звичаями означало не що інше як визнання високого суспільно-правового становища козацького гетьмана та очолюваного ним Війська Запорозького. Віднині за останнім визнавалися права лицарського люду українських воєводств Речі Посполитої. Вручений меч як найголовніший лицарський символ на роки мав стати своєрідною охоронною грамотою для українського козацтва (Чухліб, Т. 2004, с. 24).

Нагадаємо, що польськими урядовими колами, починаючи з кінця XVI ст. й усю першу половину XVII ст., українське козацтво трактувалося не інакше як «свавільне» збіговисько розбійників, зрештою, така хибна політика призвела до Хмельниччини.

На нашу думку, меч, як і шабля – істинно лицарська зброя, один із важливих компонентів атрибутики приналежності як до середньовічного лицарського стану, так і до козацько-шляхетської лицарської верстви. А та шана, яку мав меч у середовищі індоєвропейських воїнів, бере початок ще від прадавнього військового культу меча і бойового поясу як прояву бога війни, символу воїнської звитяги і хоробрості. Знаково, що французькою мовою вираз «оперезати мечем» був еквівалентним у середньовічній Європі вислову «зробити лицарем», а будь-який лицар на полі бою мав право за допомогою меча за мужність і героїзм посвятити іншого воїна у лицарський сан (Фігурний, Ю. С. 2004, с. 61–72).

Ймовірно, саме цю мілітарно-сакральну процедуру, посвяту-ініціацію у лицарі П. Сагайдачного і здійснив королевич Владислав у 1621 р. під Хотиним. Сприятливе завершення для урядових кіл Речі Посполитої важливої турецько-польської війни 1620–1621 рр. вкотре продемонструвало полякам вагомість і важливість для них боєздатного і керованого П. Сагайдачним українського козацького війська.

Це дало змогу М. Грушевському стверджувати, що у тогочасному шляхетському суспільстві Хотинська війна була апогеєм козацької слави, й сучасники та учасники бойових дій не знаходили слів для визнання й відзначення героїчних заслуг, принесених козаками на вівтар спільної Вітчизни та для їх воєнних подвигів, відваги і мужності. Їх порівнювали із класичними взірцями відваги і патріотизму, ставили навіть вище античних героїв, вважаючи головними рятівниками Польщі від турецької навали. Саме тому тогочасний український мемуарист, шляхтич Єрлич, далеко не при-

хильник Козаччини, передаючи погляди і настрої як польської, так і руської (української) шляхти, визнавав головні заслуги у цій кровопролитній війні за Сагайдачним: «Він тримав на собі весь тягар війни, і давав їй раду, а що радив, то приймали панове гетьмани і королевич й милість» (Грушевський, М.С. 1995, с. 480).

У свою чергу, В. Антонович наголошував: «Всі історики признають, що тільки за допомогою Сагайдачного пощастило полякам з невеликими силами подужати вельми численну турецьку армію 1621 р. Сагайдачний зазнав тепер ще більшої слави, та, на нещастя, його було поранено, і він, вернувшись до Києва, незабаром помер 1622 р.» (Антонович, В. Б. 1991, с. 82–83).

На превеликий жаль, зі смертю П. Сагайдачного козацька старшина і рядове козацтво не змогли об'єднати свої зусилля для продовження успішної політики вже покійного гетьмана. Найближче оточення і спадкоємці Петра Сагайдачного (Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко, Марко Жмайло та інші) вже не мали такого авторитету і поваги як серед прихильників, так і супротивників, тому і не змогли, на нашу думку, продовжити політику свого попередника, а саме еволюційними засобами (переважно шляхом численних компромісів із керівництвом Речі Посполитої) сприяти розбудові на українських етнічних землях козацького автономного державного утворення з визначеними і кодифікованими юридичними, релігійними, соціальними і мілітарними правами і обов'язками. Небажання, а у багатьох випадках і об'єктивна неспроможність козацьких очільників втримувати рівновагу між зростаючими амбіціями українського козацтва і консервативною, та навіть реакційною, політикою можновладців Речі Посполитої зрештою призвело до збройного протистояння між ворогуючими сторонами. Разом із тим, ми вважаємо, що козацькі повстання 20–30-х рр. XVII ст. – це не тільки яскравий прояв активності українського етносу й найбільш зорганізованого і підготовленого його авангарду – козацтва та його наступальної політики революційним шляхом вибороти зі зброєю в руках свої права, а, насамперед, активне заперечення ними попередньої компромісної політики П. Сагайдачного. Хоча ці масштабні збройні виступи українських козаків за підтримки селян і міщан зазнали дошкулих поразок, проте, на наше тверде переконання, стали добрим гартом, тією мужньою школою вітчизняного етнодержавонацієтворення і посприяли у недалекому майбутньому звитяжній перемозі Хмельниччини – Національно-визвольної війни та

соціальної революції українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши внесок запорізького козацтва у порятунок Європи від османської експансії у турецько-польській війні 1620–1621 рр. та охарактеризувавши сутність збройного протистояння між Османською імперією й Річчю Посполитою у контексті конфлікту Варшави із запорозьким козацтвом, яке намагалося здобути лицарсько-шляхетські привілеї, ми прийшли до таких висновків: 1) На початку XVII ст. загострилися геополітичні протиріччя між Османською імперією та Річчю Посполитою, оскільки кожна з цих держав прагну-

ла домінувати у Центрально-Східній Європі. 2) Варшава дуже потребувала козацького війська, проте, не бажала надавати йому шляхетсько-лицарських привілеїв. 3) Завдяки політичному і військовому таланту П. Конашевича-Сагайдачного тогочасне українське козацьке військо (піхота й флот) було одним із найкращих у світі, а проявлений козацтвом героїзм і професіоналізм допоміг Варшаві успішно завершити турецько-польську війну 1620–1621 років. 4) Небажання короля й аристократії визнавати українське козацтво шляхетським станом призвело до його радикалізації і до Національно-визвольної війни та соціальної революції 1648–1657 років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Алекберли, М.А. (1957). *Хотинська війна (1621 г.)*. Черновці: Издательство Черновицкого университета, 124 с.
- Антонович, В.Б. (1991). *Про козацькі часи на Україні*. Київ: Дніпро, 238 с.
- Борисенко, В.Й. (1998). *Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття*. Київ: Либідь, 616 с.
- Ботушанський, В.М. (2011). Хотинська війна 1621 року – визначна подія історії середньовічної Європи. *Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження*. Хотин, с. 4–12.
- Грушевський, М.С. (1995). *Історія України-Руси. Т. VII. Козацькі часи – до р. 1625*. Київ: Наукова думка, 640 с.
- Дорошенко, Д. І. (1991). *Нарис історії України*. Львів: Світ, 576 с.
- Ільків, М. (2021). Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. в Пруто-Дністровському межиріччі. *XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни: тези доповідей*. Чернівці, Україна, 22–23 жовтня 2021 р. Чернівці: Чернівецький національний університет, с. 14–16.
- Камінський Сулима, А. (2011). *Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура*. Київ: Наш час, 264 с.
- Крип'якевич, І. (1990). *Історія України*. Львів: Світ, 520 с.
- Мицик, Ю.А. (2002). Хотинська війна 1621. *Українське козацтво: Мала енциклопедія*. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, с. 516.
- Мицик, Ю.А. (2013). Цецорська битва 1620. *Енциклопедія історії України (у 10 т. Т. 10)*. Київ: Наукова думка, с. 475–476.
- Реєнт, О.П. & Коляда, І.А. (2008). *Усі гетьмани України*. Харків: Фоліо, 416 с.
- Сас, П.М. (2011). *Хотинська війна 1621 року*. Київ: Інститут історії України НАН України, 520 с.
- Смолій, В. (1997). Петро Сагайдачний. *Історія України в особах: Литовсько-польська доба*. Київ, с. 231–240.
- Федорук, А.В. (2010). *Хотинська битва 1621 року*. Чернівці: Золоті литаври, 74 с.
- Фігурний, Ю.С. (2004). *Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі*. Київ: Видавничий дім «Стилос», 308 с.
- Чайковський, А.Я. (1989). *Петро Конашевич-Сагайдачний*. Київ: Дніпро, 566 с.
- Чухліб, Т. (2004). Доля золотого меча Сагайдачного. *Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба*. Київ, с. 21–31.
- Чучко, М. (2022). Участь Молдавії і Валахії у Хотинській війні 1621 року. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. № 1 (55), с. 68–88. DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.68-88>.

Шурхало, Д. (2021). *400-річчя Хотинської битви: воєнний тріумф і політична поразка гетьмана Сагайдачного*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/bytva-pry-khotyni/31444727.html> [дата зверн.: 28.03.2024].

Щербак, В. О. (2000). *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 300 с.

Яворницький, Д. (1993). Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. *Історичні постаті України*. Одеса: Маяк, с. 24–64.

Яковенко, Н. (2005). *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ: Критика, 584 с.

REFERENCES

Alekberli, M.A. (1957). Hotinskaya vojna (1621 g.) [Khotyn war (1621)]. Chernovcy: Izdatelstvo Chernovickogo universiteta, 124 s. [in Russian].

Antonovych, V.B. (1991). Pro kozatski chasy na Ukraini [About Cossack times in Ukraine]. Kyiv: Dnipro, 238 s. [in Ukrainian].

Borysenko, V.Y. (1998). Kurs ukrainskoi istorii: z naidavnishykh chasiv do XX stolittia [Course of Ukrainian history: from the earliest times to the 20th century]. Kyiv: Lybid, 616 s. [in Ukrainian].

Botushanskyi, V.M. (2011). Khotynska viina 1621 roku – vyznachna podiia istorii serednovichnoi Yevropy [The Khotyn War of 1621 – a significant event in the history of medieval Europe]. Khotynska viina 1621 roku. Dokumenty, materialy, doslidzhennia. Khotyn, s. 4–12. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M.S. (1995). Istoriiia Ukrainy-Rusy. T. VII. Kozatski chasy – do r. 1625 [History of Ukraine-Rus. T. VII. Cossack times – until 1625]. Kyiv: Naukova dumka, 640 s. [in Ukrainian].

Doroshenko, D.I. (1991). Narys istorii Ukrainy [Essay on the history of Ukraine]. Lviv: Svit, 576 s. [in Ukrainian].

Ilkiv, M. (2021). Teatr boiovykh dii Khotynskoi viiny 1621 r. v Pruto-Dnistrovskomu mezhyrichchi [Khotyn War Theater of 1621 in the Prut-Dniester interfluve]. XIII Bukovynska mizhnarodna istoriiko-kraieznavcha konferentsiia, prysviachena 400-richchiu Khotynskoi viiny: tezy dopovidei, Chernivtsi, Ukraina, 22–23 zhovtnia 2021 r. Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet, s. 14–16. [in Ukrainian].

Kaminsky Sulima, A. (2011). Istoriiia Rechi Pospolytoi yak istoriiia bahatokh narodiv, 1505–1795. Hromadiany, yikhnia derzhava, suspilstvo, kultura [The history of the Polish-Lithuanian Commonwealth as a history of many peoples, 1505–1795. Citizens, their state, society, culture]. Kyiv: Nash chas, 264 s. [in Ukrainian].

Krypiakievych, I. (1990). Istoriiia Ukrainy [History of Ukraine]. Lviv: Svit, 520 s. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu.A. (2002). Khotynska viina 1621 [Khotyn War 1621]. Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia. Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier, s. 516. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu.A. (2013). Tsetsorska bytva 1620 [Battle of Tsetsor 1620]. Entsyklopediia istorii Ukrainy (u 10 t. T. 10). Kyiv: Naukova dumka, s. 475–476. [in Ukrainian].

Reient, O.P. & Koliada, I.A. (2008). Usi hetmany Ukrainy [All hetmans of Ukraine]. Kharkiv: Folio, 416 s. [in Ukrainian].

Sas, P.M. (2011). Khotynska viina 1621 roku [The Khotyn War of 1621]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 520 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. (1997). Petro Sahaidachnyi. Istoriiia Ukrainy v osobakh: Lytovsko-polska doba [Petro Sahaidachnyi. History of Ukraine in person: Lithuanian-Polish era]. Kyiv, s. 231–240. [in Ukrainian].

Fedoruk, A. (2010). Khotynska bytva 1621 roku [The Battle of Khotyn in 1621]. Chernivtsi: Zoloti lytavry, 74 s. [in Ukrainian].

Fihurnyi, Yu.S. (2004). Istorychni vytyky ukrainskoho lytsarstva: Narysy pro zarodzhennia i rozvytok kozatskoi tradytsiinoi kultury ta natsionalne viiskove mystetstvo v ukrainoznavchomu vymiri [Historical origins of Ukrainian chivalry: Essays on the origin and development of Cossack traditional culture and national military art in the Ukrainian studies dimension]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Stylos», 308 s. [in Ukrainian].

Chaikovskiy, A.Ya. (1989). Petro Konashevych-Sahaidachnyi [Petro Konashevych-Sagaidachnyi]. Kyiv: Dnipro, 566 s. [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2004). Dolia zolotoho mecha Sahaidachnoho [The fate of Sahaidachny's golden sword]. Neznaioma Klio. Taiemnytsi, kazusy i kuriozy ukrainskoi istorii. Kozatska doba. Kyiv, s. 21–31. [in Ukrainian].

Chuchko, M. (2022). Uchast Moldavii i Valakhii u Khotynskii viini 1621 roku [The participation of Moldavia and Wallachia in the Khotyn War of 1621]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istoriiia*. № 1 (55), s. 68–88. DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.68-88>. [in Ukrainian].

Shurhalo, D. (2021). *400-richchia Khotynskoi bytvy: voiennyi triumf i politychna porazka hetmana Sahaidachnoho* [400th anniversary of the Battle of Khotyn: military triumph and political defeat of Hetman Sahaidachny]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/bytva-pry-khotyni/31444727.html> [Accessed: 28.03.2024]. [in Ukrainian].

Shcherbak, V.O. (2000). *Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st.* [Ukrainian Cossacks: formation of the social state. The second half of the 15th – the middle of the 17th century]. Kyiv: Vydavnychiy dim «KM Academia», 300 s. [in Ukrainian].

Yavornytskyi, D. (1993). Hetman Petro Konashevych-Sahaidachnyi [Hetman Petro Konashevich-Sahaidachny]. *Istorychni postati Ukrainy*. Odesa: Maiak, s. 24–64. [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (2005). *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoï Ukrainy* [Essay on the history of medieval and early modern Ukraine]. Kyiv: Krytyka, 584 s. [in Ukrainian].

Yurii FIHURNYI

PhD of Historical Sciences, Senior Researcher

Research Institute of Ukrainian Studies

of Taras Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6463-0920>

**“THE PEAK OF THE COSSACK GLORY”:
CONTRIBUTION OF THE ZAPOROZHIAN COSSACKS TO SAVING OF EUROPE
FROM THE OTTOMAN EXPANSION IN THE TURKISH-POLISH WAR
OF 1620–1621 (MODERN MILITARY HISTORICAL VISION)**

The article analyzes contribution of the Zaporozhian Cossacks to saving Europe from Ottoman expansion in the Turkish-Polish War of 1620–1621. It was revealed that at the beginning of the 17th century, geopolitical contradictions between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth intensified, as each of these states sought to dominate Central-Eastern Europe. It was found that Warsaw was in great need of the Cossack army, but did not want to grant it the privileges of nobility and knighthood. It was revealed that Petro Konashevych-Sahaidachnyi is an outstanding personality not only in Ukrainian, but also in world history. Thanks to his military talent, the Cossack irregular units turned into a high-class regular infantry, which later demonstrated its fighting ability in a bloody battle face-to-face with the janissaries during the Battle of Khotyn (1621). Let us remind you that Turkish janissary units, along with German, Spanish and Swiss, were considered to be among the best infantry units in the world. Also, P. Sahaidachnyi became the creator of the combat-capable Black Sea Seagull light flotilla, which stopped the expansion of the heavy galley fleet of the Porte. The asymmetric operational-tactical actions of the hetman at sea can be compared with the modern Ukrainian strategy of combating the Russian fleet in the Black Sea with the help of unmanned boats.

It was revealed that thanks to the political and military talent of P. Konashevych-Sahaidachnyi, the Ukrainian Cossack army (infantry and navy) of that time was one of the best in the world, and the heroism and professionalism shown by the Cossacks helped Warsaw to successfully end the Turkish-Polish war of 1620–1621. It is substantiated that P. Konashevych-Sahaidachnyi, a prominent Ukrainian politician, commander and diplomat, the creator of the combat-ready Black Sea flotilla of seagulls and trained infantry, and a successful foreign policy, tried to implement by evolutionary means (through compromises with the leadership of the Commonwealth of Independent States) on the territory of Ukraine an autonomous Cossack formation with certain legal - immunity, religious, social and military rights. It was for this purpose that P. Sahaidachnyi created a solid foundation for the early modern (late medieval) Ukrainian statehood (Hetmanship) – by reforming disbanded Cossack units into a highly capable 20–40 thousand regular army, which included some of the best Cossack infantry and Black Sea infantry at that time flotilla. It has been observed that the hetman

systematically carried out an active international policy by both diplomatic and military means, thereby creating in the European and world community at the time a stable idea that Ukraine is not the outskirts of civilization, but a geopolitical reality that must be reckoned with, and Ukrainians (Ruthenians) not Lyakhs (Poles), not Lithuanians, not Lithuanians (Belarusians), not Muscovites (Russians), but a separate self-sufficient ethnic community (nation, ethnos). It was revealed that the Battle of Khotyn convincingly showed that the united and purposeful actions of Ukrainians, Poles and Lithuanians aimed at protecting the common Motherland from the enemy (despite his significant numerical superiority) gave them the opportunity to stop the aggressor's advance and preserve the state integrity of the Polish-Lithuanian Commonwealth. It is proved that the reluctance of the king and the aristocracy to recognize the Ukrainian Cossacks as a noble state led to its radicalization and, ultimately, to the Ukrainian National Revolution and the War of Liberation of 1648-1657. It is justified that at the beginning of the 21st century. the Russian Federation has significantly strengthened its aggressive neo-imperial revanchist policy against its democratic neighbours, the ultimate goal of which is to deprive them of their statehood and completely assimilate these ethnic groups. That is why Ukraine, Poland, Lithuania, Latvia and Estonia need to consolidate their own efforts to oppose the Kremlin's aggressive imperial policy in order to finally eliminate the Eurasian authoritarian neo-empire in the near future. It was noted that Ukrainian scientists should continue to actively study both the conceptual problems of national history and concrete ones related to national state formation, nation formation, and ethnocultural formation.

Keywords: *Ukraine, Zaporozian Cossacks, Turkish–Polish War 1620–1621, P. Konashevych-Sahaidachnyi.*

Олександр ЧОРНИЙ

кандидат історичних наук, доцент

Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

(Кропивницький, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5169-3554>

Електронна пошта: komandarmus12@gmail.com

БИТВА ЗА ДНІПРО 1943–1944 рр.: ПОШУКИ НОВОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ПОГЛЯДУ НА ПРОБЛЕМУ

У роки Другої світової війни битва за Дніпро відіграла ключову роль у німецько-радянському протистоянні влітку 1943 – навесні 1944 року. У ході битви Червоної армії вдалося взяти під контроль Лівобережну Україну, форсувати дніпровський рубіж, розгорнути наступ на західному березі річки та фактично вийти на радянсько-польський і радянсько-румунський кордони 1939–1940 рр. у межах УРСР. Примішуючи масштаби та значення битви, радянська ідеологічно-пропагандистська машина вдалася до скорочення її у часі і просторі та загнала в тінь радянських перемог під Москвою, Сталінградом і Курськом. У представленому дослідженні автор пропонує нове бачення окресленої проблеми, її хронологічних і територіальних меж, військово-політичного, економічного та історичного значення.

Ключові слова: Друга світова війна, битва за Дніпро, Червона армія, вермахт, докорінний перелом, фальсифікація, радянська цензура, ідеологічний контроль, архівні джерела.

Постановка проблеми. В історії німецько-радянського протистояння у роки Другої світової війни битва за Дніпро стала однією з ключових подій на Східному фронті. Бої, пов'язані з виходом Червоної армії до Дніпра, форсування і захоплення плацдармів на його правому березі, розширення їх до рівня стратегічних завжди становили інтерес для історичної науки.

Ще під час бойових дій, протистояння РСЧА і вермахту в дніпровському басейні було названо битвою за Дніпро. Першість у цьому належить радянській пропагандистській машині, що саме під таким означенням подавала відповідні події у засобах масової інформації.

6 листопада 1943 року Й. Сталін виступив із доповіддю з нагоди 26-ї річниці «великої жовтневої соціалістичної революції», у якій визначив 1943 рік у війні СРСР з Німеччиною роком «докорінного перелому» (Сталин, И. В. 1948, с. 110). Визначивши символи перелому Сталінградську і Курську битви, червоний диктатор став архітектором наукових уявлень про докорінний перелом на Східному фронті, що в історії Другої

світової війни й досі розглядається за схемою: перехоплення стратегічної ініціативи на фронті було започатковано під Сталінградом, відбулося на Курській дузі, а завершилося у ході битви за Дніпро, вінцем якої стало звільнення Києва та його оборона у середині листопада – наприкінці грудня 1943 року, наслідком чого стало утворення військами 1-го Українського фронту київського стратегічного плацдарму, з якого Червона армія розпочала переможний наступ на Дніпровському Правобережжі. Хід подій, що відбувалися на рубежі Дніпра взимку 1943–1944 років, та їхній неупереджений аналіз дозволяє не погодитися з тим, що битва за Дніпро закінчилася подіями у районі Києва. З огляду на це маємо підстави порушити питання про те, що представленні в історіографії війни уявлення щодо окресленої проблеми потребують наукової ревізії, а битва за Дніпро – глибокого, аналітичного та об'єктивного вивчення.

Мета дослідження – проаналізувати найбільш знакові радянські, пострадянські і зарубіжні дослідження, присвячені битві за Дніпро, та за-

пропонувати науково обгрунтований підхід щодо нового бачення її хронологічних та просторових меж, військово-політичного, економічного та історичного значення.

Виклад основного матеріалу. Історична наука має не одну сотню наукових досліджень та науково-популярних нарисів, що торкаються теми битви за Дніпро або ж її ключових подій. У межах пропонованої розвідки ми згадаємо лише кілька, на наш погляд, найбільш знакових праць.

Перше дослідження з окресленої проблеми було опубліковане в СРСР у 1944 році. Це коротка, але доволі змістовна брошура «Битва за Дніпро» (Исаев, Ф. 1944). Її автор – кадровий офіцер РСЧА, генерал-майор Ф. М. Ісаєв, який на той час служив старшим викладачем кафедри оперативного мистецтва Вищої військової академії імені К. Є. Ворошилова. Аналіз роботи дає змогу констатувати, що автор, характеризуючи просування Червоної армії до Дніпра наприкінці літа – на початку осені 1943 року, оцінюючи форсування дніпровського вододілу наприкінці вересня – у жовтні 1943 року, описуючи захоплення та розширення плацдармів на західному березі річки до рівня оперативних у жовтні – листопаді 1943 року та торкаючись повного очищення Дніпровського Лівобережжя і розгортання наступу РСЧА на Правобережжя у січні – лютому 1944 р., об'єднав усі події у масштабну військову кампанію, яку назвав битвою за Дніпро (Исаев, Ф. М. 1944, с. 5). Це не відповідало уявленню радянського вождя про успіхи Червоної армії на Дніпрі.

На жаль, ні розвідку Ф. М. Ісаєва, ні його бачення протистояння РСЧА і вермахту на Дніпрі наприкінці літа 1943 – навесні 1944 року радянські історики-мілітаристи не взяли до уваги у повоєнний час. Причинами ігнорування стали радянська цензура та ідеологічний контроль над підготовкою «правильної історії Великої Вітчизняної війни», що не могла виходити за межі сталінських промов 1941–1945 рр.

У перше повоєнне десятиріччя в радянській історичній науці не з'явилося комплексного дослідження з історії битви за Дніпро. На наш погляд, причиною цього став затверджений у СРСР 1949 року перший повоєнний перелік радянських цензурних обмежень (Чорний, О. В. 2023, с. 180), яким заборонялося вільне оприлюднення матеріалів про війну, бойові операції, з'єднання, що брали участь у війні, та інше. У той час історію війни мали право глибоко вивчати лише спеціальні підрозділи у структурі Генерального штабу Червоної (з 1946 року – Радянської) армії. На

початку 1950-х років офіцери головного військово-наукового та головного військово-історичного управління Генштабу підготували досить детальні дослідження з історії наступу Воронезького (1-го Українського) фронту на київському напрямку в 1943 році (Возненко, В. В. 1951) та форсування Дніпра військами 37-ї армії у районі Кременчука (Печененко, С. Д. 1953) і військами 52-ї армії у районі Черкас (Перебудов, В. Ф. 1953). Ці роботи могли б значною мірою послужити справі вивчення битви за Дніпро, але в СРСР подібні праці відразу ж після опублікування підлягали засекречуванню (Чорний, О. В. 2023, с. 183). У той же час у відкритій літературі з історії німецько-радянського протистояння простежується повне або часткове ігнорування значення битви за Дніпро у межах радянського героїчного епосу про переломний 1943 рік (Минц, И. 1954, с. 33; Голиков, С. З. 1954, с. 111).

Першим комплексним дослідженням на цю тему стала опублікована 1967 року монографія «Штурм «Східного валу». Звільнення Лівобережної України і форсування Дніпра» авторства Г. М. Уткіна (Уткин, Г. М. 1967). Автор дослідження зробив ключовим (стратегічним) об'єктом у протистоянні РСЧА і вермахту на Дніпрі німецьку добре укріплену оборонну лінію під назвою «Східний вал». Праця Г. М. Уткіна на тривалий час стала головним дослідженням у межах цікавої для нас теми, а деякі підходи і висновки автора залишаються актуальними й досі. Для прикладу, історик розглядав проблему деокупації Лівобережної України цілісно, не відділяючи просування Південно-Західного та Південного фронтів на Донеччині від ударів Центрального, Воронезького та Степового фронтів на київському та полтавсько-кременчуцькому напрямках. Автор ототожнював битву за Дніпро із подіями середини серпня – кінця грудня 1943 року, пов'язаних із відновленням радянського контролю над Дніпровським Лівобережжям, подоланням оборонної лінії вермахту вздовж дніпровського вододілу в його середній течії і на берегах річки Молочної та захопленням стратегічних плацдармів на правому березі Дніпра у районі Києва і Кременчука. Концептуальне бачення битви за Дніпро Г. М. Уткіним з часом надійно зафіксувалося в радянській та пострадянській історіографії (Козлов, М. М. (гл. ред.). 1985, с. 98–100; Березинский, В. Г. 2002). Єдине, чого не сприйняли пізніші дослідники, це хронологічні межі битви. Автор аналізованої монографії вбачав закінчення дніпровської епопеї 31 грудня 1943 року та

прив'язав дату до повторного зайняття Червоною армією Житомира¹, а вже у 1970-х роках історики обмежили німецько-радянське протистояння на Дніпрі 23 або 24 грудня 1943 року, тобто закінченням т.зв. «Київської оборонної операції», у результаті якої війська 1-го Українського фронту остаточно усунули загрозу повторного захоплення Києва противником.

Після виходу праці Г. М. Уткіна ґрунтовну розробку теми битви за Дніпро радянські історики не здійснювали. У подальшому її розглядали у межах загальних праць із історії «Великої Вітчизняної» або Другої світової війни (Тюшкевич, С. А. (ред.). 1982) як масштабну військову кампанію СРСР проти Німеччини кінця серпня – кінця грудня 1943 року, що стала завершенням докорінного перелому в протистоянні РСЧА і вермахту на Східному фронті. Тим самим авторські колективи істориків-мілітаристів (часто очолювані представниками радянської військової еліти) під патронатом партійних органів та органів цензури продовжували працювати на сталінські тези щодо перелому у війні, заганяючи й надалі важку і знакову перемогу РСЧА на Дніпрі у тінь здобутків Сталінградської битви та битви на Курській дузі.

У 1970-х роках у СРСР була зроблена спроба нівелювати битву за Дніпро знеціненням її значення. Історики обґрунтували концепцію докорінного перелому на Східному фронті, зміст якої полягав у тому, що перехоплення Червоною армією ініціативи на фронті було започатковано в битві під Москвою, відбулося під Сталінградом, а завершилося під Курськом влітку 1943 року. Концепція була обґрунтована В. П. Морозовим (Морозов, В. П. 1970) та підтримана низкою військових істориків, зокрема і колишнім начальником штабу 1-го Українського фронту генералом С. П. Івановим (Іванов, С. П. 1983). Незважаючи на ідеологічну та пропагандистську складову вище згаданого історіографічного прийому, він у радянській історичній мілітаристиці не закріпився. Як доказ, можемо навести розвідку «Битва за Дніпро» М. І. Шеховцова, у якій автор представив битву як завершення докорінного перелому на Східному фронті (Шеховцов, Н. І. 1983, с. 2).

У пострадянський час битва за Дніпро та окремі її епізоди не втратили актуальності. З огляду на те, що радянська цензурна політика щодо ви-

вчення історії т. зв. «Великої Вітчизняної війни» залишилась у минулому, в Україні з проголошенням незалежності довкола битви за Дніпро та інших ключових проблем Другої світової війни почали гуртуватися історики-дослідники. Завдяки науковим розвідкам М. В. Ковалю, О. Є. Лисенку, В. М. Грицюку, Р. І. Пилявця та інших фахівців українська історична наука почала робити сміливі кроки у напрямі об'єктивного пізнання подій і явищ, пов'язаних із битвою за Дніпро. За публікаціями 1990-х – початку 2000-х років у царині військової історії помічаємо значний прогрес у вивченні подій, пов'язаних із деокупацією Дніпровського Лівобережжя, форсуванням Дніпра, наступальними та оборонними боями у районі Києва восени та взимку 1943 року. Але поряд з тим маємо зупинитися і на загальних недоліках, що простежуються у відповідних дослідженнях. Найбільш вразливою складовою більшості публікацій є те, що під час їхньої підготовки дослідники не використовували журнали бойових дій фронтів, армій, корпусів і дивізій, оскільки вони зберігалися в ЦАМО СРСР/ЦАМО рф як засекречені документи. В основу більшості розвідок були покладені спогади радянських і німецьких полководців, газетні публікації 1943 року, офіційно опубліковані та розсекречені документи і матеріали (директиви, телеграми, оперативні зведення), свідчення ветеранів і цивільних людей, які пережили війну.

Серед публікацій з історії битви за Дніпро, що з'явилися у науковій періодиці останнім часом, особливої уваги заслуговує стаття О. Є. Лисенка та Р. І. Пилявця «Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії» (Лисенко, О. & Пилявець, Р. 2019). Дослідники вперше у вітчизняній мілітаристиці порушили питання про необхідність переосмислення подій, пов'язаних з битвою за Дніпро, запропонувавши розглядати її у значно ширших хронологічних межах (Лисенко, О. & Пилявець, Р. 2019, с. 94).

Виходячи зі стратегічного значення дніпровського вододілу для противників, дослідники обґрунтували тезу про те, що боротьба за Дніпро – це не лише події на Східному фронті в межах переломного періоду війни. Автори аналізованої розвідки поставили питання про те, що початок битви варто було б ототожнювати з боями літосені 1941 року, а її закінчення прив'язати до подій літа 1944 року на території Білорусі, пов'язаних із т. зв. операцією «Багратіон», коли війська 2-го і 3-го Білоруських фронтів прорвали німецьку оборону на Дніпрі у районі Бихова, Могильова

¹ У ході битви за Дніпро Червона армія взяла під контроль Житомир 12 листопада 1943 року. 19 листопада місто знову зайняли німецькі війська.

та Орші. Дослідники запропонували не оминати увагою і спроби Червоної армії вийти до Дніпра у травні 1942 року і в лютому – березні 1943 року, і третю битву за Харків кінця лютого – середини березня 1943 року (Лисенко, О. & Пилявець, Р. 2019, с. 108–113). Таким чином, нову концепцію хронологічних та просторових меж битви за Дніпро О. Є. Лисенко та Р. І. Пилявець вбачають у тому, що протистояння між вермахтом і Червоною армією варто розглядати за увесь дніпровський вододіл у межах літа 1941 – літа 1944 року, тобто до повного відновлення радянського контролю над дніпровським рубежем. За умови такого підходу історики ініціювали виокремлення оборонного та наступального етапів битви.

Загалом, ідея розширення хронологічних і територіальних меж події є актуальною та перспективною складовою для нового осягнення битви за Дніпро, але, на наш погляд, не варто об'єднувати події на Східному фронті літа-осені 1941 року, весни 1942 року, кінця зими – початку весни 1943 року та кінця літа 1943 – літа 1944 року в єдину битву, оскільки події німецько-радянського протистояння у відповідний час не є безперервною боротьбою саме за дніпровський вододіл.

Ознайомлення зі світовою історіографією Другої світової війни засвідчує, що західні історики, торкаючись теми битви за Дніпро, не виходили за межі радянського нарративу про бої на Дніпрі кінця серпня – грудня 1943 року (Waddell, S. R. 1985). Причиною такого осягнення подій, на нашу думку, була недостатня кількість достовірних джерел. Дослідження західних вчених, так само як і радянських істориків, рясніють посиленнями на радянську мемуарну літературу, на розвідки, опубліковані на сторінках «Военно-исторического журнала» та «Soviet Military Review» (Waddell, S. R. 1985, р. 128–137). Останній виходив у СРСР як журнал для тих, хто цікавився радянською військовою історією за кордоном, та був інструментом експорту радянських нарративів про «Велику Вітчизняну війну». Після розпаду Союзу вивчення битви за Дніпро у західній історіографії, як і у пострадянській історичній науці, на якісно новий рівень не вийшло – все через ту ж нестачу джерел. Нині західні історики схильні розглядати битву за Дніпро в межах 24 серпня – 23 грудня 1943 року (Ziemke, E. F. 2002, р. 174–197; Forczyk, R. 2016; Harrison, R. 2018).

Підсумовуючи історіографічний огляд порушеної проблеми, відзначимо, що битва за Дніпро у її радянському та пострадянському баченні залишається малодослідженою проблемою для

вітчизняної історіографії, а отже, потребує глибокого та аналітичного вивчення, що дасть змогу по-новому визначити її воєнно-політичне, економічне та історичне значення.

Виходячи з цього, насамперед маємо порушити питання про те, що потрібно вкладати в поняття «битва за Дніпро», що вважати її хронологічними та просторовими межами.

Перш ніж запропонувати власне бачення поняття, вважаємо за доцільне представити невеликий історичний екскурс щодо цього. Отож, у радянській історичній науці вперше визначення поняття «битва за Дніпро» було представлено на широкий загал ще за життя Й. В. Сталіна на сторінках «Великої радянської енциклопедії». Тоді битва уявлялася як «операції Червоної армії, проведені на Лівобережній Україні і в Білорусії в серпні–грудні 1943 року під час Великої Вітчизняної війни проти німецьких загарбників з метою виходу до Дніпра, форсування його та ліквідації потужної німецької оборони на правобережжі» (Введенский, Б. А. (гл. ред.). 1952, с. 573). Наприкінці 1950-х років радянські історики дещо спростили його, запропонували розуміти битву за Дніпро як «ряд наступальних операцій Червоної армії в ході Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. з метою розгрому німецьких загарбників на Лівобережжі України і на Дніпрі» (Бажан, М. П. (гол. ред.). 1959, с. 544–545). У 1970-х роках радянська мілітаристика конкретизувала визначення, запропонували розуміти під поняттям «битва за Дніпро» «наступальні операції Великої Вітчизняної війни, проведені радянськими військами наприкінці серпня – у грудні 1943 року з метою звільнення Лівобережної України, Донбасу, Києва, а також захоплення плацдармів стратегічного значення на правому березі» (Шеховцов, Н. И. & Колтунов, Г. А. 1976, с. 481–482). Таке розуміння битви за Дніпро зберігалося і в 1980-х роках (Козлов, М. М. (гл. ред.). 1985, с. 98–100). Воно ж було успадковане вітчизняною історичною наукою після 1991 року (Коваль, М. В. 2003, с. 253).

Наведена ретроспектива радянського та пострадянського бачення протистояння РСЧА та вермахту в басейні Дніпра дає змогу констатувати, що окреслення хронологічних меж події у радянській мілітаристиці також пройшло досить складний шлях. Ігноруючи дослідження Ф. М. Ісаєва, а відповідно і його комплексне бачення битви, на початку 1950-х років радянські дослідники визначили хронологію битви умовно та розмито – літо-осінь 1943 року, а вже наприкінці 1950-х років

конкретизували серпнем – груднем того ж року. У 1960-х роках часові рамки битви було уточнено. Початок битви було прив'язано до наступу Центрального фронту на чернігівсько-прип'ятському напрямку (25 серпня 1943 р.), кінцем було визначено повторне встановлення контролю над Житомиром військами 1-го Українського фронту (31 грудня 1943 р.) у ході просування на житомирсько-бердичівському напрямку (Уткин, Г. М. 1967, с. 402). У 1970-х роках хронологічні межі битви за Дніпро були окреслені 25 серпня – 23 грудня 1943 року (Шеховцов, Н. И. & Колтунов, Г. А. 1976, с. 481–484). Принагідно зазначимо, що після розпаду СРСР це датування битви закріпилося в українській історіографії Другої світової війни (Бережинский, Г. 2002; Коваль, М. В. 2003). Як бачимо, нижня хронологічна межа змін не зазнала, а верхній часовий рубіж був уточнений та обумовлений закінченням т. зв. Київської оборонної операції (13 листопада – 23 грудня 1943 року).

У межах окреслених у 1970-х роках хронологічних обрисів битви була напрацьована і її періодизація з поділом на два етапи: 1) 25 серпня – 30 вересня 1943 р., у межах якого Центральний, Воронезький, Степовий, Південно-Західний та Південний фронти взяли під контроль Лівобережну Україну і Донеччину, вийшли до Дніпра та захопили низку плацдармів на його правому березі; 2) 1 жовтня – 23 грудня 1943 року, в ході якого Червона армія розширила плацдарми на правобережжі, взяла під контроль Київ та відбила контрнаступ вермахту на київському напрямку. До цього ж етапу належить німецько-радянське протистояння на плацдармі, захопленому арміями 2-го Українського фронту в районі на південний захід від Кременчука.

Аналіз подій, що відбулися на лівому крилі Східного фронту з 25 серпня по 23 грудня 1943 року, засвідчує, що Червона армія взяла під контроль Лівобережну Україну, захопила плацдарм стратегічного значення між Черкасами та Запоріжжям, повернула Київ та відкинула противника від міста в середині листопада – на початку грудня, утворивши ще один стратегічний плацдарм на західному березі річки, а також звільнила від противника Дніпровське Лівобережжя в пониззі річки (за винятком контрольованих ворогом нікопольського і херсонського плацдармів) та заблокувала потужне угруповання вермахту в Криму. Як бачимо, наприкінці грудня 1943 року Червона армія в межах України Дніпро повністю не пододала.

Виходячи з цього, діюча концепція радянсько-німецького протистояння на Дніпрі потребує наукового переосмислення. Територіальні межі битви за Дніпро мають бути суттєво розширені з відповідним уточненням її хронологічних рамок. У цьому ми у цілому солідарні з О. Є. Лисенком і Р. І. Пилявцем. Повертаючись до їхньої ідеї виокремити в межах битви за Дніпро оборонний та наступальний етапи, вважаємо за доцільне запропонувати події літа-осені 1941 року на дніпровському рубежі розуміти як «битву за Дніпро 1941 року».

Ще радянські дослідники пропонували включити події, пов'язані з наступом Червоної армії на Донеччині (13 серпня – 22 вересня 1943 р.), у межі битви за Дніпро, оскільки його результатом став вихід військ Південно-Західного фронту до Дніпра – в район Дніпропетровська і Запоріжжя, а Південного фронту – на рубіж річки Молочної, тобто на лінію т. зв. «Східного валу», який РСЧА здолала саме в ході запеклого протистояння на Дніпрі. Незважаючи на те, що на рівні поняття «битва за Дніпро» наступ на Донбасі включався у її просторові рамки, на рівні хронологічних меж, як видно з викладеного вище, це не відображалось. Це означає, що початок битви 25 серпня 1943 року можна поставити під сумнів.

Аналіз ситуації на фронті у смузі наступу Воронезького, Степового, Південно-Західного та Південного фронтів на початку серпня 1943 року засвідчує наступне. По-перше, 3 серпня 1943 року з'єднання Воронезького та Степового фронтів розпочали наступ на белгородсько-харківському напрямку (т. зв. операцію «Полководець Рум'янцев»), результатом якої стала деокупація двох великих міст та обласних центрів – Белгорода і Харкова. В уявленнях радянських істориків ці події отримали визначення «Белгородсько-Харківська наступальна операція» (3–23 серпня 1943 р.), датування верхньої хронологічної межі якої прив'язане до встановлення контролю Червоної армії над Харковом. У радянській історіографії операцію було представлено контрударом Воронезького і Степового фронтів на південному фасі Курського виступу, тобто наступальним етапом Курської битви. Її оборонним етапом радянські історики вважали бої, що розгорнулися на північний схід від Белгорода 5–23 липня 1943 року і закінчилися зривом літнього наступу німецьких військ за планом «Цитадель» та виходом радянських з'єднань на лінію фронту, з якої вермахт почав наступ на Курськ. Після того інтенсивні бої на південному фасі призупинилися і до 3 серпня на

Белгородсько-харківському напрямку встановилася оперативна пауза на 10 днів. Але це досить спрощене бачення подій. Річ у тім, що в межах 5–23 липня 1943 року маємо підстави виокремити оборонний етап – 5–16 липня (його піком став танковий бій у районі Прохорівки) та наступальний – 17–23 липня, під час якого армії Воронезького і Степового фронтів і вийшли на лінію фронту станом на 5 липня 1943 року. Цікаво, що Й. В. Сталін, оцінюючи згадані бої, вже 24 липня 1943 року заявив: «23 липня успішними діями наших військ остаточно ліквідовано липневий наступ із районів на південь від Орла та на північ від Белгорода в сторону Курська... За час боїв з 5 по 23 липня противник зазнав таких втрат: убито солдатів і офіцерів понад 70 000, підбито і знищено танків 2 900, самохідних гармат 195, польових гармат 844, знищено літаків 1 392 і автомашин понад 5 000. Таким чином, німецький план літнього наступу потрібно вважати таким, що повністю провалився»².

Враховуючи це та сказане вище, маємо констатувати, що битва під Курськом закінчилася не 23 серпня, а 23 липня 1943 року. На користь нашого висновку, окрім наведеної оцінки подій Й. В. Сталінін та оперативної паузи з 24 липня по 3 серпня 1943 року, працює і той факт, що Курська битва не могла закінчитися 23 серпня (тобто взяттям Харкова), оскільки місто остаточно було взято під контроль Червоною армією лише 29 серпня 1943 року³.

На початок серпня 1943 року ситуація у смузі Воронезького, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів склалася так, що усі чотири фронти вийшли на добре укріплену німецьку лінію оборони у районі Белгорода і Харкова, вздовж Сіверського Донця та на берегах Міуса, яку вони мала прорвати. Саме з прориву цієї лінії і розпочався безперервний радянський наступ, результатом якого став вихід Воронезького, Степового та Південно-Західного фронтів до Дніпра, а Південного фронту – на рубіж річки Молочної.

² Приказ Верховного Главнокомандуючого генералу армії тов. Рокоссовському, генералу армії тов. Ватутину, генерал-полковнику тов. Попову. 24 июля 1943 г. ЦАМО рф. Ф. 3423. Оп. 1. Од. зб. 44. Арк. 69.

³ Вохмянин, В., Парамонов, А. & Подопригора, А. (2013). Харьков. Освобождённый навсегда. Август 1943 г.: сборник документов и материалов / [авт.-сост.]. Харьков, с. 62.

Як відомо, наступ радянських з'єднань на окресленій ділянці фронту почався 3 серпня у смузі просування Воронезького і Степового фронтів та 13 серпня – на ділянці Південно-Західного та Південного фронтів. На нашу думку, ці події можна вважати початком битви за Дніпро.

Нове обґрунтування верхньої хронологічної межі варто розпочати з короткої характеристики лінії фронту вздовж дніпровського вододілу, що утворилася на кінець 1943 року. Наприкінці грудня 1943 – на початку січня 1944 року частини вермахту з групи армій «Південь» утримували миронівсько-звенигородський виступ (плацдарм на західному березі Дніпра між наступаючими лівим і правим флангами 1-го і 2-го Українських фронтів з вершиною у Каневі), нікопольський плацдарм на лівобережжі (120 км по фронту вздовж дніпровських плавнів від Благовіщенська до Горностаївки), херсонський передмостовий плацдарм, а також німецьке командування зосереджувало посилене угруповання в районі Нікополя і Кривого Рогу проти армій 2-го і 3-го Українських фронтів, що забезпечувало вермахту контроль над дніпровським вододілом у його нижній течії. Командувач групи армій «Південь» Еріх фон Манштейн, тримаючись за миронівсько-звенигородський виступ та нікопольський плацдарм, вбачав за можливе контратакувати з них радянські з'єднання на ділянці фронту між Черкасами та Дніпропетровськом аби відновити фронт по Дніпру, витіснивши з правого берега війська 2-го і 3-го Українських фронтів.

Виходячи з цього, події січня – лютого 1944 року, пов'язані із ліквідацією миронівсько-звенигородського виступу, доцільно включити у межі битви за Дніпро, що її перший дослідник генерал-майор Ф. М. Ісаєв пропонував ще у 1944 році, проте, не знайшов підтримки серед істориків. Радянська мілітаристика формально визнавала приналежність подій у районі Корсунь-Шевченківського до подій, пов'язаних із радянсько-німецьким протистоянням на Дніпрі (Захаров, М. В. 1969, с. 14). У той же час дослідники, намагаючись звузити битву за Дніпро та загнати її у тінь перемог РСЧА під Сталінградом і Курськом, спочатку зробили Корсунь-Шевченківську операцію складовою одного з десяти сталінських ударів 1944 року, а з кінця 1980-х років – складовою т. зв. Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції (24.12.1943 – 17.04.1944), в яку були включені події, що у повоєнній радянській історіографії війни ототожнювалися з поняттям «битва за Правобережну

Україну» (Грылев, А. Н. 1953; Грылев, А. Н. 1963). Обґрунтовуючи нове концептуальне бачення битви за Дніпро, маємо пам'ятати, що ліквідація миронівсько-звенигородського виступу 24 січня – 17 лютого 1944 року – це наступальні дії 1-го і 2-го Українських фронтів, спрямовані на знищення стратегічно важливого для вермахту угруповання на Дніпрі, що дало змогу значно потіснити противника на західному березі річки та створити суцільну, добре ешелоновану лінію фронту в смузі наступу армій 1-го і 2-го Українських фронтів.

Аналіз наступальних дій 3-го і 4-го Українських фронтів на початку 1944 року засвідчує, що дії Червоної армії проти вермахту на нікопольсько-криворізькому напрямку також можна розглядати як складову битви. Німецьке командування утримувало нікопольський плацдарм на лівому березі Дніпра, докладаючи максимум зусиль, щоб зберегти контроль над нікопольсько-криворізьким промисловим басейном. Під час т. зв. Нікопольсько-Криворізької наступальної операції (30.01.–29.02.1944) радянські з'єднання ліквідували контрольований противником на лівому березі Дніпра нікопольський плацдарм (08.02.1944) та деокупували Нікополь (08.02.1944) і Кривий Ріг (22.02.1944). У результаті успішних дій на даному напрямку війська 3-го і 4-го Українських фронтів значно розширили на західному березі Дніпра суцільну лінію фронту, контрольовану Червоною армією.

Логічно, що подолання Дніпра на відрізку від Нікополя до гирла річки теж має бути включено у межі битви. Тут маємо на увазі т. зв. Березнегувато-Снігурівську наступальну операцію (06–18.03.1944), у результаті якої війська 3-го Українського фронту 13 березня взяли під контроль місто Херсон, а 18 березня – вийшли у пониззя Південного Бугу, тим самим утворивши в межах України суцільну лінію фронту на Правобережжі Дніпра під контролем Червоної армії. Після утворення суцільної лінії фронту на правому березі річки війська 1-го, 2-го і 3-го Українських фронтів ще продовжували наступ до 17 квітня 1944 року і фактично вийшли у межі УРСР на радянсько-польський та радянсько-румунський кордони 1939–1940 років, після чого на південному крилі радянсько-німецького фронту наставла оперативна пауза, що тривала понад місяць. Червона армія фактично зупинилася на Дністрі і у Прикарпатті, не маючи змоги просуватися вперед через втому і нестачу ресурсів. З огляду на це 17 квітня 1944 року можна вважати фіналом ні-

мецько-радянського протистояння в межах України влітку 1943 – навесні 1944 року, ключовим і стратегічним об'єктом якого була річка Дніпро.

Таким чином, в основу визначення хронологічних меж битви за Дніпро ми поклали безперервний наступ радянських фронтів на території України, у ході якого Червона армія деокупувала Дніпровське Лівобережжя, подолала найбільш складну частину Дніпра та витіснила противника з Дніпровського Правобережжя, створивши умови для розгортання наступу на території Білорусі, Молдови, у Прикарпатті та Карпатах. Відповідно до запропонованої хронології битви за Дніпро (03.08.1943 – 17.04.1944) ми схильні окреслювати просторові рамки німецько-радянського протистояння на Дніпрі саме в межах України, оскільки успіх операції «Багратіон» (23.06.–29.08.1944) на території Білорусі був визначений перемогами Червоної армії, здобутими в Україні навесні 1944 року.

Запропоноване бачення хронологічних меж битви за Дніпро обумовлює необхідність виокремлення її етапів. На наш погляд, битву можна розділити на чотири етапи: перший – встановлення радянського контролю над Лівобережною Україною і Донеччиною та вихід передових загонів Червоної армії на лінію т. зв. «Східного валу» (03.08.–22.09.1943); другий – форсування Дніпра у смузі наступу Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного фронтів і річки Молочної арміями Південного фронту та захоплення оперативних плацдармів (22.09.–25.10.1943); третій – боротьба за плацдарми, розширення плацдармів у районі Кременчука і Києва до рівня стратегічних (26.10. – 16.01.1944); четвертий – наступ на Правобережжі, утворення на правому березі Дніпра суцільної лінії фронту, контрольованої Червоною армією, та вихід на радянсько-польський і радянсько-румунський кордони 1939–1940 років (17.01.–17.04.1944).

Обґрунтування просторових і хронологічних меж битви за Дніпро ставить на порядок денний і проблему визначення військово-політичного, економічного та історичного значення битви. Торкаючись військово-політичного значення події, насамперед, потрібно акцентувати увагу на надважливих досягненнях Червоної армії та радянської дипломатії у серпні 1943 – у середині квітня 1944 року. Отож, успішне просування РСЧА за Дніпро стало подоланням стратегічно важливого об'єкта, на який німецьке командування розраховувало не лише у кампанії 1943 року, а й у подальшому веденні війни. За задумом оборонної

стратегії Генерального штабу вермахту, на Дніпрі Німеччина планувала зупинити і виснажити радянські наступаючі частини, виграти час і знову розпочати повномасштабний наступ. Подолання Дніпра Червоною армією стало повним крахом надій німецького командування на «Східний вал» та дніпровський вододіл як його основну складову. Перемога Червоної армії у битві за Дніпро засвідчила крах німецької оборонної ініціативи на фронті, уможливила розгортання подальшого наступу радянських військ на території Румунії та Білорусі, а також стала трампліном для вступу держав антигітлерівської коаліції у завершальну фазу розгрому Німеччини і її союзників у Західній Європі. Тут важливо не забувати про результати, здобуті союзниками на півдні Італії у літньо-осінній кампанії 1943 року, та нанесені ними збитки у ході бомбардувань об'єктів військово-стратегічного призначення на підконтрольних Німеччині територіях. Поряд із тим Червона армія здобула колосальний досвід форсування великих водних перешкод, який вона застосувала під час форсування Дністра, Дунаю, Вісли, Одера.

У ході битви за Дніпро СРСР, незважаючи на успіхи союзників на півдні Італії, активно піднімав і лобював питання відкриття другого фронту в Європі – на заході Франції, аби не допустити посилення впливу Великої Британії на Балканах. Успіхи на Дніпрі – захоплення наприкінці вересня – у жовтні 1943 року плацдармів оперативного значення у районі Кременчука і на північ від Києва значно посилити позицію СРСР на Московській конференції (19–30.10.1943) під час зустрічі міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії, у ході якої обговорювалося питання відкриття другого фронту. Саме під час саміту у Москві було досягнуто домовленостей щодо першої особистої зустрічі лідерів трьох держав, що відбулася у Тегерані (28.11.–01.12.1943).

Бої за Київ варто розглядати у тісному зв'язку з роботою радянської дипломатії. Взяття міста 6 листопада 1943 року під контроль Червоною армією (першої з-поміж окупованих столиць союзних республік) стало потужним пропагандистським фактом не лише для формування психології переможців серед солдатів і офіцерів РСЧА, а й для подальшої активізації, а подекуди і тиску на дипломатичному «фронті». Для прикладу, вже 6 листопада 1943 року народний комісар закордонних справ СРСР В. Молотов під час зустрічі у Москві з послом США А. Гарріманом висловив стурбованість, що англо-американські війська не лише не взяли Рим (це при тому, що союзни-

ки змусили капітулювати Італію ще 8 вересня 1943 року), а й зупинили військову операцію в Італії, а також передав послу, що радянське Верховне Головнокомандування невдоволене цими фактами (Земсков, І. М. 1982, с. 229–230). Куди більш категоричним з приводу «пасивних» дій союзників був Маршал Радянського Союзу К. Ворошилов, який 10 листопада 1943 року під час зустрічі в Москві з головою американської військової місії в СРСР генералом Дж. Діном заявив, що у радянської сторони склалося враження, що проблема відкриття другого фронту в Європі турбує винятково СРСР, чим поставив співрозмовника у незручне становище та змусив виправдовуватися (Земсков, І. М. 1982, с. 230–231). Наведені факти свідчать, що перемоги, отримані Червоною армією на Дніпрі, широко використовувалися для досягнення зовнішньополітичних стратегій СРСР, а це означає, що битва за Дніпро має розглядатися у тісному зв'язку з дипломатичною історією Другої світової війни.

Не варто забувати і про економічні наслідки битви. Традиційно ще з радянських часів, торкаючись цього аспекту німецько-радянського протистояння в басейні головної річки України, дослідники воліли говорити про тактику «випаленої землі», яку застосували німецькі частини під час відходу з Дніпровського Лівобережжя, про відновлення контролю над знаковими для радянської економіки промисловими регіонами та об'єктами, які практично відразу ж «ставали на службу країні рад». Звільнені території стали базою для мобілізації людських ресурсів, що використовувалися в СРСР для поповнення Червоної армії та трудового фронту. Саме після успіху на Дніпрі і до кінця війни у лавах РСЧА кожен третій боєць був вихідцем із України. Також варто наголосити на тому, що повернуті під радянський контроль сільськогосподарські регіони України стали об'єктом для викачування продуктів харчування, фуражу та інших необхідних засобів для фронту, що до цього активно експлуатувалися Німеччиною.

Ще одним досить ілюстративним фактом може бути деокупація нікопольсько-криворізького басейну – другого за величиною родовища марганцевих руд у світі та потужного родовища нікелевих руд. Марганець і нікель у 1940-х роках широко використовувалися в оборонній промисловості, оскільки перший надає сталі міцності та робить її менш зношуваною і стійкою до пошкоджень, другий – використовується для виробництва міцних деталей та агрегатів, стійких

до корозії. Втрата контролю над криворіжжям і нікопольщиною унеможливила належну роботу німецької оборонної промисловості, насамперед у галузі танкобудування, оскільки криворізька залізна руда і нікопольський марганець були основними ресурсами для виробництва в Німеччині легваної сталі (танкової броні). Ситуація на цій ділянці Східного фронту була на постійному контролі А. Гітлера, начальника Генерального штабу вермахту генерал-полковника К. Цейтцлера та рейхсміністра озброєнь і боєприпасів А. Шпеєра. Останній під час боїв за криворізько-нікопольський виступ неодноразово наголошував на важливості утримання цієї ділянки фронту, а після втрати контролю над нею спрогнозував, що робота заводів підконтрольного йому відомства повністю зупиниться, а Німеччина програє війну через півтора роки (Шпеєр, А. 2010, с. 416–417). З огляду на це, битву за Дніпро можна розглядати як битву за ресурси.

Оцінюючи історичне значення німецько-радянського протистояння на Дніпрі, маємо підстави порушити питання про те, що докорінний перелом на Східному фронті Другої світової війни відбувся не на Курському виступі, а під час битви за Дніпро, оскільки у ході її були зламані оборонна ініціатива противника та його стратегія затяжної війни. Висловлена оцінка потребує додаткового глибокого аналітичного вивчення та може бути предметом подальшої роботи над темою.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Підсумовуючи викладене, наголосимо, що битва за Дніпро у радянській історіографії Другої світової війни була поставлена дослід-

никами у тінь перемог Червоної армії під Москвою, Сталінградом і Курськом. Це відповідало концепції історії війни, напрацьованій у СРСР у перші повоєнні десятиріччя. Сформульовані ще Й. В. Сталіним тези щодо подій на Дніпрі 1943–1944 років були підхоплені радянською ідеологічно-пропагандистською машиною, розширені та наділені ознаками академічності, що й досі мають вплив на розуміння істориками окресленої проблеми.

Запропоноване нами бачення битви за Дніпро базується на уявленні про неї як про широкомасштабне та безперервне протистояння Червоної армії і вермахту влітку 1943 – навесні 1944 року. В основу представленої в дослідженні нової хронології битви (03.08.1943–17.04.1944) нами покладено фактаж, що стосується саме безперервних активних бойових дій, що почалися з прориву Червоною армією складних оборонних позицій противника у районі Белгорода і Харкова, на Сіверському Донці і Міусі, продовжилися наступом до дніпровського вододілу з повним його подоланням від Лоева до Херсона та закінчилися виходом у межах УРСР на довоєнні радянсько-польський і радянсько-румунський кордони.

У перспективі запропонований нами погляд на проблему дасть змогу переосмислити її воєнно-політичне, економічне та історичне значення, вивести з-під впливу радянської міфологізації війни, що й до нині простежується у воєнно-історичних дослідженнях у вітчизняній і світовій історичній науці, а також представити битву за Дніпро як одну з найбільших сухопутних битв Другої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Forczyk, R. (2016). *The Dnepr 1943: Hitler's Eastern Rampart Crumbles*. Bloomsbury: Osprey Publishing, 96 p.
- Harrison, R. (2018). *The Battle of the Dnepr: The Red Army's Forcing of the East Wall, September – Desember 1943*. Helion and Company, 334 p.
- Waddell, S. R. (1985). *Drive to the Dnieper: The Soviet 1943 summer campaign*. Manhattan, Kansas, 144 p.
- Ziemke, E. F. (2002). *Stalingrad to Berlin: The German defeat in the East*. Washington: Center of Military History United States Army, 550 p.
- Бажан, М. П. (гол. ред.). (1959). Битва за Дніпро 1943. *Українська радянська енциклопедія* (в 17 т., Т. 1). Київ, с. 544–545.
- Бережинский, В. Г. (2002). *Битва за Днепр (25 августа – 23 декабря 1943 г.)*. Киев: УИВИ. 32 с.
- Введенский, Б. А. (гл. ред.). (1952). Днепр. *Большая советская энциклопедия* (в 50 т., Т. 14). Москва, с. 570–573.
- Возненко, В. В. (1951). *Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении в 1943 г. (Краткий оперативный очерк)*. С. П. Платонов (отв. ред.). Москва: Воениздат. 264 с.

- Голиков, С. З. (1954). *Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне*. Москва: Госполитиздат, 312 с.
- Грылев, А. Н. (1953). *Победа Советской Армии на Правобережной Украине. Второй удар Советской Армии. (1944 г.)*. Москва: Воениздат, 119 с.
- Грылев, А. Н. (1963). *За Днпром. Освобождение Правобережной Украины (январь-апрель 1944 г.)*. Москва: Воениздат, 228 с.
- Захаров, М. В. (1969). Канни на Днпре. *Военный вестник*. № 1, с. 13–15.
- Земсков, И. М. (1982). *Дипломатическая история Второго фронта в Европе*. Москва: Политиздат, 320 с.
- Иванов, С. П. (1983). Завершение коренного перелома в войне. *Военно-исторический журнал*. № 6, с. 12–25.
- Исаев, Ф. М. (1944). *Битва за Днпр*. Москва: ОГИЗ-Госполитиздат, 32 с.
- Коваль, М. В. (2003). Битва за Дніпро 1943. *Енциклопедія історії України* (в 10 т., Т. 1). Київ, с. 253–254.
- Козлов, М. М. (гл. ред.). (1985). Битва за Днпр, 1943. *Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия*. Москва, с. 98–100.
- Лисенко, О. Є., Пилявець, Р. І. (2019). Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії. *Український історичний журнал*. № 4. с. 88–117.
- Минц, И. (1947). *Великая Отечественная война*. Москва: ОГИЗ-Госполитиздат, 72 с.
- Морозов, В. П. (1970). О периодизации и некоторых проблемах научной разработки истории Великой Отечественной войны. *История СССР*. № 3, с. 46–59.
- Перегудов, В. Ф. (1953). Форсирование Днпра 52-й армией в районе Черкасс (ноябрь – декабрь 1943 г.). *Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны* (Выпуск 12). Москва: Воениздат, с. 59–111.
- Печененко, С. Д. (1953). Форсирование Днпра 37-й армией в районе Кременчуга (сентябрь – октябрь 1943 г.). *Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны* (Выпуск 12). Москва: Воениздат, с. 5–58.
- Сталин, И. В. (1948). *О Великой Отечественной войне Советского Союза*. Москва: Воениздат, 208 с.
- Тюшкевич, С. А. (ред.). (1982). *История второй мировой войны 1939–1945* (в 12 т., Т. 12). Москва, 495 с.
- Уткин, Г. М. (1967). *Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днпра*. Москва: Воениздат, 464 с.
- Чорний, О. В. (2023). Битва за Дніпро на сторінках закритих радянських видань з історії німецько-радянської війни. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. № 28, с. 179–189. DOI: 10.32782/2305-9389/2023.28.25
- Шеховцов, Н. И. (1983). *Битва за Днпр*. Москва: Знание, 64 с.
- Шеховцов, Н. И. & Колтунов, Г. А. (1976). Битва за Днпр 1943. *Советская военная энциклопедия* (в 8 т., Т. 1). Москва, с. 481–484.
- Шпеер, А. (2010). *Воспоминания*. Москва: Захаров, 688 с.

REFERENCES

- Bazhan, M. P. (hol. red.). (1959). Bytva za Dnipro 1943 [The Battle of the Dnieper]. *Ukrainska radianska entsyklopediia* (v 17 t., T. 1). Kyiv, s. 544–545. [in Ukrainian].
- Berezhinskiy, V. G. (2002). *Bitva za Dnepr (25 avgusta – 23 dekabrya 1943 g.) [The Battle of the Dnieper (August 25 – December 23, 1943)]*. Kiyev: UIVI. 32 s. [in Russian].
- Chornyi, O. V. (2023). Bytva za Dnipro na storinkakh zakrytykh radianskykh vydan z istorii nimetsko-radianskoi viiny [The battle for the Dnipro on the pages of closed soviet publications from the German-Soviet war history]. *Litopys Volyni. Vseukrainskyi naukovyi chasopys*. № 28, s. 179–189. [in Ukrainian]. DOI: 10.32782/2305-9389/2023.28.25
- Forczyk, R. (2016). *The Dnepr 1943: Hitler's Eastern Rampart Crumbles*. Bloomsbury: Osprey Publishing, 96 p. [in English].

Golikov, S. Z. (1954). *Vydayushchiesya pobedy Sovetskoy Armii v Velikoy Otechestvennoy voyne* [Outstanding victories of the Soviet Army in the Great Patriotic War]. Moskva: Gospolitizdat, 312 s. [in Russian].

Grylev, A. N. (1953). *Pobeda Sovetskoy Armii na Pravoberezhnoy Ukraine. Vtoroy udar Sovetskoy Armii. (1944 g.)* [The victory of the Soviet Army in the Right-Bank Ukraine]. Moskva: Voenizdat, 119 s. [in Russian].

Grylev, A. N. (1963). *Za Dneprom. Osvobozhdeniye Pravoberezhnoy Ukrainy (yanvar-aprel 1944 g.)* [Beyond the Dnieper. Liberation of Right Bank Ukraine (January-April 1944)]. Moskva: Voenizdat, 228 s. [in Russian].

Harrison, R. (2018). *The Battle of the Dnepr: The Red Army's Forcing of the East Wall, September – Desember 1943*. Helion and Company, 334 p. [in English].

Isayev, F. M. (1944). *Bitva za Dnepr* [The Battle of the Dnieper]. Moskva: OGIZ-Gospolitizdat, 32 s. [in Russian].

Ivanov, S. P. (1983). Zaversheniye korennoy pereloma v voyne [Completion of a radical turning point in the war]. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. № 6, s. 12–25. [in Russian].

Koval, M. V. (2003). *Bytva za Dnipro 1943* [The Battle of the Dnieper]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (v 10 t., T. 1). Kyiv, s. 253–254. [in Ukrainian].

Kozlov, M. M. (ed.). (1985). *Bitva za Dnepr, 1943* [The Battle of the Dnieper, 1943]. *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945: Entsiklopediya*. Moskva, s. 98–100. [in Russian].

Lysenko, O. E. & Pyliavets, R. I. (2019). *Bytva za Dnipro u Druhii svitovii viini: sproba novoi kontseptualnoi vizii* [Battle of the Dnipro in the World War II: trying new conceptual vision]. *Ukrainskiy istorychny zhurnal*. № 4, s. 88–117. [in Ukrainian].

Mints, I. (1947). *Velikaya Otechestvennaya vojna* [The Great Patriotic War]. Moskva: OGIZ-Gospolitizdat, 72 s. [in Russian].

Morozov, V. P. (1970). O periodizatsii i nekotorykh problemakh nauchnoy razrabotki istorii Velikoy Otechestvennoy vojny [On periodization and some problems of scientific development of the history of the Great Patriotic War]. *Istoriya SSSR*. № 3, s. 46–59. [in Russian].

Pechenko, S. D. (1953). *Forsirovaniye Dnepra 37-y armiyey v rayone Kremenchuga (sentyabr – oktyabr 1943 g.)* [Crossing of the Dnieper by the 37th Army in the Kremenchug region (September – October 1943)]. *Sbornik voyenno-istoricheskikh materialov Velikoy Otechestvennoy vojny* (Vypusk 12). Moskva: Voenizdat, s. 5–58. [in Russian].

Peregudov, V. F. (1953). *Forsirovaniye Dnepra 52-y armiyey v rayone Cherkass (noyabr – dekabr 1943 g.)* [Crossing of the Dnieper by the 52nd Army in the Cherkassy region (November – December 1943)]. *Sbornik voyenno-istoricheskikh materialov Velikoy Otechestvennoy vojny* (Vypusk 12). Moskva: Voenizdat, s. 59–111. [in Russian].

Shekhovtsov, N. I. (1983). *Bitva za Dnepr* [The Battle of the Dnieper]. Moskva: Znaniye, 64 s. [in Russian].

Shekhovtsov, N. I. & Koltunov, G. A. (1976). *Bitva za Dnepr 1943* [The Battle of the Dnieper, 1943]. *Sovetskaya voyennaya entsiklopediya* (v 8 t., T. 1). Moskva, s. 481–484. [in Russian].

Shpeyer, A. (2010). *Vospominaniya* [Memorias]. Moskva: Zakharov, 688 s. [in Russian].

Stalin, I. V. (1948). *O Velikoy Otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuza* [About the Great Patriotic War of the Soviet Union.]. Moskva: Voenizdat, 208 s. [in Russian].

Tyushkevich, S. A. (ed.). (1982). *Istoriya vtoroy mirovoy vojny 1939–1945* [History of World War II 1939–1945] (v 12 t., T. 12). Moskva, 495 s. [in Russian].

Utkin, G. M. (1967). *Shturm «Vostochnogo vala». Osvobozhdeniye Levoberezhnoy Ukrainy i forsirovaniye Dnepra* [Assault on «the Ostwall». Liberation of Left-bank Ukraine and crossing of the Dnieper]. Moskva: Voenizdat, 464 s. [in Russian].

Voznenko, V. V. (1951). *Nastupleniye 1-go Ukrainskogo (Voronezhskogo) fronta na Kiyevskom napravlenii v 1943 g. (Kratkiy operativnyy ocherk)* [The offensive of the 1st Ukrainian (Voronezh) Front in the Kiev direction in 1943]. S. P. Platonov (otv. red.). Moskva: Voenizdat, 264 p. [in Russian].

Vvedenskiy, B. A. (gl. red.). (1952). *Bitva za Dnepr 1943* [The Battle of the Dnieper 1943]. *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya* (v 50 t., T. 14). Moskva, s. 573. [in Russian].

Zakharov, M. V. (1969). *Kanny na Dnepre* [Cannes on the Dnieper]. *Voyenny vestnik*. № 1, s. 13–15. [in Russian].

Zemskov, I. M. (1982). *Diplomaticheskaya istoriya Vtorogo fronta v Yevrope* [Diplomatic history of the Second Front in Europe]. Moskva: Politizdat, 320 s. [in Russian].

Waddell, S. R. (1985). *Drive to the Dnieper: The Soviet 1943 summer campaign*. Manhattan, Kansas, 144 p. [in English].

Ziemke, E. F. (2002). *Stalingrad to Berlin: The German defeat in the East*. Washington: Center of Military History United States Army, 550 p. [in English].

Oleksandr CHORNYI

*PhD of Historical Sciences, Associate Professor
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State
University (Kropyvnytskyi, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5169-3554>

THE BATTLE OF THE DNIPRO IN 1943–1944: SEARCHING FOR A NEW MILITARY-HISTORICAL VIEW OF THE PROBLEM

During World War II, the battle of the Dnieper played a key role in the German-Soviet confrontation in the summer of 1943 – spring of 1944. In the course of the battle, the Red Army managed to take control of Left Bank Ukraine, force the Dnieper border, launch an offensive on the west bank of the river and reach the Soviet-Polish and Soviet-Romanian borders of 1939 within Ukraine.

Characterizing the hostilities on the Eastern Front at the end of August – December 1943, Soviet historians connected them with the overcoming of the “impregnable “Ostwall” and defined the battle of the Dnieper, which ended the radical turning point initiated by the Soviet troops near Stalingrad and implemented on the Kursk Bulge. The author claims that the Soviet historical and propagandistic machine deliberately shortened the chronological and spatial boundaries of the battle, leveled its historical significance, hiding it in the shadow of the victories won by the Red Army in the Moscow, Stalingrad and Kursk battles.

In the offered study, the author raises the question of the need for a scientific rethinking of the battle of the Dnieper – expanding its chronological and territorial boundaries, and objectively studying its military, political, economic, and historical significance.

Focusing on the chronology of the Red Army establishing control over large cities on the Dnieper and the strategic plans of the German command regarding the Wehrmacht’s control of bridgeheads on the Dnieper front in early 1944, the author proves that the end of the battle of the Dnieper occurred not at the end of 1943, but in the spring of 1944 after the Soviet troops had completely crossed the river from Loyev to Kherson.

According to the researcher, the expansion of the chronological boundaries of the campaign allows a new approach to the assessment of its historical significance, primarily as the largest battle of World War II in the Eastern theater of operations. The author proves that the radical turning point on the Eastern Front should be identified with the events on the Dnieper River, which largely determined the course of military campaigns in Europe and contributed to the defeat of Germany caused by the states of the anti-Hitler coalition.

Keywords: *World War II, battle of the Dnieper, Red Army, Wehrmacht, radical turning point, falsification, Soviet censorship, ideological control, archival sources.*

Ірина АВТУШЕНКО

докторка історичних наук, професорка
Національний транспортний університет
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>
Електронна пошта: irena_avtushenko@ukr.net

Наталія ГЛУШЕНОК

кандидатка історичних наук, доцентка
Національний транспортний університет
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6840-3795>
Електронна пошта: natalia1978@i.ua

**АГРАРНА ПОЛІТИКА ГІТЛЕРІВСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ
В РЕЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА» (1941–1944 рр.)**

У статті висвітлено різні концепції керівників відомств гітлерівської Німеччини А. Розенберга та Г. Герінга щодо використання сільського господарства на окупованих територіях України в інтересах ресурсного забезпечення рейху. Доведено, що нацистська верхівка для стабільного постачання продовольства рейху зобов'язала військове командування та новостворену цивільну окупаційну владу забезпечити планомірну та організовану експлуатацію сільського господарства України.

Для виконання поставок продовольства вермахту міністерство окупованих східних територій розробило план проведення аграрної реформи. На початковому етапі її проведення передбачалася ліквідація колгоспної системи та примусових методів господарювання. Планувалось замінити колгоспи ефективними майновими і трудовими відносинами у сільськогосподарському секторі, що сприяли б широкому розгортанню індивідуальної ініціативи та ефективності праці. Окупаційний режим почав створювати громадські господарства на селі.

Встановлено, що в дійсності, створені в рейхскомісаріаті «Україна» нацистською окупаційною владою громадські господарства цілком перейняли радянську колгоспну систему. Селяни по-різному ставилися до змін у системі землекористування. Багато селян під будь-яким приводом ухилялися від сільськогосподарських робіт, неякісно виконували польові роботи та виводили з ладу сільськогосподарську техніку. Несприйняття населенням земельних перетворень зрештою призвело до значного скорочення врожаю. У період окупації українські селяни могли існувати лише за умови їхньої корисності для економіки рейху.

Ключові слова: рейхскомісаріат «Україна», окупаційна адміністрація, гітлеризм, аграрна політика нацистів, громадські господарства, ресурсне забезпечення армії.

Постановка проблеми. Дослідження злочинної аграрної політики нацистської Німеччини на окупованій території України є одним із важливих питань сучасної історичної науки. Так, реформування українського сільського господарства німецьким окупаційним урядом вивчається у сотнях наукових статей та монографій. Але, як

правило, дослідники акцентують увагу на економічній експлуатації українського села та обґрунтовують тезу, що окупаційний уряд прагнув якнайбільше вивезти з України сільськогосподарської продукції для забезпечення вермахту та цивільного населення Третього рейху. Саме у контексті праць такої тематики знаходиться відо-

браження аграрна політика нацистів, однак, поза увагою істориків залишається ще чимало питань, пов'язаних із реалізацією на практиці аграрної програми окупаційної влади.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

На сьогодні науковці дослідили такі важливі аспекти цього сегменту історії села окупаційної доби, як особливості аграрної політики німецьких загарбників у різні періоди війни, спроби окупаційної влади здійснити реформування в аграрній сфері, організація окупантами сільськогосподарського виробництва, форми і методи експлуатації та пограбування ними аграрного сектору України. Зокрема, варто відзначити дослідження О. Потильчака (Потильчак, О. 1999), М. Романюка (Романюк, М. 2002), В. Ревеґука (Ревеґук, В. 2003), М. Слободянюка (Слободянюк, М. 2000), Ю. Левченка (Левченко, Ю. 2013; 2017). На багатому фактографічному матеріалі досліджують нацистський окупаційний режим на території генеральної округи «Волинь-Поділля» Ю. Олійник та О. Завальнюк (Олійник, Ю., Завальнюк, О. 2012).

Заслужують на увагу праці О. Перехреста (Перехрест, О. 2010; 2011). Дослідник наголошує на існуванні двох моделей політики окупантів щодо організації сільськогосподарського виробництва в Україні, вперше вводить у науковий обіг великий масив нових фактографічних даних, що стосуються стану й функціонування аграрної і соціальної сфери українського села періоду німецької окупації.

Тобто в сучасній історіографії нашої проблематики більш вагомою стає аргументація наукових висновків і узагальнень, зростає теоретичне навантаження праць. Та все ж незаперечним фактом є й те, що додаткового вивчення потребують такі аспекти, як організація праці у громадських господарствах та ставлення українського селянства до змін у системі землекористування. Те, що цілісного дослідження, присвяченого наведеним питанням, не відбулося, і зумовлює актуальність обраної авторами теми.

Мета наукової розвідки полягає у комплексному дослідженні (на основі документальних джерел) механізмів постачання продовольства вермахту за рахунок загарбаних територій як складової політики нацистської окупаційної адміністрації в аграрному секторі економіки рейхскомісаріату «Україна».

Відповідно до поставленої мети, дослідження передбачає вирішення таких основних завдань: висвітлити чинники, що зумовили здійснення

німецькою верхівкою розробки «нового аграрного порядку»; дослідити характерні риси громадських господарств як першого етапу аграрної реформи; проаналізувати ставлення селянства до громадських господарств.

Виклад основного матеріалу. Протягом усього періоду окупації території України ставлення нацистів до вирішення аграрної проблеми не відзначалося послідовністю. Єдине, що лишалось незмінним, то це переконання у тому, що українські селяни могли існувати лише за умови їхньої корисності для економіки рейху.

У контексті зазначеного варто звернути увагу на те, що керівництво міністерства у справах окупованих східних територій на чолі з рейхскомісаром А. Розенбергом виступало за розпуск колгоспів і створення індивідуальних селянських господарств. Протилежною була точка зору рейхсміністра Г. Герінга, який вважав за необхідне зберегти колгоспно-радгоспну систему, котра існувала в СРСР, і планував організувати виробництво на базі великих сільськогосподарських господарств. Г. Герінг та його оточення сподівалися, що такий план буде економічно доцільнішим і полегшить контроль за виробництвом продукції, її збиранням й вивезенням до Німеччини. Організаційні зміни в аграрному секторі в умовах війни вони вважали недоцільними, оскільки це вимагало б не лише значних зусиль, а й часу. Врешті за підтримки А. Гітлера обрали цей варіант. Однак протисторова між прибічниками цих двох точок зору не припинилося, що зумовлювало певну непослідовність в аграрній політиці окупаційної влади (Перехрест, О. 2010, с. 33–34).

Так, нацистська верхівка, розуміючи, що неможливо вирішити завдання стабільного постачання продовольства рейху одноразовими ревізіями, зобов'язує військово командування та новостворену цивільну окупаційну владу забезпечити планомірну, організовану експлуатацію сільського господарства України. В одній із таємних німецьких директив щодо ведення війни на Сході стверджувалося, що зброя, військова економіка та психологія є рівнозначними під час війни. Щодо населення України зазначалося, що тут діє принцип: «Важливо не що ми вимагаємо, а як ми вимагаємо»¹.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. КМФ – 8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і ко-

Як результат розглянутих вище факторів, з'являється «Закон про новий земельний лад» від 15 лютого 1942 р., що передбачав ліквідацію колгоспної системи і пов'язаних із нею примусових методів господарювання, а також заміну її такими ефективними майновими і трудовими відносинами у сільськогосподарському секторі, що сприяли б широкому розгортанню індивідуальної ініціативи та ефективності праці².

Варто зауважити, що міністерство окупованих східних територій пропагувало проведення аграрної реформи у три етапи. Перший хронологічно визначається від жовтня 1941 р. до 19 лютого 1942 р., до проголошення «Закону про новий земельний лад». Це період, коли на захопленій вермахтом території України колгоспно-радгоспна система була тимчасово збережена під німецьким управлінням. Другий – від 19 лютого 1942 р. до 3 червня 1943 р. – етап реформування сільського господарства на підставі вищезгаданого закону. Він декларував перехід від колективного до індивідуального землеволодіння: «реорганізацію» колгоспу в громадське господарство, перехід громадського господарства у хліборобську спілку, відокремлення індивідуальних приватних господарств від хліборобської спілки. Радгоспи, у свою чергу, перетворювалися на державні маєтки. Однак суттєвих змін у сільському господарстві не відбулося в силу того, що бажана реформа досягла тільки свого другого етапу – створення хліборобських спілок, що за своєю суттю та способом господарювання зовсім не відрізнялася від сталінської колгоспної системи. Третій охоплював рамки від 3 червня 1943 р. до повного звільнення території України. У цей період діє «Декларація про власність», що передбачала введення індивідуальної приватної власності на землю для українських селян (Левченко, Ю. 2013, с. 52–53).

Важливо наголосити, що проголошення «Закону про новий земельний лад» супроводжувалося активною пропагандою, головним чином через німецьку пресу, що видавалася в окупованій Україні. Передусім, щоб переконати українське селянство у турботі про них з боку нової влади, на сторінках окупаційних газет приводилося порівняння німецької аграрної політики з

мандування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях. Оп. 2. Спр. 296. Німецькі директиви, накази, розпорядження. Арк. 12.

² Там само. Оп. 1. Спр. 171. Промова Розенберга на нараді 20 червня 1941 р. з питання «Про східну проблему». Арк. 79.

радянською. Зокрема, зазначалося, що «живучи в злиднених умовах, вічно голодний і обдертий, пригнічуваний постійним страхом, радянський селянин працював погано й малопродуктивно, сільське господарство неминуче йшло до своєї деградації» (Комунізм – система... 1942, с. 1). Також нагадувалися обіцянки більшовиків дати селянству землю і волю, а натомість українці отримали колективізацію, голоди, злиденне, напівголодне життя (Новий земельний лад. 1942, с. 1).

У зверненнях до селянства гітлерівці підкреслювали величезні жертви, на які пішла Німеччина, щоб, незважаючи на війну, допомогти відновити зруйноване більшовиками сільське господарство України³. Проте, посилаючись на згубні наслідки колгоспної системи, нацисти спробували пояснити населенню неможливість негайного наділення землею. Крім того, у брошурах агітаційного характеру, що поширювалися серед населення, нацисти прагнули переконати українське селянство у відсутності на даний момент будь-якої користі від права власності на землю, оскільки під час війни «не може бути мови про продаж, здачу землі в оренду...»⁴.

В окупаційній пресі роз'яснювалося, що громадські господарства не є остаточною ціллю нового земельного ладу, а лише засобом, щоб безболісно, без зайвого втручання в господарство перейти до остаточної його форми – індивідуальної обробітки землі (Колгосп і громадське..., 1942, с. 2). Головна причина їх заснування, виголошували газети, полягає в тому, що «зараз ще не можна спромогтися на потрібну кількість тяглової сили та відповідний інвентар для одноосібного користування землею» (Перехід до одноосібного... 1942, с. 3).

Згідно з німецькими документами, у громадські господарства переходили усі колишні колгоспні землі, майно, запаси. Вступити до цього господарського утворення могли усі мешканці села⁵. Згідно із постановами окупаційної влади

³ ЦДАВО України. Ф. 3206. Рейхскомісаріат «Україна», м. Рівне. Оп. 1. Спр. 34. Звернення до селян. Арк. 1.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 70. Спр. 115. Звернення, брошури німецько-фашистських загарбників з земельного питання. Арк. 7-8.

⁵ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської оку-

на чолі громадського господарства стояв призначений рейхскомісаром керівник, наділений повною адміністративною владою. У його обов'язки входила відповідальність за правильне ведення господарства, призначення завідуючих складами, фермами, бригадирів. Також саме він організовував бригади та ланки терміном на рік⁶.

Що стосується структури громадського господарства, то дане утворення складалося з 2–4 бригад, кожна з яких, у свою чергу, об'єднувала 3–4 ланки. У ланку входило приблизно десять дворів (десятидвірки). Бригадир щоденно давав завдання ланковим, які розподіляли його між селянами ланки⁷. Тобто, проаналізувавши організацію громадського господарства, можна стверджувати, що вона була цілком перейнята від радянської колгоспної системи. Щодо розподілу землі, то земельний масив розподілявся між бригадами по 200–300 га. на кожну. У бригадах земля закріплювалася за ланкою-десятидвірком. Кожна ланка самостійно обробляла закріплену за нею ділянку землі, починаючи з оранки й закінчуючи збором врожаю. Обмолот відбувався вже по бригадах⁸.

За розпорядженням А. Розенберга 5 серпня 1941 р. трудову повинність мали виконувати селяни віком від 15 до 45 років, пізніше вікові межі були збільшені від 14 до 65 років. Робочий день під час польових робіт тривав з 5–6 години до 18–19 годин, а встановлена німцями норма складала 22–25 трудоднів на місяць. За свою працю селяни отримували натуральну або грошову платню. Важким для селян був податковий тягар. Вони сплачували податок із господарства, подушний, «за звільнення від радянської влади», податок за утримання корови, коня, собаки тощо. Крім цього, німецька окупаційна влада використовувала селян на будівництві доріг та відновленні стратегічних об'єктів (Левченко, Ю.

паційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях. Оп. 1. Спр. 180. Переписка з рейхскомісаром «України» [в Ровно] по особовому складу, докладу генерал-комісара Крима – Фраунхельда про економічні можливості. Арк. 93.

⁶ Там само. Ф. 4620. Документи з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (Колекція). Оп. 3. Спр. 240. Форми і методи німецько-фашистської експлуатації і грабування населення. Стаття Литвинова І.Д. Арк. 15.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

2013, с. 56). Під час збирання врожаю на сільськогосподарські роботи примусово залучали міське і сільське населення. Поля від нападів партизанів охороняло мобілізоване населення (Левченко, Ю. 2017, с. 170).

Під час першого етапу реформування основним фактором, яким планувалося привернути до себе селянство рейхскомісаріату «Україна», було проголошення присадибних ділянок особистою власністю селян. В окупаційній пресі підкреслювалося, що німецьке керівництво не обмежується лише самим оголошенням нового земельного закону, воно вже тепер починає його провадити в життя, зокрема вже весною 1942 р. селянам збільшать ділянки присадибної землі (Збільшення площі..., 1942, с. 2). Відповідно до наказу Білоцерківського обербургмістра Майківського від 13 лютого 1942 р. розмір присадибних ділянок робітників громадських господарств (колишніх колгоспників) залишається старий, а саме: а) для колишніх колгоспників – від 0,30 до 0,61 га, б) для інших господарств – 0,10 га⁹. У зверненнях до селянства зазначалося, що до цього часу присадибна ділянка лише знаходилася у їх користуванні, залишаючись при цьому власністю держави, відновлення приватної власності є дуже важливим заходом, здійсненим в інтересах селян. Підкреслювалося, оскільки податки з присадибних ділянок колгоспників були незначними, то відмова від них не принесе особливої шкоди рейху¹⁰.

Крім того, окупаційний уряд обіцяв збільшити розмір присадибних ділянок у кілька разів. Так, згідно з повідомленнями іноземної преси та агентурних матеріалів, у Житомирському генеральному окрузі присадибні наділи були збільшені на 8 500 га, у Дніпропетровському окрузі на 1 600 га. Всього в Україні, за повідомленням газети «Берлінер берзен цей тунг» від 17 липня

⁹ Державний архів Київської області (ДАКО) Ф. Р. 2225. Управління бургомистра, м. Біла Церква Київської області. Оп. 3. Спр. 1. Накази та розпорядження бургомистра. Арк. 63.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях. Оп. 1. Спр. 12. Переписка Розенберга з Лемерсом про деяку реорганізацію міністерства та можливому виборі наступника Гітлера, його ж переписка з Лозе та ін. Арк. 130.

1942 р. присадибні наділи складали 5% усієї оброблюваної площі¹¹.

У «Тимчасовому статуті роботи» також зазначалося, що розмір присадибних ділянок міг бути збільшений настільки, що б це не перешкоджало праці у «громадському господарстві» (Перехрест, О. 2011, с. 163).

Факти ліквідації цивільною владою колгоспів підтверджували у донесеннях радянські партизани: «Німці ліквідовують колгоспи і створюють обштинні господарства на чолі з німецьким управлінням. Зібраний урожай у колгоспах здають зразу ж окупаційній владі на утримання німецької армії та тилу» (Олійник, Ю. & Завальнюк, О. 2012, с. 89).

Господарства колективної форми власності отримували нових керівників. У розробленій інструкції щодо управління колгоспами та радгоспами зазначалося, що у зв'язку з відсутністю можливості залучати на адміністративні посади німців, потрібно активізувати роботу по призначенню на ці посади місцевого населення та потурбуватися про підняття їх авторитету. Командири радянських партизанських загонів зазначали: «В обштинних господарствах керівником є староста господарства, а у колишніх радгоспах – коменданти або управляючі господарством. Старосту обштинного господарства не обирають, а призначає сільськогосподарський комендант». Керівники господарств несли адміністративну та кримінальну відповідальність за виконання доведених до їх відома завдань. У разі їх невиконання або прояву слабкодухості, керівників загальних дворів притягали до адміністративної та кримінальної відповідальності (Олійник, Ю. & Завальнюк, О. 2012, с. 89).

До початку липня 1942 року в рейхскомісаріаті «Україна» заходи, спрямовані на перетворення колгоспів на громадські господарства, були фактично завершені. Єдиним джерелом існування селянства лишалися присадибні ділянки, оголошені приватною власністю, та худоба, але й вони піддавалися масштабним поборам і конфіскаціям. Виникає питання, як же селяни сприйняли таку реорганізацію господарства.

Окупаційна преса в Україні широко розрекламувала повідомлення про поїздку українських селян до Німеччини, щоб подякувати А. Розен-

бергу за запровадження нового земельного ладу (Мисечко, А. 1942, с. 2). Також у газетах знайшов широке висвітлення приїзд рейхсміністра А. Розенберга до Києва 20 червня 1942 р. Зокрема, в одній із газет зазначається, що 22 червня рейхсміністр відвідав громадське господарство на околиці Києва, де спілкувався із селянами і «мав змогу переконатися у їх готовності виконати поставлені перед ними завдання» (Рейхсміністр Розенберг... 1942, с. 1).

Разом з тим у повідомленні німецьких органів влади від 17 червня 1942 р. зазначається, що ставлення населення до аграрної реформи різне, і залежить, передусім, від наявності відповідної пропаганди. Зокрема, зазначається, що там, де добре була проведена пропагандистська робота, справа отримала позитивний відгук. В інших областях відсутність пояснювальної роботи дала поштовх до негативних настроїв. При цьому, зазначалося далі, необхідно враховувати, що населення внаслідок тривалого більшовицького гніту більше схильне до сприйняття аграрних нововведень із негативної сторони, ніж із позитивної. У даному документі наводився приклад Полтавської області, де у результаті проведених бесід селяни радісно сприйняли повернення своїх земельних наділів, хоча спочатку проявляли недовіру до німецьких обіцянок¹².

Про ставлення селянства до створення громадських господарств йдеться й у документах радянського походження. У доповідній записці Українського штабу партизанського руху до ЦК КП(б)У від 12 січня 1943 р. наводиться цитата з німецької газети «Дейче Україне Цайтунг»: «українські колгоспники без ентузіазму відносяться до постачання німецької армії. Вони не бажають виробляти більше, ніж це необхідно для підтримання їх власного життя»¹³.

Але найбільш точно та об'єктивно про ставлення селянства до початкового етапу земельної реформи можна зробити висновок, проаналізувавши хід весняних та осінніх сільськогосподар-

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. КМФ – 8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях. Оп. 2. Спр. 296. Німецькі директиви, накази, розпорядження. Арк. 12.

¹³ Там само. Оп. 1. Спр. 171. Промова Розенберга на нараді 20 червня 1941 р. з питання «Про східну проблему». Арк. 79.

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 23. Спр. 533. Огляд трофейних документів іноземного друку та агентурних матеріалів. Арк. 21.

ських робіт 1942 року. Саме цей рік був оголошений гітлерівським урядом як винятковий щодо поставок. У доповідній записці Українського штабу партизанського руху, складеній для ЦК КП(б)У від 12 січня 1943 р., наводяться кількісні дані сільськогосподарської продукції, яку німецька влада планувала вивезти із рейхскомісаріату «Україна». Зокрема, в Україні передбачалося посіяти 1 435 тис. га ярої пшениці, 1 326 тис. га ячменю і 120 тис. га кукурудзи. Також передбачалося засадити 800 тис. га картоплю та 350 тис. га цукровим буряком. Рейхскомісар України видав наказ про доведення площі під тютюн до 60 тис. га, що становило збільшення порівняно з 1941 роком на 20%¹⁴.

Проте іноземна преса подавала й інші факти про весняний посів 1942 року. Так, газета «Дзенник Польски», що видавалася в Лондоні, зазначала, що на Лівобережній Україні засіяно лише 50% посівної площі, а на Правобережній – 20%¹⁵.

В окупаційній пресі з'явилося повідомлення про триденну сесію відділу постачання сільськогосподарства при рейхскомісаріаті «Україна» під керівництвом Кернера. Сесія підбила підсумки завершеним весняним роботам 1942 р., зокрема, зазначалося, що на території рейхскомісаріату засіяно землі більше, ніж планувалося. Проте, йшлося далі, у зв'язку з низкою негативних факторів, що досі тяжіли над сільським господарством України, урожай із гектара в цьому році дорівнюватиме лише половині німецького (Перші наслідки. 1942, с. 3).

Варто зазначити, що саме несприйняття населенням земельних перетворень міністерства східних територій зрештою призвело до значного скорочення врожаю. Влітку та восени 1942 р. нацистські газети скаржилися, що «українське селянське господарство не може виділити тепер лишків продовольства» і що «надії на Україну не справдилися». Такі результати господарювання у 1942 р. були спричинені слабкістю матеріально-технічної бази «громадських господарств», а також саботажем селян, що набув широкого розмаху у відповідь на грабіжницьку аграрну політику окупантів та їхнє жорстоке ставлення. Багато селян не тільки під будь-яким приводом ухилялися від сільськогосподарських робіт, а й свідомо неякісно виконували польові роботи, ви-

водили з ладу трактори, молотарки і комбайни, псували, розкрадали вже вирощене та зібране зерно та іншу сільськогосподарську продукцію (Пережест, О. 2011, с. 171–172).

Значний вклад у зрив господарських планів окупантів внесли бойові та диверсійні дії партизанів та підпільників. Відповідно до донесення житомирського генерал-комісара про стан справ у липні-серпні 1942 р. польові роботи, збір врожаю та поставки продукції виявилися поза контролем німецької влади, внаслідок діяльності «бандитів»¹⁶. Лише протягом останнього тижня листопада 1942 р. німці зафіксували 150 атак українських націоналістичних груп на військові та цивільні об'єкти, а заготівля зерна через діяльність цих «банд», згідно зі звітами окупантів у районі Сарн, Костополя й Пінська впала до 25–30% від раніше запланованих (Патриляк, І. 2004, с. 87).

Зібраного у 1942 р. врожаю могло вистачити лише для забезпечення німецької армії на Східному фронті, та й то за мінімальними нормами. Тобто сподіванням окупантів на врожай 1942 р. на території рейхскомісаріату «Україна» не судилося здійснитися.

Наприкінці 1942 р. для посилення контролю за сільськогосподарським виробництвом та заготівлею продукції окупаційна влада у громадських господарствах запровадила додаткову форму керівництва на місцях – «опорні пункти», що створювалися по одному на 3–4 села, або на 6–8 «громадських господарств». Опорний пункт складався з агронома, бухгалтера й технічного працівника під керівництвом господарського офіцера. Таким чином, для керівництва сільським господарством на території рейхскомісаріату «Україна» окупанти створили розгалужений апарат: центр, шість окружних, 114 крайових, 431 районних, 2870 опорних пунктів (Пережест, О. 2010, с. 35–36).

Висновки. Результати проведеного дослідження свідчать, що на початку 1942 р. нацистський уряд усвідомив, що перший етап пограбування українського села привів до суцільного спустошення і системної кризи у сільському господарстві. Саме тому виникла необхідність вне-

¹⁴ Там само. Арк. 26, арк. 25–26, 28.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 3206. Рейхскомісаріат «Україна», м. Рівне. Оп. 1. Спр. 34. Звернення до селян. Арк. 1.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8, Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях. Оп. 1. Спр. 62. Доповіді рейхскомісара України про партизанський рух в генеральному окрузі Житомир. Арк. 45.

сти зміни до початкової аграрної політики Німеччини для збільшення продуктивності сільського господарства рейхскомісаріату «Україна». Створення громадських господарств було детально розпланованим та підкріпленим активною пропагандистською роботою. Проте на практиці громадські господарства лишалися тими ж колгоспами та уособлювали всі найненависніші селянами риси колгоспного господарювання. Майже нічого не змінилося в організації селянської праці, продовжували функціонувати бригади та ланки, розроблялися й доводилися до виконавців виробничі плани, а все гучне «реформування» звелось лише до заміни колишніх радянських назв на номери. Методи економічного пограбування селянства

України, що застосовували нацистські окупанти, були важливими ланками аграрної політики загартників. Тобто, якщо початковий етап окупації відрізнявся незауважливим, прямим пограбуванням, то новий аграрний порядок юридично його узаконив.

Таким чином, аграрна політика нацистів була спрямована на максимальне використання сільськогосподарського потенціалу України у геополітичних та воєнних інтересах Німеччини й мала яскраво виражений грабіжницький і злочинний характер. Її результатом була нещадна експлуатація українського села, вилучення з нього продовольчих ресурсів, матеріальних цінностей, техніки, худоби тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Збільшення площі присадибної землі. (1942). *Нове Українське Слово*. 21 березня, № 64, 4 с.
- Колгосп і громадське господарство. (1942). *Голос Волині*. 15 серпня, № 66, 4 с.
- Комунізм – система загального рабства. (1942). *Нове Українське Слово*. 8 березня, № 53, 4 с.
- Левченко, Ю. І. (2013). Особливості окупаційної політики щодо сільського господарства в адміністративно-територіальних одиницях України 1941 – 1944 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 26 (65), № 1, с. 49–64.
- Левченко, Ю. І. (2017). *Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.* Київ: Видво НПУ імені М. П. Драгоманова, 402 с.
- Мисечко, А. (1942). Делегація українських селян у рейхсміністра. *Нове Українське Слово*. 2 червня, № 124, 4 с.
- Новий земельний лад. (1942). *Нове Українське Слово*. 1 березня. № 47, 4 с.
- Олійник, Ю.В. & Завальнюк, О.М. (2012). *Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.)*. Хмельницький: Поліграфіст-2, 320 с.
- Патриляк, І. К. (2004). До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. *Український історичний журнал*. № 5, с. 81–95.
- Перехід до одноосібного користування землею. (1942). *Нове Українське Слово*. 16 липня, № 162, 4 с.
- Перехрест, О.Г. (2010). *Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)*. К.: НАН України. Ін-т історії України, 150 с.
- Перехрест, О. Г. (2011). *Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище*. Монографія. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 668 с.
- Перші наслідки. Планове керівництво сільським господарством України. (1942). *Нове Українське Слово*. 18 червня, № 138, 4 с.
- Потильчак, О. (1999). «Новий порядок» в окупованій Україні. *Пам'ять століть*. № 1, с. 97–104.
- Реvegук, В. (2003). Господарське життя і матеріальне становище полтавців в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.). *Архівний збірник на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії. «Архіви. Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903-2003)»: Матеріали наукової конференції*. АСМІ, с. 193–202.
- Рейхсміністр Розенберг у Києві. (1942). *Нове Українське Слово*. 23 червня, № 142, 4 с.
- Романюк, М. І. (2002). Українське село у роки німецької окупації. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 6, с. 201–203.
- Слободянюк, М. (2000). Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 (на матеріалах південних областей). *Київська Старовина*. № 2, с. 48–57.

REFERENCES

- Kolhosp i hromadske gospodarstvo. (1942). [Collective farm and public household]. *Holos Volyni*. 15 serpnia, № 66, 4 s. [In Ukrainian].
- Komunizm – systema zahalnoho rabstva. (1942). [Communism is a system of common slavery]. *Nove Ukrainske Slovo*. 8 bereznia, № 53, 4 s. [In Ukrainian].
- Levchenko, Yu. I. (2013). Osoblyvosti okupatsiinoi polityky shchodo silskoho gospodarstva v administratyvno-terytorialnykh odyntsiakh Ukrainy 1941–1944 rr. [Features of occupation policy on agriculture in administrative and territorial units of Ukraine 1941–1944]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V.I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*. T. 26(65), № 1, s. 49–64. [In Ukrainian].
- Levchenko, Yu. I. (2017). *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoi vlady v administratyvno-terytorialnykh odyntsiakh Ukrainy 1941–1944 rr.* [Features of implementation of the policy of occupation power in administrative-territorial units of Ukraine 1941-1944]. Kyiv: Vydvo NPU imeni M.P. Drahomanova, 402 s. [In Ukrainian].
- Mysechko, A. Delehatsiia ukrainskykh selian u reikhsministra. (1942). [Delegation of Ukrainian peasants to Reichs Minister]. *Nove Ukrainske Slovo*. 2 chervnia. № 124, 4 s. [In Ukrainian].
- Novyi zemelnyi lad. (1942). [New land system]. *Nove Ukrainske Slovo*. 1 bereznia. №47, 4 s. [In Ukrainian].
- Oliinyk, Yu.V. & Zavalniuk, O.M. (2012). *Natsystryky okupatsiinyi rezhym v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia» (1941–1944 rr.)* [Nazi occupation regime in the general district «Volyn-Podillya» (1941–1944)]. Khmelnytskyi: Polihrafist-2, 320 s. [In Ukrainian].
- Patryliak, I.K. (2004). Do pytannia pro vnesok OUN ta UPA u borotbu proty natsystrykykh okupantiv na terytorii Ukrainy [Regarding the contribution of the OUN and UPA to the fight against the Nazi occupiers on the territory of Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5, s. 81–95. [In Ukrainian].
- Perekhid do odnoosibnoho korystuvannia zemleiu. (1942). [Transition to single land use]. *Nove Ukrainske Slovo*. 16 lypnia, № 162, 4 s. [In Ukrainian].
- Perekhrest, O.H. (2010). *Silske gospodarstvo Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny (1941–1945 rr.)* [Agriculture of Ukraine during the Great Patriotic War (1941–1945)]. K.: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy, 150 s. [In Ukrainian].
- Perekhrest, O. H. (2011). *Ukrainske selo v 1941–1945 rr.: ekonomichne ta sotsialne stanovyshe* [Ukrainian village in 1941–1945: economic and social status]. Cherkasy: ChNU imeni B. Khmelnytskoho, 2011, 668 s. [In Ukrainian].
- Pershii naslidky. Planove kerivnytstvo silskym gospodarstvom Ukrainy. (1942). [The first consequences. Planned management of Ukrainian agriculture]. *Nove Ukrainske Slovo*. 18 chervnia, № 138, 4 s. [In Ukrainian].
- Potylchak, O. (1999). «Novyi poriadok» v okupovaniï Ukraini [«New rights» in occupied Ukraine]. *Pamiat stolit*. № 1, s. 97–104. [In Ukrainian].
- Revehuk, V. (2003). Hospodarske zhyttia i materialne stanovyshe poltavtsiv v umovakh nimetsko-fashystrytskoi okupatsii (1941–1943 rr.). [Economic life and financial situation of Poltava's residents under the German-fascist occupation (1941–1943)]. *Arkhivnyi zbirnyk na posviatu 100-richcha Poltavskoi vchenoi arkhivnoi komisii. «Arkhivy. Dokumentalna spadshchyna Poltavshchyny: mynule, suchasne, perspektyvy (1903-2003)»: Materialy naukovoi konferentsii*, s. 193–202. [In Ukrainian].
- Reikhsministr Rozenberh u Kyievi (1942). [Reichs Minister Rosenberg in Kiev]. *Nove Ukrainske Slovo*. 23 chervnia, № 142, 4 s. [In Ukrainian].
- Romaniuk, M. I. (2002). Ukrainske selo u roky nimetskoï okupatsii. [The Ukrainian village during the German occupation]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 6, s. 201–203. [In Ukrainian].
- Slobodianiuk, M. (2000). Seliany Ukrainy pid natsystrykyim okupatsiinyim rezhymom, 1941–1944 (na materialakh pivdennykh oblastei) [The peasants of Ukraine under the Nazi occupation regime, 1941–1944 (on materials of the southern regions)]. *Kyivska Starovyna*. № 2, s. 48–57. [In Ukrainian].
- Zbilshennia ploshchi prysadybnoi zemli. (1942). [The magnification of the area of homestead land]. *Nove Ukrainske Slovo*. 21 bereznia, № 64, 4 s. [In Ukrainian].

Iryna AVTUSHENKO

*Doctor of Historical Sciences, Professor
National Transport University (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>*

Natalia HLUSHENOK

*PhD of Historical Sciences, Associate Professor
National Transport University (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6840-3795>*

**AGRARIAN POLICY OF HITLER'S OCCUPATION REGIME
IN THE REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE» (1941–1944)**

The article highlights the different concepts of the heads of departments of Hitler's Germany, A. Rosenberg and H. Goering, regarding the use of agriculture in the occupied territories of Ukraine in the interests of resource provision of the Reich. It has been proven that the Nazi leadership obliged the military command and the newly created civilian occupation authority to ensure the planned and organized exploitation of the agriculture of Ukraine in order to ensure a stable supply of food to the Reich.

To perform food deliveries to the Wehrmacht, the Ministry of Occupied Eastern Territories developed a plan for implementing the agrarian reform. At the initial stage of the agrarian reform, liquidation of the collective farm system and forced farming methods were provided. It was planned to replace collective farms with effective property and labour relations in the agricultural sector, which would contribute to the wide deployment of individual initiative and labour efficiency. The occupation regime began to create community farms in villages.

It is established, that in reality, community farms created in the Reichskommissariat «Ukraine» by the Nazi occupation authorities completely adopted the Soviet collective farm system. Peasants had different attitudes to the changes in the land use system. Many peasants evaded agricultural works under any pretext, performed field works poorly and broke down agricultural machinery. The population's non-acceptance of land transformations ultimately led to a significant reduction in the harvest. During the occupation, Ukrainian peasants could exist only if they were useful for the economy of the Reich.

It was found that the agricultural policy of the Nazis was aimed at the maximum use of the Ukrainian agricultural potential in the geopolitical and military interests of Germany and had a clearly expressed predatory and criminal character.

Keywords: *Reichskommissariat «Ukraine», occupation administration, Hitlerism, the Nazis agrarian policy, community farms, resource support of the army.*

Микола КРЕТ*Оперативне командування «Південь»**(Одеса, Україна)*ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8654-599X>

Електронна пошта: danterantanta802@gmail.com

**ФОНДИ ЦДАВО УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО АРМІЇ УНР ВСЕВОЛОДА ЗМІЄНКА**

У статті аналізуються фонди Центрального державного архіву вищих органів влади України, що вміщують різноманітні матеріали про військову та громадсько-політичну діяльність видатного діяча Української Народної Республіки, уродженця Одеси, генерал-хорунжого Всеволода Юхимовича Змієнка. Автор спробував поєднати вже існуючу історіографічну базу та нові архівні матеріали для докладнішого висвітлення аспектів та напрямів діяльності Всеволода Змієнка, уточнення його біографії та введення до наукового обігу нового кола джерел. Особливу увагу приділено внеску Всеволода Змієнка у розвиток української армії у період між світовими війнами, а також громадській та політичній діяльності під час складних історичних випробувань.

Ключові слова: УНР, генерал-хорунжий, Всеволод Змієнко, Українські Січові стрільці, інтерновани, еміграція, ЦДАВО України, архівні фонди, листи.

Постановка проблеми: Протягом останніх десятиліть в Україні з'явилося чимало фундаментальних досліджень, присвячених Українській революції (1917–1921) та історичним постатям, пов'язаним із цим періодом. Водночас залишається ще чимало «білих плям», що потребують уваги дослідників. Особливо це стосується історії Українського війська. Подібний стан речей не в останню чергу пов'язаний із тим, що частина джерел із зазначеної теми ще залишається поза науковим обігом, у тому числі внаслідок того, що вони знаходяться в архівах інших країн. Відповідно, дослідники мають відкрити невідомі або маловідомі сторінки історії, що дасть можливість довести безперервність процесів в історії України. Особливу роль в цьому контексті відіграє вивчення історичних постатей, що дає змогу крізь призму їх особистого досвіду дослідити різні сторони вітчизняної історії та виявити певні історичні закономірності.

Видатний український військовий діяч Всеволод Змієнко (1886–1938) якраз і є однією з тих постатей, які тривалий час перебували у «тіні» більш відомих персоналій Української революції. Його життя та діяльність співпали із часами тектонічних зрушень в історії української нації, періодом боротьби за українську державність, в

якому були і підйом національного духу, і гірко-та поразки у нерівній боротьбі. Саме тому дослідження його біографії представляє не лише загальнонауковий, а й певною мірою прикладний інтерес. Російсько-українська війна, що розпочалася у 2014 р., є не лише збройним та політичним протистоянням, а й про протистоянням світоглядів. За умов, коли країна-агресор заперечує саме існування українців як окремої нації, їх право на власну історію, вкрай необхідно на історичних прикладах довести існування сталої української воєнної традиції, продовжувачами якої є Збройні Сили України.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження вітчизняних учених, присвячені постаті генерал-хорунжого В. Змієнка, носять доволі обмежений характер. На думку автора, причиною відсутності уваги до цієї історичної постаті є як об'єктивні, зокрема недостатня джерельна база, так і суб'єктивні причини. Серед останніх – надмірна увага до персоналій «першого ешелону» часів Української революції 1917–1921 рр.

Серед історичних досліджень, присвячених безпосередньо Всеволоду Змієнку, привертають увагу праці таких українських дослідників, як Я. Ю. Тинченко, (Тинченко, Я. Ю. 2007, с. 177–178) та Т. С. Вінцовський (Вінцовський, Т. С.,

Музичко, О. Є., Хмарський, В. М., Мисечко, А. І. & Гончарук, Т. Г. 2010, с. 161–170). Саме цим авторам належить найглибша на даний час, на нашу думку, розвідка його життя та діяльності.

Однак варто зазначити, що окремим аспектам його біографії присвячено кілька наукових праць. Зокрема, стислі біографічні дані про Всеволода Змієнка містяться в Енциклопедії історії України (Буравченков, А.О. (ред.). 2005, с. 65–366), спогадах О. І. Удовиченка (Удовиченко, О.І. 1954, с. 172), Г. В. Змієнка-Сенишина (Змієнко-Сенишин, Г. В. 2001, с. 23), дотично у статтях Ф. М. Мелешка (Мелешко, Ф.М. 1970а, с. 60–76; Мелешко, Ф. М. 1970б, с. 7–11), П. З. Самутина (Самутин, П. З. 1970, с. 12–16; Самутин, П. З. 1974а, с. 22–37; Самутин, П. З. 1974б, с. 21–28; Самутин, П.З. 1974с, с. 33–41), В. П. Джуваги та С. І. Тафінцева (Джувага, В. П., & Тафінцев, С. І. 2019, с. 27–29). Досить цінними є викладені в праці російського дослідника А. В. Ганіна дані щодо особливостей підготовки, послужні списки та подальші долі випускників Миколаївської академії Генерального штабу. Варто зауважити, що у зв'язку з концентрацією більшості джерел даної тематики в архівах російської федерації, ознайомлення, а тим більше робота з ними на даний момент є неможливою. Відповідно, видана у 2009 році фундаментальна праця А. В. Ганіна (Ганин, А. В. 2009, с. 94, 95, 98, 228, 477, 671, 751, 752) є ексклюзивною для науковців, які досліджують офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки і не тільки.

Стислий функціонал та обов'язки 2-го розвідувального відділу Генерального штабу Військового міністерства УНР в екзилі під керівництвом Всеволода Змієнка та окремі епізоди його громадської діяльності описані у монографії І. В. Срібняка (Срібняк, І. В. 1997а, с. 47) та спогадах і коментарях І. І. Кедрин (Кедрин, І. І. 1976, с. 211, 212, 300, 301, 308). Досить цінними є дані щодо формування в Одесі одних із перших військових формувань 1917 року на території України. Роль та місце Всеволода Змієнка у відповідному процесі можемо прослідкувати, проаналізувавши статтю М.А. Ковальчука (Ковальчук, М. А. 2017, с. 60, 64, 65) та спогади Г. Гришка (Гришко, Г. І. 1930, с. 178–187) Військова ж діяльність певних періодів служби генерала Змієнка описана у спогадах М. Д. Безручка (Безручко, М. Д. 1932, с. 3–81) та польського дослідника О.В. Вішки (Вішка, О. В. 2012, с. 21–331).

З огляду на ту незначну кількість праць, присвячених особистості Всеволода Змієнка, всі

вони не дають цілісного уявлення про його громадську, політичну та військову діяльність. Для більш повного висвітлення життя та діяльності цього видатного військового діяча необхідне залучення в науковий обіг нового кола документів.

Мета статті – на основі аналізу документів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО) визначити їх потенціал як джерельної бази для дослідження військової та громадсько-політичної діяльності В. Змієнка.

Виклад основного матеріалу. Генерал-хорунжий Армії УНР Всеволод Юхимович Змієнко – видатна постать вітчизняної військової історії, якому судилося відіграти важливу роль у подіях Української революції. Народжений 28 жовтня 1886 р. (від цієї дати й надалі всі дати вказуються за григоріанським календарем) в Одесі, після закінчення одеської міської гімназії нащадок давнього козацького роду В. Змієнко зробив вибір на користь престижної на той час військової служби. За даними, що наводять у своїх роботах такі дослідники, як Я. Ю. Тинченко (Тинченко, Я. Ю. 2007, с. 177–178), та Т. С. Вінцовський (Вінцовський, Т. С., Музичко, О. Є., Хмарський, В. М., Мисечко, А. І. & Гончарук, Т. Г. 2010, с. 161–170), у 1907 р. закінчив Київське військово-училище. Невдовзі після випуску з Миколаївської академії Генерального штабу в 1913 р. Всеволод Змієнко бере участь у Першій світовій війні. Перебуваючи на посаді командира роти на Південно-Західному фронті, брав безпосередню участь у бойових діях, де 8 вересня 1914 р. отримав важке поранення в груди, що вимагало важкого та тривалого лікування¹.

За 12 років своєї служби у Російській імператорській армії Всеволод Змієнко пройшов шлях від юнкера до підполковника, був нагороджений Георгіївською зброєю², орденами Святого Рівноапостольного князя Володимира IV ступеня з мечами та бантом³, Святого Станіслава II та III

¹ Російський Державний Воєнно-історичний архів (РДВІА). Ф. 400. Оп. 12. Спр. 26995 (№418 Приказ Армии. 18 апреля 1915 года). Арк. 14.

² РДВІА. Друковані видання. Спр. 14812 (Приказ Его Императорского Величества, 10 ноября 1915). Арк. 56.

³ РДВІА. Друковані видання. Спр. 14810 (Приказ Его Императорского Величества, 14 июля 1915). Арк. 499.

ступенів із мечами та бантом^{4,5}, Святої Анни з мечами та бантом^{6,7}.

В. Змієнко не залишився осторонь процесу українського національного відродження, що розпочався після повалення у березні 1917 р. російської монархії. Він бере участь в українізації військових частин російської армії, що у майбутньому стануть ядром українських національних збройних сил. З 20 грудня 1917 р. він обіймає посаду начальника штабу нещодавно створеної 1-ї Одеської української дивізії військ Української Центральної Ради. З того часу і до кінця життя шлях В. Змієнка пов'язаний із українською армією.

З 1 березня 1918 р. після звільнення Одеси від більшовиків він – військовий комендант міста, 15 березня – голова військового відділу Головного комітету Херсонщини, Таврії та Катеринославщини. Після перевороту у квітні 1918 р. і приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського очолює демобілізаційний комітет Херсонської губернії, згодом стає помічником губернського коменданта Херсонщини.

Після початку Української революції він знову служить в армії Української Народної Республіки. В грудні 1918 р. – начальник штабу 3-го Херсонського корпусу, з лютого 1919 р. – в.о. командувача Південно-Східної групи Дієвої армії УНР, з березня того ж року – командувач східного фронту у складі Південно-Східної групи Дієвої армії УНР. З липня 1919 року – начальник штабу 10-ї пішої дивізії Січових стрільців Дієвої армії УНР. Був інтернований польською владою в м. Луцьк, але після укладання союзу між УНР та Польщею стає начальником штабу 1-ї (з 21 березня 1920 року – 6-ї січової стрілецької) дивізії, що формувалася у фортеці Брест-Литовський із вояків Дієвої армії УНР, інтернованих польською владою на початку грудня 1919 року. Був підвищений до рангу полковника.

⁴ РДВІА. Друковані видання. Спр. 14806 (Приказ Его Императорского Величества, 18 февраля 1915). Арк. 211.

⁵ РДВІА. Друковані видання. Спр. 14830 (Приказ Его Императорского Величества, 19 апреля 1916). Арк. 505 зв.

⁶ РДВІА. Друковані видання. Спр. 14812 (Приказ Его Императорского Величества, 23 декабря 1915). Арк. 508.

⁷ РДВІА. Друковані видання. Спр. 14806 (Приказ Его Императорского Величества, 18 февраля 1915). Арк. 210 зв.

Брав участь в обороні польського міста Замостя під час більшовицького наступу на Польщу (28 серпня – 2 вересня 1920 року), що призвела до поразки 1-ї кінної армії Будьонного.

З 1921 року – генерал-хорунжий.

З березня 1927 року займає посаду начальника 2-го розвідувального відділу Генерального штабу Військового міністерства УНР в екзилі. Помер у 1938 р. у Польщі.

Кожен із етапів життя та діяльності В. Змієнка знайшов відображення у документах різного характеру. Частина з них знаходиться в Центральному державному архіві вищих органів влади України. З усього масиву зібраних документів можна виділити фонди, що репрезентують різні аспекти громадської та військово-політичної діяльності Всеволода Змієнка, а саме: фонд 647 (Змієнко Всеволод Юхимович (28.10.1886 – 30.10.1938) генерал-хорунжий армії УНР, начальник штабу 6-ї січової стрілецької дивізії армії УНР, один із засновників Українського військово-історичного товариства у м. Варшаві), фонд 2274 (Штаб 3-го кадрового корпусу військ УНР ст. Бірзула, ст. Слобідка Одеської губернії), фонд 2373 (Штаб 6-ї стрілецької дивізії військ УНР (Польща) табори Олександрів і Ланцут), фонд 2412 (Польовий рухомий госпіталь 6-ої стрілецької дивізії військ Української Народної Республіки).

З них найбільшим за обсягом матеріалів є фонд 647. Станом на початок 2024 року він залишався неоцифрованим та перебував у відкритому доступі для відвідувачів читального залу. Хронологічні рамки документів фонду сягають 1919–1923 років. Фонд налічує 8 справ, 389 аркушів, що за своїм змістом варто класифікувати на такі категорії, як:

документи, пов'язані з проходженням військової служби (посвідчення, перепустки, відомості про проходження служби, квитанції, рапорт, листи до військових установ тощо);

епістолярна спадщина (листування з таборними адміністраціями в Щипйорно, Александрів-Куявському, листи до В. Змієнка від П. Серги, Н. Будко, М. Зозулі та ін.);

документи особистого характеру та такі, що характеризують приватне життя (записна книжка та чорнові записи, квитки на вистави, запрошення на відкриття заходів, вечорів, вітання зі святами та підвищеннями та ін.).

Найменшою за обсягами є група документів, пов'язаних із проходженням В. Змієнком військової служби. Зокрема, привертає увагу посвідчення, видане офіцеру командувачем Пів-

денно-Східною групою республіканських військ Т. Янівим 24 березня 1919 року⁸. Даний документ у науковій спільноті публікується вперше та дає змогу внести уточнення у вже загальноприйняту істориками інформацію щодо посад, які обіймав військовий у лютому–березні 1919 року.

Справа в тому, що у публікаціях Я. Тинченка (Тинченко, Я. Ю. 2007, с. 178) у хронологічному порядку вказується, що 10.02.1919 р. Всеволод Змієнко займав посаду в.о. командувача Південно-Східної групи Дієвої армії УНР. З березня 1919 р. – командувач Східного фронту у складі Південно-Східної групи Дієвої армії УНР. Ідентичні дані наводить Т. С. Вінцовський (Вінцовський, Т. С., Музичко, О. Є., Хмарський, В. М., Мисечко, А. І. & Гончарук, Т. Г. 2010, с. 169). Водночас у посвідченні посада Всеволода Змієнка вказується як помічник командувача Південно-Східної групи республіканських військ⁹.

Подібна ситуація склалася й з хронологією отримання військового звання. Дата присвоєння 21 квітня 1920 р. звання полковника, за даними, що наводить у своїй монографії Я. Тинченко (Тинченко, Я. Ю. 2007, с. 178) (спираючись на відомість проходження служби В. Змієнка¹⁰), досить дискусійна. Так, починаючи з телефонограми від 24.06.1919 р.¹¹, посвідчення №45 від 27.09.1919 р.¹², посвідки №2578 польового шпиталю від 9.10.1919 р.¹³, реквізійного квитка №108 від 13.10.1919 р.¹⁴, військового звання вказується як полковник. У посвідченні інтернованого від 27.03.1920 року¹⁵, В. Змієнко особисто в підписі вказує своє звання полковник.

Фонд налічує низку перепусток періоду перебування В. Змієнка в польських таборах для інтернованих¹⁶. Аналіз перепусток, їх наявність, періодичність та формулювання вказує на особливості пропускового режиму табору та контролю за ним з боку Польщі, що у сукупності дає змогу розкрити наше уявлення про рівень прав та свобод інтернованих на різних етапах перебування в таборі.

Безперечний інтерес представляють документи, що висвітлюють фінансово-економічне становище інтернованих українських військових у 1921–1923 роках. Економічна криза 1922 р. у Польщі паралізувала майже всі напрями діяльності таборів для інтернованих українських військових. Одними з робіт, що найбільш точно змальовують стан справ табору інтернованих в Щипйорно, є статті І. В. Срібняка (Срібняк, І. В. 1997, с. 4–125; Срібняк, І. В. 2017в, с. 25–31).

Низка документів справи №1 зазначеного фонду підтверджують викладені І. В. Срібняком дані щодо скрутного фінансово-економічного та матеріального становища інтернованих у таборі Щипйорно та особисто В. Змієнка. Про загальний фінансовий стан табору свідчать повідомлення начальника пенсійної управи від 30.06.1922 р. №221¹⁷, а також звіт начальника постачання та начальника грошового відділу 6-ї дивізії про одержання від В. Змієнка коштів, наданих йому польською владою для придбання власного і фактично дивізійного коня від 20.11.1922 р.¹⁸. Підтвердження особистих фінансових проблем у житті досліджуваної постаті міститься у розгорнутому, власноруч написаному рапорті на ім'я командира групи інтернованих військ УНР від 07.12.1922 р.¹⁹ та чорновому варіанті заяви зі змістом схожого характеру, що адресувався Калішській філії «Комітету Допомоги збіглим з України» від 20 грудня 1922 року²⁰.

Цікавим документом, що проливає світло на громадську діяльність В. Змієнка, є таємний лист до нього начальника Генерального штабу генерал-хорунжого В. Куща²¹, що, виходячи з формулювань, носить наказовий характер та має на меті повідомити йому про усунення його від обов'язків цензора таборного періодичного видання «Український сурмач».

Значну групу документів фонду 647 складають листи. Епістолярна спадщина В. Змієнка доволі різнопланова. В ній присутні листи як особистого характеру, так і такі, що містять обговорення громадсько-політичних справ. Таких листів у фонді налічується 58 одиниць, що хронологічно охоплюють період із січня 1921 по вересень 1925 року.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 647. Оп.1. Спр. 1. Арк. 1.

⁹ Там само.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 49 зв.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 647. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

¹² Там само. Арк. 4.

¹³ Там само. Арк. 5..

¹⁴ Там само. Арк. 7.

¹⁵ Там само. Арк. 12.

¹⁶ Там само. Арк. 13, 15, 25.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф.647. Оп.1. Спр.1. Арк. 21.

¹⁸ Там само. Арк. 22.

¹⁹ Там само. Арк. 23-23зв.

²⁰ Там само. Арк. 24-24зв.

²¹ Там само. Арк. 28-28зв

Справа № 1 налічує два листи під авторством В. Змієнка. Серед найбільш цінних є його лист до невідомого адресата на ім'я Андрій²², та ідентичні йому чорнові варіанти, представлені в справі № 2²³, що проливають світло на особисте становище та морально-психологічний стан генерала. Можемо припустити, що йдеться про генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка. На відповідну думку наводить твердження у листі, де Змієнко називає Андрія своїм шефом²⁴. Безумовно, що припущення є дискусійним, оскільки базується на інформації, що міститься у статті Т.С. Вінцковського (Вінцковський, Т. С., Музичко, О. Є., Хмарський, В. М., Мисечко, А. І. & Гончарук, Т. Г. 2010, с. 164), де ім'я Андрій має лише один із відомих історії керівників (начальників) Змієнка, Андрій Стрілецький.

У листі В. Змієнко сповіщає свого знайомого про намір розпоряджатися своєю долею самостійно та небажання залишатися у таборі, вважаючи свій обов'язок виконаним. Автор листа також вводить нові, не згадані до цього автобіографічні відомості, що суперечать його загальноприйнятій біографії. Такими є сповіщення про рік смерті його матері та дружини. У листі В. Змієнко зазначає, що обидві померли у 1922 р. від тифу²⁵, а у чорновому варіанті листа²⁶ справи № 2 цього ж фонду вказується й місяць смерті – січень 1922 року. Оприлюднені розсекречені документи Служби зовнішньої розвідки України (Як НКВС хотів завербувати начальника розвідки УНР... 2021) підтверджують причини смерті та рік, вказані В. Змієнком у листі. Водночас, дослідник Ю. В. Капарулін у монографії, присвяченій біографії О. Рябініна-Скляревського, (Капарулін, Ю. В. 2014, с. 44) причину смерті не вказує, а роком смерті Піами Змієнко називає 1921 рік. Історик Т. Вінцковський причиною ж смерті дружини Змієнка називає серцевий напад, а рік не вказує.

Більшу частину листа В. Змієнко присвячує місцю перебування сина Олега та можливим шляхам та способам його переміщення. Як за-

²² ЦДАВО України. Ф.647. Оп.1. Спр.1. Арк. 29-30зв.

²³ ЦДАВО України. Ф.647. Оп.1. Спр.2. Арк. 53-55зв.

²⁴ ЦДАВО України. Ф.647. Оп.1. Спр.1. Арк. 29зв.

²⁵ Там само. Арк. 29.

²⁶ ЦДАВО України. Ф.647. Оп.1. Спр.2. Арк. 55–55зв.

значено у документі, наймолодший син перебуває в Одеському польовому притулку «*buluj dom Marij*», що вказує на відсутність у Всеволода Змієнка інформації у той час. Водночас, за даними, що наводить в своїй праці Т. Вінцковський (Вінцковський, Т. С., Музичко, О. Є., Хмарський, В. М., Мисечко, А. І. & Гончарук, Т. Г. 2010, с. 162), та за опублікованими матеріалами СЗРУ (Як НКВС хотів завербувати начальника розвідки УНР... 2021) дізнаємося, що Олег до 1924 р. знаходився в Одесі під опікою тітки – сестри матері, Марії Скляревської-Рябініної.

У справі № 4 зосереджена більша частина листування Всеволода Юхимовича. Такими, що можуть становити інтерес для історичної спільноти та доповнювати біографію Всеволода Змієнка, є листи Віссаріона Недолі від 19.06.1922 р. та 18.05.1922 року^{27, 28}. Автор звертається до Змієнка з проханням документально підтвердити його навчання у Новоросійському університеті, що стає на заваді вступу до Української академії у Празі. Зазначене прохання дає змогу припустити, що Всеволод Змієнко, можливо, є дотичним до вказаного університету, проходив навчання чи прослуховував університетський курс. При тому, що у поширених біографіях Всеволода Змієнка відсутня жодна інформація про його цивільну освіту.

Документи особистого характеру та такі, що характеризують приватне життя Всеволода Змієнка, присутні в кожній зі справ фонду 647. Документи представлені у вигляді різномірної фінансової документації (реквізійних квитків(2)²⁹, квитанцій (1)³⁰, квитків на вистави(2)³¹, запрошень на відкриття заходів(2)³², вечорів(4)³³, вітань зі святами(10)³⁴ та підвищеннями(1)³⁵, особистих записів тощо.

Найбільшу кількість особистих документів фонду, переважну більшість із яких складають

²⁷ ЦДАВО України. Ф.647. Оп.1. Спр.4. Арк. 24–25.

²⁸ Там само. Арк. 28–31.

²⁹ ЦДАВО України. Ф.647. Оп.1. Спр.1. Арк. 6, 9.

³⁰ Там само. Арк. 7.

³¹ ЦДАВО України. Ф.647. Оп.1. Спр.3. Арк. 1–1зв., 27–28.

³² Там само. Арк. 2, 26.

³³ Там само. Арк. 4, 17, 20, 25.

³⁴ ЦДАВО України. Ф.647. Оп.1. Спр.3. Арк. 5–6, 9, 11–16, 18, 21–22.

³⁵ Там само. Арк. 8.

чорнові записи та записники Всеволода Змієнка, вміщує справа № 2. Абсолютна більшість документів зроблена вручну та з використанням олівця для написання тексту, що, у свою чергу, з огляду на вік документа, зумовлює кропіткий та довготривалий процес дешифрування. Із вивчених автором особистих матеріалів фонду найбільш цікавий міститься у справі № 1³⁶. Докладний перелік майна сім'ї Змієнків, зокрема обмежена кількість особистих речей, у цілому доповнює згадану в цій роботі тему скрутного матеріального становища інтернованих.

Обставини перебування полонених та інтернованих українських військових у таборах неодноразово висвітлювали українські та польські дослідники. Одним із перших, хто порушив це питання, є В. Трощинський у праці «Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище». Також даній тематиці присвятили свої роботи відомі широкому загалу науковці, такі як І. Срібняк (Срібняк, І. В. 1997а, с. 25; Срібняк І. В. 1999, с. 148–162; Срібняк, І. В. & Карпус, З. 2000, с. 81–89; Срібняк, І. В. 2018, с. 60–80), М. Павленко (Павленко, М. І. 1999, с. 90, 101–102, 119, 221) та інші.

Введення в обіг нового кола документів дасть змогу розширити уявлення з цього питання. Так, серед документів фонду 647 ЦДАВО України представляють інтерес записи Всеволода Змієнка щодо становища інтернованих у таборі Щипйорно³⁷. Коментарі Всеволода Юхимовича, викладені в рукописній формі, проливають світло на складні факти взаємовідносин між полоненими, інтернованими та польською владою. Зокрема, він зазначає, що інтерновані українці в таборі Стрільців значною мірою залежали від позиції польських урядовців, які доволі вільно трактували інструкцію про інтернованих. Перехід влади до рук цивільних комісарів призвів до хаосу в керуванні та свавілля різних установ та посадовців.

В. Змієнко порівнює життя інтернованих українців, які не мають «правових підстав для життя», та полонених більшовиків «до котрих на їх протести приїзять комісари з полковим полковником і розслідують справу». «В українців нема таких ревізорів, – зазначає український військовий, – скаржитись немає кому, з боку польської Влади жодних інструкторських ревізій за 2 місяці не було».

³⁶ ЦДАВО України. Ф.647. Оп.1. Спр.1. Арк. 34.

³⁷ ЦДАВО України. Ф.647. Оп.1. Спр.2. Арк. 46–51зв.

«Ігнорується, а може навіть відмінена інструкція для інтернованих, ігнорується наші органи керування і в спосіб доволі образливий, з призірством. Навіть комісар IV відділу робітничого куреня з метою встановлення хто ще з людей має змогу ходити на роботу, бо майже всі босі й обірвані, поспішно заявив що ніякого начальника групи немає, Я Ваше начальство! А це було сказано з приводу того, що козаки між собою забалакали, що треба повідомити начальство, що їх пригласають для подібного огляду, – пише генерал-хорунжий, – Лапають і заарештовують і жовніри, а котрий інструктор чи якась міліція, в складі котрої входять і балоховці. Часто зовсім невідомо за що, часто за суперечки з контролерами, розпорядження котрих іноді бувають (нерозбірливо) дикі».

Автор листа перераховує й інші порушення прав українських вояків, зокрема розміщення заарештованих старшин і козаків в одних камерах із більшовиками, вибірковий і нелогічний підхід до видачі перепусток, примушення старшин до прибирання помешкань, як це сталося з підполковником Запорізької Дивізії Мойсеєнком, який відмовився, незважаючи на погрози, як й інша група старшин.

В. Змієнко наводить факти знущання над заарештованими військовими: «Тепер, виходячи на прогулянку, примушують бігати, а хто не може, то підганяють прикладами, козаків що взуті в колодки й не можуть в них бігати, примушують скидати та бігати босими при морозі...».

Документи, що стосуються військової діяльності Всеволода Змієнка, містяться у фондах військових частин Дієвої армії УНР, де він проходив службу. Фонд 2274 «Штаб 3-го кадрового корпусу військ УНР ст. Бірзула, ст. Слобідка Одеської губернії», станом на 2024 рік був неоцифрований, однак, відкритий для перегляду в читальному залі. Обсяг єдиного опису налічує шість справ (616 аркушів), що хронологічно охоплюють 1918–1919 роки. Фонд 2373 «Штаб 6-ї стрілецької дивізії військ УНР (Польща) табори Олександрів і Ланцут» перебуває на етапі оцифрування і на невизначений період часу є недоступний для дослідників.

Дані фонди є цінним джерелом інформації щодо власне військової діяльності Всеволода Змієнка. Його обов'язки відповідали посаді начальника штабу та охоплювали всі рівні роботи ввіреного йому штабу, що передбачали контроль за діяльністю апарату та єдине право підпису всієї документації. Про відповідний стан справ

свідчить чимала кількість документів (накази, посвідчення, рапорти, відомості, листи, телеграми, розвідувальні зведення, позатермінові донесення) за підписом Змієнка.

Висновки. Документи, що містяться у фондах ЦДАВО України, дають можливість дослідити невідомі до цього часу сторінки життя, громадської та військово-політичної діяльності як безпосередньо В. Змієнка, так і історії Українського війська. Зазначені документи висвітлюють проходження В. Змієнком військової служби в армії УНР та через вивчення його біографії дають змогу дослідити окремі питання військового будівництва армії УНР.

Фонд Всеволода Змієнка у ЦДАВО України містить важливі матеріали щодо життя та побуту українських військових у таборах для інтернованих та території Польщі і дають змогу розширити джерельну базу з висвітлення зазначеного питання. З них представляють інтерес зауваження В. Змієнка щодо умов проживання інтернованих українських вояків, їх побуту та фінансового стану. Важливим представляється порівняння цих зауважень зі спогадами інших українських вій-

ськових, які перебували у таборах для інтернованих, а також умов перебування в різних таборах.

Цікавим представляється факт обіймання В. Змієнком посади цензора таборової газети «Український сурмач». У працях, присвячених українській пресі закордоння 20–30-х років, згадується чимало видань, що видавали у таборах для інтернованих. Очевидно, що «Український сурмач» був одним із них. Дослідження участі В. Змієнка у виданні цього часопису дасть змогу відкрити нові сторінки історії української преси.

Важливими представляються також документи, присвячені особистому життю В. Змієнка, зокрема долі його дружини та наймолодшого сина.

Водночас, кількість та якість матеріалів у фондах ЦДАВО не можна вважати вичерпною. Зокрема, відсутні документи, що висвітлюють діяльність Всеволода Змієнка на посаді керівника української військової розвідки в екзилі. Подальші дослідження вимагають розширення джерельної бази опрацюванням архівних фондів Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки та галузевого Військового архіву Польщі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Безручко, М.Д. (1932). *Січові стрільці в боротьбі за державність*. Каліш: Чорномор, 82 с.
- Буравченков, А.О. (ред.). (2005). *Енциклопедія історії України* (Т. 1). Київ: Наукова думка, 672 с.
- Вінцковський, Т.С., Музичко, О.Є., Хмарський, В.М., Мисечко, А.І. & Гончарук, Т.Г. (2010). *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.* Одеса: ТЕС, 584 с.
- Вішка, О.В. (2012). *Шоста Січова Стрілецька Дивізія Армії Української Народної Республіки. Формування. Бойовий шлях. Інтернування. 1920–1924*. Торунь: Університет Миколи Коперника, с. 488.
- Ганин, А.В. (2009). *Корпус офіцерів генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг.* Москва: «Русский путь», 895 с.
- Гришко, Г.І. (1930). 1917 рік в Одесі. *Розбудова Нації*. № 3, с. 178–187.
- Джувага, В.П., & Тафінцев, С.І. (2019). Генерал Армії УНР Марко Безручко – спаситель Европы от большевизма. *Україна у світовому історичному просторі: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Маріуполь, Україна, 26 квітня 2019 р. Маріуполь МДУ, с. 27–29.
- Змієнко-Сенишин, Г.В. (2001). *Пересажені квіти України*. Київ, Монреаль: Наша культура і наука, 196 с.
- Капарулін, Ю.В. (2014). *Олександр Рябінін-Скляревський: інтелектуальна біографія історика (1878–1942 рр.)*. Херсон, 236 с.
- Кедрин, І.І. (1976). *Життя-події-люди. Спомини і коментарі*. Нью-Йорк: Червона калина, 724 с.
- Ковальчук, М.А. (2017). Українські військові частини в Одесі за Центральної Ради: формування, організація, бойовий шлях. *Український історичний журнал*. № 3, с. 46–66.
- Мелешко, Ф.М. (1970а). Південно-східна група Армії УНР та її командир отаман Янів. *Вісті комбатанта*. № 3–4, с. 60–76.
- Мелешко, Ф.М. (1970б). Південно-східна група Армії УНР (продовження). *Вісті комбатанта*. № 5, с. 7–11.

Павленко, М.І. (1999). *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: Ставлення влади і умови перебування (1919–1924 р.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 352 с.

Самутин, П.З. (1970). Хронологічні дати VI-ої Січової Стрілецької дивізії. *Вісті комбатанта*. № 5, с. 12–16.

Самутин, П.З. (1974а). Київ 1920 року. *Вісті комбатанта*. № 1, с. 22–37.

Самутин, П.З. (1974б). VI-та Січова стрілецька дивізія. *Вісті комбатанта*. № 2, с. 21–28.

Самутин, П.З. (1974с). VI Січово-Стрілецька дивізія. *Вісті комбатанта*. № 5, с. 33–41.

Срібняк, І.В. & Карпус, З. (2000). Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 рр. *Український історичний журнал*. № 1, с. 81–89.

Срібняк, І.В. (1997а). *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.)*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 128 с.

Срібняк, І.В. (1997в). Табір полонених та інтернованих вояків-українців у Ланцуті (Польща) у 1919–1921 рр. *Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць*. с. 148–162.

Срібняк, І.В. (2017). Хроніка життя інтернованих вояків-українців у таборі Каліш, Польща (1922 р.). *Сумська старовина*. № 51, с. 25–34.

Срібняк, І.В. (2018). «Не гнійте в бараках, творіть життя тут, на цьому маленькому місті, огороженому дротами...» (повсякдення інтернованих вояків-українців у Александрові (Польща) у висвітленні таборової періодики, 1921 р.). *Європейські історичні студії*. № 10, с. 60–80.

Тинченко, Я.Ю. (2007). *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*. Київ: Темпора, 536 с.

Удовиченко, О.І. (1954). *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921*. Вінніпег, 181 с.

Як НКВС хотів завербувати начальника розвідки УНР в екзилі. (2021). URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/yak-nkvs-khotiv-zaverbuvaty-nachalnyka-rozvidky-unr-v-ekzyli> [дата зверн.: 13.03.2024].

REFERENCES

Bezruchko, M.D. (1932). *Sichovi striltsi v borotbi za derzhavnist* [Sich shooters in the fight for statehood]. Kalish: Chornomor, 82 s. [in Ukrainian].

Buravchenkov, A.O. (ed.). (2005). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T.1). Kyiv: «Naukova dumka», NAN Ukrainy, 672 s. [in Ukrainian].

Dzhuvaha, V.P., & Tafintsev, S.I. (2019). General Army UNR Marko Bezruchko – spasytel Evropi ot bolshevizma [General of the Army of the Ukrainian People's Republic Marko Bezruchko is the savior of Europe from Bolshevism]. *Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori: Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii*. Mariupol, Ukraina, 26 kvitnia 2019 r. Mariupol: MDU, s. 27–29. [in Russian].

Ganin, A.V. (2009). *Korpus ofytserov heneralnoho shtaba v hodi Hrazhdanskoï voïni 1917–1922 gg.* [Corps of officers of the General Staff during the Civil War of 1917–1922]. Moskva: “Russkyi put”, 895 s. [in Russian].

Hryshko, H.I. (1930). 1917 rik v Odesi [1917 in Odesa]. *Rozbudova Natsii*. № 3. s. 178–187. [in Ukrainian].

Kaparulin, Yu.V. (2014). *Oleksandr Riabinin-Skliarevskiy: intelektualna biohrafia i istoryka (1878–1942 rr.)* [Oleksandr Ryabinin-Sklyarevskiy: intellectual biography of the historian (1878–1942)]. Kherson, 236 s. [in Ukrainian].

Kedryn, I.I. (1976). *Zhyttia-podii-liudy. Spomyny i komentari* [Life-events-people. Memories and comments]. New-York, Chervona kalyna. 724 s. [in Ukrainian].

Kovalchuk, M.A. (2017). *Ukrainski viiskovi chastyny v Odesi za Tsentralnoi Rady: formuvannia, orhanizatsiia, boiovyi shliakh* [Ukrainian military units in Odesa under the Central Rada: formation, organization, combat path]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3, s. 46–66. [in Ukrainian].

Meleshko, F.M. (1970a). Pivdenno-skhidna hrupa Armii UNR ta yii komandyr otaman Yaniv [South-eastern group of the Army of the Ukrainian People's Republic and its commander Otaman Yaniv]. *Visti kombatanta*. № 3–4, s. 60–76. [in Ukrainian].

Meleshko, F.M. (1970b). Pivdenno-skhidna hrupa Armii UNR (prodovzhennia). [South-eastern group of the Army of the Ukrainian People's Republic (continuation)]. *Visti kombatanta*. № 5, s. 7–11. [in Ukrainian].

Pavlenko, M.I. (1999). *Ukrainski viiskovopoloneni y internovani u taborakh Polshchi, Chekhoslovachchyny ta Rumunii: Stavlennia vlady i umovy perebuvannia (1919–1924 r.)* [Ukrainian prisoners of war and internees in the camps of Poland, Czechoslovakia and Romania: Attitude of the authorities and conditions of stay (1919–1924)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 352 s. [in Ukrainian].

Samutyn, P.Z. (1970). Khronolohichni daty VI-oi Sichovoi Striletskoi dyvizii [Chronological dates of the VI Sich Rifle Division]. *Visti kombatanta*. № 5, s. 12–16. [in Ukrainian].

Samutyn, P.Z. (1974a). Kyiv 1920 roku [Kyiv in 1920]. *Visti kombatanta*. № 1, s. 22–37. [in Ukrainian].

Samutyn, P.Z. (1974b). VI-a Sichova Striletska dyviziia [4th Sich Rifle Division]. *Visti kombatanta*. № 2, s. 21–28. [in Ukrainian].

Samutyn, P.Z. (1974c). VI Sichovo-Striletska dyviziia [4th Sich Rifle Division]. *Visti kombatanta*. № 5, s. 33–41. [in Ukrainian].

Sribniak, I.V. & Karpus, Z. (2000). Formuvannia ziednan Armii UNR u Polshchi v 1920 rr. [The formation of units of the Army of the Ukrainian People's Republic in Poland in 1920]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1, s. 81–89. [in Ukrainian].

Sribniak, I.V. (1997a). *Obezzbroiena, ale neskorena: Internovana Armiia UNR u taborakh Polshchi y Rumunii (1921–1924 rr.)* [Disarmed, but not conquered: The Interned Army of the Ukrainian People's Republic in the camps of Poland and Romania (1921–1924)]. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 128 s. [in Ukrainian].

Sribniak, I.V. (1997b). Tabir polonenykh ta internovanykh voiakiv-ukraintsiv u Lantsuti (Polshcha) u 1919–1921 rr. [The camp of captured and interned Ukrainian soldiers in Lanczut (Poland) in 1919–1921]. *Symon Petliura u konteksti ukrainskykh natsionalno-vyzvolnykh zmahan. Zbirnyk naukovykh prats*. s. 148–162. [in Ukrainian].

Sribniak, I.V. (2017). Khronika zhyttia internovanykh voiakiv-ukraintsiv u tabori Kalish, Polshcha (1922 r.) [Chronicle of the life of interned Ukrainian soldiers in the Kalish camp, Poland (1922)]. *Sumska starovyna*. № 51, s. 25–34. [in Ukrainian].

Sribniak, I.V. (2018). «Ne hnyite v barakakh, tvorit zhyttia tut, na tsomu malenkomu misti, ohorodzenomu drotamy...» (povsiakdennia internovanykh voiakiv-ukraintsiv u Aleksandrovi (Polshcha) u vysvitlenni taborovoi periodyky, 1921 r.). [“Don't rot in the barracks, create a life here, in this small town surrounded by barbed wire...” (everyday life of interned Ukrainian soldiers in Aleksandrów (Poland) as covered by the camp periodical, 1921)]. *Yevropeiski istorychni studii*. № 10, s. 60–80. [in Ukrainian].

Tynchenko, Ya.Yu. (2007). *Oftserskyi korpus Armii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921)* [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. Kyiv: Tempora. 536 s. [in Ukrainian].

Udovychenko, O.I. (1954). *Ukraina u viini za derzhavnist. Istorii orhanizatsii i boiovykh dii Ukrainskykh Zbroinykh Syl 1917–1921* [Ukraine in the war for statehood. History of the organization and combat operations of the Ukrainian Armed Forces 1917–1921]. Vinnipeh, 181 s. [in Ukrainian].

Vintskovskyi, T.S., Muzychko, O.Ye., Khmarskyi, V.M., Mysechko, A.I. & Honcharuk, T.H. (2010). *Chornomorska khvylia Ukrainiskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917–1920 rr.* [The Black Sea Wave of the Ukrainian Revolution: Leaders of the National Movement in Odesa in 1917–1920]. Odesa: TES, 584 s. [in Ukrainian].

Vishka, O.V. (2012). *Shosta Sichova Striletska Dyviziia Armii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky. Formuannia. Boiovyi shliakh. Internuvannia. 1920–1924.* [6th Sich Rifle Division of the Army of the Ukrainian People's Republic. Formation. Battle way. Internment. 1920–1924.]. Torun: Universytet Mykoly Kopernyky, s. 488. [in Ukrainian].

Yak NKVS khotiv zaverbuvaty nachalnyka rozvidky UNR v ekzyli. (2021). [How the NKVD wanted to recruit the chief of intelligence of the Ukrainian People's Republic in exile]. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/yak-nkvs-khotiv-zaverbuvaty-nachalnyka-rozvidky-unr-v-ekzyli> [Accessed: 13.03.2024]. [in Ukrainian].

Zmiienko-Senysyn H.V. (2001). *Peresadzeni kvity Ukrainy.* [Transplanted flowers of Ukraine]. Kyiv, Monreal: Nasha kultura i nauka, 196 s. [in Ukrainian].

Mykola KRET

Operational Command “South” (Odesa, Ukraine)

ORCID <https://orcid.org/0009-0000-8654-599X>

**FOUNDATIONS OF THE CSAHA OF UKRAINE AS A SOURCE
OF RESEARCH ON THE ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC
GENERAL-HORUNZHYYI VSEVOLOD ZMIENKO**

This research provides a detailed analysis of the funds of the Central State Archives of Higher Authorities of Ukraine, which contain materials covering various aspects of the military and socio-political activities of the prominent figure of the Ukrainian People’s Republic, born in Odesa, General-Horunzhyi Vsevolod Yukhymovych Zmiienko. The article aims to combine existing historiographical bases with new archival materials to more comprehensively illuminate aspects and directions of Zmiienko’s activities, refine his biography, introduce him into scholarly discourse, create a new set of sources for the study of relevant themes, and explore the corresponding period of Ukrainian history through his persona and vice versa.

The materials of the Central State Archives of Higher Authorities of Ukraine are employed in this article, with chronological boundaries spanning from the late 18th to the mid-19th century, consisting mostly of epistolary legacies, personal documents, and official paperwork.

Special attention in the research is devoted to the analysis of documents concerning Vsevolod Zmiienko’s internment in a camp for interned soldiers of the Ukrainian People’s Republic Army in Poland. These documents, presented in Fund 647 in the form of General Zmiienko’s personal diary, constitute an extremely valuable source for studying not only his personal experiences but also the lives and routines of Ukrainian soldiers during that period. Analyzing these materials enables a better understanding of the conditions of existence of Ukrainian military personnel in internment and their relationships with the local population and other participants in political events.

Furthermore, significant emphasis is placed on Vsevolod Zmiienko’s role in the development of the Ukrainian army between the world wars. His contributions to the formation and modernization of the military, enhancement of combat readiness, and professionalism of military personnel are the focus of our study. Analyzing his socio-political activities during the period of complex historical trials is also an integral part of our research. His role in shaping and developing the Ukrainian political and military landscape of the first half of the 20th century deserves proper illumination and analysis.

Keywords: UPR, General-Horunzhyi, Vsevolod Zmiienko, Ukrainian Sich riflemen, interned, emigration, CSAHA of Ukraine, archival funds, letters.

Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3360-6311>

Електронна пошта: Vogen.ict@ukr.net

Василь ОСЬОДЛО

доктор психологічних наук, професор

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2893-4721>

Електронна пошта: v.osyodlo@gmail.com

Валентина НОВІКОВА

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6876-9508>

Електронна пошта: valianovikova53@gmail.com

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ПАРТИЗАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ

На основі аналізу історичних джерел та наукових доробків у статті розглянуто теорію і практику підготовки до «малої війни», її стан та результати у першій половині ХХ століття, воєнне мистецтво партизанської боротьби. Автори акцентують увагу на організаційних складових під час розгортання роботи по формуванню і навчанню партизанських сил, забезпеченню їх зброєю, матеріально-технічними та іншими засобами, а також на допущених при цьому промахах і помилках, їх причинах та наслідках. Висвітлено кроки по активізації руху Опору, види, форми та способи бойових і диверсійно-розвідувальних дій партизанських формувань, їх оперативно-стратегічне використання, роль і місце партизанів у подіях Другої світової війни.

Ключові слова: партизани, рух Опору, види, форми, способи партизанської боротьби, тактика, стратегія, оперативно-стратегічне використання партизанських сил.

Постановка проблеми. Партизанський рух – вид боротьби народних мас за свободу і незалежність своєї країни. Його ефективність і результативність залежить як від участі патріотично налаштованої частини населення, так і, головним чином, держави в організації і керівництві ним. Історичні факти свідчать, що волюнтаристсько-політизований підхід чи недооцінка партизанської боротьби призводить до тяжких наслідків. У період Другої світової війни поруч із регулярними арміями важливу роль відіграли бойові, диверсійно-розвідувальні і пропагандистські дії партизанських формувань у тилу військ вермахту та його союзників. Початок руху Опору було покладено в Польщі, з часом й у інших окупованих європей-

ських країнах. Із різних причин бажаного розмаху й ефективності тоді він не набув. Через безліч перешкод та перепон розвитку, результативності партизанська боротьба досягла лише наприкінці 1942 р. і наступні воєнні роки. Одночасно зросло воєнне мистецтво партизанської боротьби, зазнавало удосконалення оперативно-стратегічне і тактичне застосування партизанських сил.

Аналіз попередніх наукових досліджень і публікацій. Присвячена партизанській боротьбі вітчизняна і зарубіжна історіографія нараховує тисячі праць наукового, науково-популярного і мемуарного характеру. Серед них монографії, збірники документів, довідники, спогади безпосередніх учасників подій. Загалом, історіогра-

фію партизанського руху можна розділити на три основних етапи. Перший охоплює літературу передвоєнного і воєнного періодів; другий – із закінченням війни до середини 50-х років; третій – по сьогоднішній день. Аналіз та узагальнення руху Опору по його основних складових знайшли відображення у працях В. І. Боярського, В. Н. Андріанова, В. А. Заболова, С. В. Щепрова, Н. Ф. Азяськова, А. С. Князькова, А. Ю. Попова, В. С. Лозицького, А. В. Кентія, В. А. Пережогіна та ін. Зазначені автори розглядають періодизацію історіографії розвитку та ведення «малої війни», основні напрями діяльності партизанських сил, досліджують їх проблемні питання, уточнюють цифрові показники, акцентують увагу на недосліджених або маловивчених сторінках протистояння у тилу противника. Спостерігаються і намагання вирішити суперечливі моменти теоретичного характеру, визначити причини невдач «тактики непрямих дій», а з часом її ефективність. Вказуються види, форми і способи партизанської боротьби. Низка авторів (А. Н. Асколов, І. Г. Старінов, С. А. Ваупшасов, А. І. Залеський, Н. Ф. Азяський) підняли завісу щодо воєнного мистецтва партизанських сил. Зокрема, Н. Ф. Азяський зазначив: «За своїм характером та змістом різнопланова діяльність партизанських формувань в основному відноситься до області збройної боротьби, теорії і практики воєнного мистецтва. Досвід засвідчив, що дії партизанів проводились як у стратегічному, оперативному, так і в тактичному масштабі» (Золотарев, В. А. 2001, с. 283).

Щодо «війни із-за рогу», особливо на окупованій гітлерівцями території СРСР, історіографія далекого зарубіжжя не менш значуща. У своїй більшості вона представлена монографіями і окремими статтями. Серед них праці Х. Ренга «Партизанська війна. Досвід і уроки», Р. Табера «Теорія і практика партизанської війни», Р. Ашенуера «Війна без кордонів: партизанська боротьба проти Німеччини. 1939–1945 роки», А. Кемпбелла «Партизанська боротьба: історія і аналіз», Е. Хессе «Радянська партизанська війна в світлі німецьких бойових донесень і наказів» тощо.

Розглядаючи зазначені вище й інші питання партизанської боротьби, зокрема соціальні, політичні, воєнні і правові аспекти, у дослідженнях досі відчувається антирадянська ідеологія, намагання переконати читача, що основною причиною виникнення в Радянському Союзі партизанського руху послугувало лише наджорстоке ставлення німців до місцевого населення. У разі протилеж-

ного, на їх думку, його розмах і вплив зійшли б нанівець. Подібне у квітні 1942 р. стверджував і Й. Геббельс: «Ми надто боляче вдарили по росіянах, особливо українцях, жорстко поступили з ними. Затріщина не завжди є переконливим доказом» (Диксон, Ч. О. & Гейльбрун, О. 1957, с. 37).

Варто відзначити прагматизм зарубіжних авторських зусиль. Аналізуючи у замовленій армією США колективній роботі «Радянські партизани у Другій світовій війні» досвід народної боротьби, чи не основна увага в ній приділена (розділ «Війна проти партизанів») контрпартизанським заходам з боку вермахту і СС. У праці «Комуністичні партизанські дії» англійські історики Ч. Діксон і О. Гейльбрун наголошували: «Наша власна армія має бути навчена методам антипартизанської боротьби. Ми знаємо, як дорого заплатили німці за те, що завчасно не створили організацію для протистояння партизанам... ми маємо вчитись на їх помилках та скористатись набутим досвідом» (Діксон, Ч. О. & Гейльбрун, О. 1957, с. 258).

Виклад основного матеріалу. Як одна з форм збройного протистояння партизанська боротьба відома здавна. До «малої війни» вдавалися у випадку окупації країни, або ж у разі надання допомоги регулярній армії у її протистоянні з ворожою агресією. З удосконаленням її видів (бойових, диверсійних, розвідувальних, пропагандистських), прийомів і методів почалося формування її законів та звичаїв. Поява останніх спостерігається вже у XVI–XVII століттях. З часом партизанський рух набуває небаченого до цього розмаху та значення, визначальною його рисою стає бойова діяльність армійських і некомпатантських формувань. У цей же період спостерігається започаткування підходів до оперативно-стратегічного використання партизанських сил, удосконалення тактики їх дій, робляться спроби (1879) правового унормування залучення до участі у війні іррегулярних збройних підрозділів, визнання народних месників правомірними учасниками боротьби з ворогом.

Право партизанів називатись комбатантами закріплюють Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр., потрапляють вони і під захист міжнародного законодавства. Останнє підтвердила у 1929 році й Женевська Конвенція про поводження з військовополоненими (Попов, А. Ю. 2016, с. 102).

Досвід участі партизанів у війнах та воєнних конфліктах знаходить відображення і у наукових працях, зокрема Карла Клаузевіца: «Справжньої сили, – зазначав автор, – народна війна може досягти за умов: відбуватися всередині країни; не

має закінчуватися однією катастрофою; театр воєнних дій має охоплювати значну територію; успіху сприяти характер народу та природні умови (наявність лісів, гір, боліт тощо) (Клаузевиц, К. 1937, с. 194–195).

Поштовхом до більш широкого застосування «тактики непрямих дій» послугувала Перша світова війна, збройні протистояння в Європі, зокрема громадянська війна в Іспанії. У ході останньої було широко задіяно набутий до цього досвід партизанської боротьби, апробацію в бойовій обстановці пройшла партизанська тактика та спеціальна мінно підривна техніка. Теоретичні знання на практиці удосконалили відомі в майбутньому організатори радянського партизанського руху І. Г. Старінов, С. А. Ваушасов, Н. А. Прокопюк, А. М. Рябцевич, А. К. Спрогіс та ін.¹

Спіраючись на світові і вітчизняні напрацювання, до важливості оперативно-стратегічного використання партизанських сил наприкінці 20-х років схилилися і у СРСР. «Якщо держава, – наголошував нарком у військових і морських справах М. В. Фрунзе, – приділятиме цьому достатньо серйозну увагу, якщо підготовка до «малої війни» стане системною і планомірною, то в такий спосіб для армії ворога можна створити такі умови, за яких, попри технічні переваги, вона буде безсилою порівняно з недостатньо озброєним, але сповненим ініціативи, сміливим і рішучим противником» (Фрунзе, М. В. 1984, с. 47–48). Наголошувалося, що вирішення цієї проблеми може бути успішним лише у разі вчасного розроблення та реалізації на державному рівні відповідного плану.

Тоді ж розпочалась масштабна робота по формуванню спеціальних центрів із підготовки партизанських фахівців. Навчання передбачало два напрями: теоретичні та практичні питання партизанської боротьби і підпільної діяльності. Поруч із напрацюванням можливих бойових завдань увага зосереджувалася на тактичних питаннях: спільних із регулярною армією навчаннях; підготовці і веденні бою обмеженими партизанськими силами; забезпеченні їх бойової і диверсійно-розвідувальної діяльності; застосуванні різних видів озброєння та спеціальної техніки; мінно підривної справі; взаємодії із армійськими частинами і підрозділами; основах розвідки і контррозвідки тощо. Із вишколеного особового складу формува-

ли добре озброєні, глибоко законспіровані загони і групи, основним завданням яких вбачалась бойова робота та диверсії в умовах ворожого тилу. Готували резидентські групи, зв'язкових, конспіративні і явочні квартири, закладали таємні склади та схованки зі зброєю, боєприпасами, спорядженням, продуктами харчування (Попов, А. Ю. 2003, с. 31–34).

На підставі отриманих результатів уточнювали тактичне і оперативно-стратегічне застосування партизанських сил у разі війни, розробляли статутні армійські положення², відповідні інструкції та навчальні посібники. На порядку денному стояло питання створення мобільних, належним чином навчених і озброєних формувань спеціального призначення. Проглядалось і оперативно-стратегічне бачення їх використання: партизанські бойові операції вбачалися значними, раптовими, ефективними, із завданням одночасними ударами багатьох загонів і диверсійних груп відрізати фронтові війська противника від тилових джерел їх постачання.

Одночасно, досвід загальновійськових і спеціальних навчань, особливо командно-штабних, переконував: партизанську війну треба вести у тісній взаємодії із регулярними сухопутними силами і авіацією, у вигляді бойових оперативно-тактичних і розвідувальних операцій для виведення з ладу залізничних і шляхових комунікацій противника, знищення його водних переправ, мостів, важливих військових об'єктів, виявлення переміщення військ противника (Боярский, В. И. 2003, с. 58).

Роботу по підготовці партизанських сил здійснювали два відомства: союзний Наркомат внутрішніх справ за участю територіальних і шляхово-транспортних органів і штаб Робітничо-селянської Червоної армії в особі шостих відділів (відділень) низових штабів. Співпраця у вирішенні проблеми використання «особливих форм» бойової і диверсійно-розвідувальної діяльності згодом обернулася на хворобливе суперництво. З початком вторгнення німецьких військ це послугувало однією з причин кволості та неефективності партизанської боротьби.

Попри вагомі успіхи і майже десятилітню діяльність, цю роботу припинили. Ліквідували й

¹ Водночас, іспанські події стали трагічним фіналом підготовки «малої війни» в Радянському Союзі.

² До середини 30-х рр. ХХ ст. у Червоній армії культивували думку, що у війні з її маневреними операціями «велика роль буде належати партизанам. Для цього їх потрібно організувати й навчати у найбільш широкому масштабі».

щойно створені партизанські загони і групи. З потаємних складів і схованок вилучили зброю, боєприпаси, військоове майно, продовольство. Репресії розгорнули не лише проти поборників і втілювачів ідеї «малої війни», а й рядових учасників. «На жаль, – зазначав свідок тих подій І. Г. Старінов, – у 1937–1938 рр. було знищено заздалегідь підготовлені партизанські бази, репресовано чи не всі відповідальні кадри. Із тисяч напередодні навчених командирів, інших фахівців врятувалися одиниці, переважно ті, хто на той час воював в Іспанії³ (Старінов, І. Г. 1988, с. 104).

Вислів «партизанщина» став синонімом неорганізованості, більше того, зради. Подібні погляди жорстоко переслідували, напрацьованя, присвячені «особливим формам боротьби», підлягали знищенню. «Якби ще 20 червня 1941 року, – згадував колишній начальник Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкач, – хтось зайкнувся, що підпільну боротьбу у разі нападу гітлерівської Німеччини нашим людям доведеться вести в Україні, Білорусії, прибалтійських республіках, під Смоленськом, того б назвали панікером із відповідними наслідками. Наш народ морально не був підготовлений до поразок на фронті, до тяжкої війни, до можливої ... підривної роботи в тилу ворога, яка вимагала спеціального навчання» (Строкач, Т. А. 1975, с. 152).

У радянських передвоєнних документах місця поняттям «мала війна» і «партизанство» не знайшлося. Натомість домінувала думка, що якщо ворог наважиться напасти, «ми маємо перемогти його малою кров'ю з затратою мінімальних засобів і, можливо, найменшого числа життів наших славних бійців» (Боярский, В. И. 2003, с. 65). Агресора передбачалося бити винятково на його території. Як наслідок, незважаючи на здобутий теоретичний та практичний досвід, належне озброєння і кадровий потенціал, фінансово-матеріальні затрати, країна виявилася неготовою до широкого використання форм та методів партизанської боротьби. Причини останнього тезисно зводяться до наступного: спираючись на суб'єктивні погляди і некритичну віру в незламну міць Червоної армії, існувало переконання щодо неможливості широкомасштабних й тривалих бойових дій на радянській території, а відповідно

підстав щодо приготувань до «малої війни». Не було зроблено бажаних висновків і після радянсько-фінської війни, у перебігу якої фіні успішно задіювали партизанську тактику.

Офіційне прийняття плану «особливих форм боротьби», подальше нарощування спеціальних сил і засобів свідчило б про ймовірність, навіть неминучість війни, окупації противником частини країни. Допустити подібні погляди влада не могла.

Третя причина і, основна – підозрілість, породжена страхом, що поруч з «армійською змовою» існує законспірована, добре озброєна мережа «ворогів народу», яка за участю опозиційних сил планує повалити існуючий режим, примусила державну політичну верхівку покласти край створенню партизанських формувань. Непотрібною стала й теорія їх використання. Безглуздий, якщо не злочинний присуд про недоцільність партизанської війни, ліквідація системи підготовки до неї далися взнаки після 22 червня 1941 року. «Не берусь стверджувати, – писав один із організаторів партизанського руху С. А. Ваупшасов, – що заздалегідь сформовані, добре навчені і забезпечені партизанські підрозділи спромоглися б корінним чином змінити хід війни на нашу користь... Без сумніву, шість білоруських загонів не змогли б своїми діями у тилу ворога зупинити просування сильного німецького угруповання, що наступало на Москву. Але призупинити його зуміли б» (Ваупшасов, С. А. 1988, с. 220).

Партизанська боротьба складний, обумовлений об'єктивними і суб'єктивними факторами суспільно-соціальний процес. Будучи складовою частиною збройного протистояння, вона супроводжується притаманними лише їй закономірностями та стадіями розвитку. Розпочинається як організовано, так і стихійно. У нашому випадку мав місце перший варіант, коли за активної участі держави вирішувалося широке коло організаційних, кадрових, економічних й інших її завдань. Все це могло б принести успіх. «Якщо стратег, – зазначав Роберт Грін, – не шкодує зусиль для того, щоб заздалегідь все продумати й скласти план, у нього значно більше шансів на перемогу» (Грін, Р. 2024, с. 14). Вжитим з боку державної влади крокам сприяла низка факторів: соціально-політична ситуація на територіях, де передбачалось розгорнути рух Опору; ступінь готовності населення до боротьби партизанськими методами; наявність природних укриттів; знання театру воєнних дій тощо. Однак вирішальним виявився суб'єктивний фактор із репресивно-політичним фіналом.

³ В іншій праці, він писав: «Від репресій у 30-ті роки загинуло у десятки разів більше добре підготовлених партизанських командирів і фахівців, ніж за всю війну. Вціліли лише ті, хто випав з поля зору єжовського апарату».

В умовах гітлерівської агресії шляхом безлічі помилок і промахів, ціною величезних людських і матеріальних втрат партизанську боротьбу в тилу вермахту і його союзників довелось організувати заново...

1 вересня 1939 р. почалась Друга світова війна. Жертвами нацистської Німеччини стали народи Австрії, Чехословаччини, Албанії. З часом Данія, Норвегія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. До літа 1941 р. гітлерівці захопили більшу частину Франції, Грецію та Югославію. Окупація цих країн відбулася у небачений в історії термін – від кількох годин до 4–5 тижнів. Їх армії були розбиті або капітулювали. За словами німецьких істориків, «просування Вермахту було блискавичним, і вже після завершення польської кампанії стало цілком зрозуміло – перемогти Німеччину воєнною силою західним державам не вдасться» (Высоковский, А. А. & Дьяконов, А. И. (ред. пер.). 1957, с. 19). Уряди окупованих країн емігрували, або вступили з нацистами у воєнно-політичну змову. Очікувати, що за таких умов на їх територіях розпочнуться масові партизанські бойові і диверсійні дії не доводилося. За визначенням Карла Клаузевіца, воєнна кампанія для переможених завершилася катастрофою, а характер населення не сприяв «народній війні». У ситуації, коли державні інституції ухилилися від її організації, свої сподівання антифашисти і патріотично налаштовані особи пов'язували із появою стихійного руху Опору.

На відміну від організованого збройного спротиву з іррегулярними формуваннями і централізованим керівництвом, партизанство у європейських країнах пройшло через притаманні йому стадії становлення: появу ініціативних патріотичних груп, обрання їх керівників; залучення до них нових членів; пошук і накопичення зброї та боєприпасів; визначення тактики боротьби; налагодження розвідувальної роботи тощо. Через суб'єктивні й об'єктивні причини (державно-політичний колабораціонізм, небажання основної маси людей піддавати життя небезпеці, різноманіття політичних поглядів, загравання або ж репресії та залякування з боку окупаційної влади), бажаючих піднятися на боротьбу виявилось небагато. З урахуванням цих обставин протистояння загарбникам в окупованих європейських країнах методами «непрямих дій» проходило надзвичайно складно.

До боротьби залучилася лише частина населення. За участю нечисленних підпільних і бойових груп вона розгорталась у стихійній формі

(мітингах, страйках, індивідуальному терорі), набувши з часом характеру саботажу, дрібних диверсій на виробництві і транспорті. Ситуація, зокрема у Польщі, ускладнювалася наявністю двох воєнно-політичних течій. Ліва орієнтувалася на Польську робочу партію, права – лондонський емігрантський уряд. Результатом стала поява двох збройних формувань – Гвардії Людової і Армії Крайової. Взаємодії між ними не спостерігалось, навпаки, розгорілося суперництво та відкрита ворожнеча. «Головною відмінною рисою підпільного руху в Польщі, – згадував колишній генерал-полковник вермахту Лотар фон Рендулич, – завжди був відкритий шовінізм. Через протиріччя між націоналістами та комуністами польські партизани ... багато років не мали єдиного командування. Історія партизанського руху в Польщі являє собою історію жорстокої внутрішньої боротьби за зверхність та владу» (Соболев, И. Н. (ред.). 1957, с. 150).

До більш-менш активних дій партизанськими і підпільними методами обидва формування перейшли лише у 1943 році. В основі тактики обох переважали напади на воєнні об'єкти, засідки, індивідуальний терор, диверсії. Апофеозом «воєнного мистецтва», зокрема Армії Крайової, стало Варшавське збройне повстання 1944 р., що закінчилося трагедією для понад 200 тис. поляків (Соболев, И. Н. (ред.). 1957, с. 150–151; Залесский, К. А. 2003, с. 38).

У Данії, Бельгії, Нідерландах, Норвегії, Франції партизанський і підпільний рух зіткнувся з низкою штучних перепон. Його керівники усіяло дотримувалися тактики пасивного очікування («тримання гвинтівки біля ноги»). Не бажаючи розгортання народної боротьби, за завданням західних союзників вони обмежувалися розвідувально-диверсійною діяльністю підпільних груп, дрібними диверсіями, саботажем, друкуванням підпільних листівок і газет, закликами «до спокою» та очікування вирішальних подій на фронтах. Негативний вплив, особливо у Франції, Данії, інших країнах, справив колабораціонізм державно-політичного рівня. Число колаборантів, зокрема у Третій республіці, виявилось у рази більшим, ніж макі – учасників французького руху Опору. «Уряд Петена, – зазначав гітлерівський генерал-лейтенант Б. Ціммерманн, – поширював свою владу лише на Південну Францію і французькі колонії у Північній Африці. Правда, і там діяльність французького уряду перебувала під пильним контролем німців, однак, ми намагалися надати Петену більше свободи у діях і

самостійності у вирішенні не лише зовнішніх, а й внутрішніх питань... Головне командування сухопутної армії віддало військам у Франції надзвичайний наказ поводитися щодо населення коректно і не чинити нічого такого, що б завадило налагодженню з французами дружніх відносин. Дякуючи цьому, більшість населення сприйняло нову ситуацію дуже спокійно і не проявляло до німців відкритої ворожнечі» (Высоковский, А. А. & Дьяконов, А. И. (ред. пер.). 1957, с. 48).

В окупованій Чехії гітлерівці створили імперський протекторат Богемія і Моравія. Апарат насильства СС в ньому очолив Рейнгард Гейдріх. Як нацисти тут почувалися, свідчать поїздки протектора без охорони. Після його вбивства (травень 1942 р.) прибулими з Великої Британії чеськими диверсантами загарбники провели широкомасштабні насильницькі акції, жертвами яких стали тисячі людей, серед них понад 500 жителів гірничого поселення Лідіце поблизу Праги. Репресії справили серйозний вплив на розгортання в республіці партизанської підпільної боротьби.

Найбільш відчутних ударів з боку руху Опору в окупованій частині Європи німці і їх союзники зазнали в Югославії. Організаційну і політичну роботу щодо протистояння ворогу тут розгорнули із вторгненням вермахту у 1941 році. Одночасно з накопиченням зброї та боєприпасів розпочали формування бойових груп. До літа загальна їх чисельність сягнула понад 40 тис. осіб. Наприкінці 1942 р. Народно-визвольна армія Югославії (150 тис.) нараховувала два корпуси, дев'ять дивізій, 38 бригад і 38 загонів. Поєднуючи оперативні-тактичні можливості регулярних формувань, партизанських загонів і підпілля, головною формою діяльності армія обрала збройну боротьбу. Спільними діями вони сковували 18 італійських, шість німецьких, п'ять болгарських і три угорських з'єднання (Гречко, А. А. (гл. ред.) 1978, с. 411). «Поруч з організованими югославськими з'єднаннями, – зазначав Лотар Рендулич, – діяли ще так звані «домашні партизани». Намагаючись не викликати підозр, вони переважно проживали серед сільського населення... Таємно збирали дані про дислокацію німецьких військ, місця стоянок та маршрутів транспорту, надавали притулок зв'язковим партизанських з'єднань... Бойові дії розкиданих по усій країні «домашніх партизанів» відрізнялися особливою підлістю: вбивали окремих наших солдатів, знімали у населених пунктах пости, кидали вночі у солдатські казарми гранати, обстрілювали зв'язкових, знищували автомобілі, закладали міни, підривали мости.

Атаки і наскоки проводилися дуже часто, а їх підступність набувала все нових і нових, при цьому вкрай несподіваних форм» (Соболев, И. Н. (ред.). 1957, с. 142–143).

Окремої уваги заслуговує партизанський рух в Італії та Словаччині. Його особливість тут полягала в тому, що обидві країни були союзниками Третього рейху. Діючи до грудня 1943 р. у горах Північної Італії, італійські партизанські загони нараховували близько 9 тис. осіб (Комолова, Н. П. 1972, с. 58), у середині наступного – 82 тисячі. За словами Лотара Рендулича, «спочатку їх діяльність не була агресивною, але весною 1944 року вона набула великого значення» (Соболев, И. Н. (ред.). 1957, с. 154). «З цього часу, – згадував колишній командувач військами вермахту в Італії фельдмаршал Альберт Кассельрінг, – партизанська війна для німецького командування стала реальною загрозою, усунення якої мало вирішальне значення для результатів воєнної кампанії» (Гречко, А. А. (гл. ред.). 1978, с. 292). Словаки до антифашистської боротьби долучилися у 1944 році. Крім партизанів (17 тис.), «малу війну» з німецькими військами, що ввійшли в країну, розпочали і 18 тис. армійських солдатів. Словацьке національне повстання стало одним із прикладів європейського руху Опору в країнах гітлерівської коаліції. Упродовж тривалого часу повстанці (60 тис.) контролювали територію, що мала для німців стратегічне значення: тут пролягав найкоротший шлях до промислових районів Південної Німеччини, Австрії і Угорщини. Тактика повстанців включала наступальні і оборонні бої, розвідку сил противника, диверсії (Клоков, В. И. 1984, с. 15).

Оцінюючи характер та роль руху Опору в окупованих європейських країнах, варто зазначити, що за винятком Югославії, можливо Польщі, Албанії і Греції, помітного впливу на події Другої світової війни він не справив. При його оцінці в історичній ретроспективі доречно порівняння одного із класиків, коли, залежно від обставин, «він то затухав, то знову розгорався, завдаючи ворогу певних перешкод». Говорячи про подібну ситуацію, Рендулич писав: «Новий стимул та збільшення масштабів він отримував кожен раз, коли ставали відомі невдачі німецької армії на фронті: провал зимового наступу в Росії, відхід наших військ із французької Північної Африки, катастрофу під Сталінградом і т. ін.» (Соболев, И. Н. (ред.). 1957, с. 151). «З падінням Сталінграду, – згадував Б. Ціммерманн, – активізувалася діяльність загонів руху Опору, головним чином

у гірських районах Південної Франції. Підтримка французьким патріотам надходила від західних союзників, які з літаків уночі скидали їм агентів, зброю, вибухівку. Таємні радіопередачі розвідувальної служби противника працювали на повну потужність (Высоковский, А. А. & Дьяконов, А. И. (ред. пер.). 1957, с. 62–63). Вирішальний вплив на рух Опору в Європі, зокрема у союзницьких Третьюму рейху країнах, зробила Курська битва. Стало зрозуміло – війну німці програли. До цього оперативно-тактичні наміри

супротивних сторін, а відповідно тактика бойових, диверсійно-розвідувальних і пропагандистських дій обмежувалася нанесенням обопільної шкоди. Одні намагались якомога більше вбити ворожих солдатів, знищити бойову техніку, інші – убезпечити власний тил, не дати можливості противнику досягти успіху у розширенні «війни із-за рогу». Стратегія і тактика європейського руху Опору подальших уточнень зазнали наприкінці 1944 р., коли союзницькі фронти підійшли до кордонів Європи...

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Боярский, В. И. (2003). *Партизаны и армия: истории утерянных возможностей*. Минск: Харвест; М.: АСТ, 304 с.
- Ваупшасов, С. А. (1988). *На тревожных перекрестках*. 3-е изд. М.: Политиздат, 510 с.
- Высоковский, А. А. & Дьяконов, А. И. (ред. пер.). (1957). *Мировая война 1939–1945*. М.: Иностран. лит., 540 с.
- Гречко, А. А. (гл. ред.). (1978). *История Второй мировой войны. 1939–1945* (в 12 т., Т. 9). М.: Воениздат, 576 с.
- Грін, Р. (2024). *Тридцять три стратегії війни*. Київ: КНТ, 864 с.
- Диксон, Ч. О. & Гейльбрун, О. (1957). *Коммунистические партизанские движения* (под ред. А. А. Прохорова). М.: Иностран. лит., 292 с.
- Залесский, К. А. (2003). *Кто был кто в Третьем рейхе: биографический энциклопедический словарь*. М.: АСТ; Астрель, 942 [2] с.
- Золотарев, В. А. (2001). *Партизанское движение. По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: военно-исторический очерк*. Жуковский; М.: Кучково поле, 464 с.
- Клаузевиц, Карл фон. (1937). *О войне* (Т. II). 3-е изд. М.: Госуд. военное издательство Наркомата обороны СССР, 560 с.
- Клоков, В. И. (1984). Словацкое национальное восстание – славная страница истории боевого содружества советского и чехословацкого народов в период Второй мировой войны. *40-летие словацкого национального восстания: материалы научно-практической конференции*. Киев, 20 июня 1984 г. Киев, с. 5–17.
- Комолова, Н. П. (1972). *Движение Сопротивления и политическая борьба в Италии 1943–1947 гг.* М.: Наука, 444 с.
- Попов, А. Ю. (2003). *НКВД и партизанское движение*. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 383 с.
- Попов, А. Ю. (2008). *Диверсанты Сталина. НКВД в тылу врага*. М.: Яуза; Эксмо, 480 с.
- Попов, А. Ю. (2016). *Сопротивление на оккупированной советской территории (1941–1945 гг.)*. М.: Алгоритм, 302 с.
- Соболев, И. Н. (ред.). (1957). *Итоги Второй мировой войны*. М.: Иностран. лит., 640 с.
- Старинов, И. Г. (1988). Подрывники на коммуникациях агрессора. *Вопросы истории*. № 7, с. 100–112.
- Старинов, И. Г. (1990). О войне в тылу врага. *Вопросы истории*. № 5, с. 70–84.
- Строкач, Т. А. (1975). *Наши позивний Свобода*. Киев: Політвидав України, 416 с.
- Фрунзе, М. В. (1984). *Избранные произведения*. М.: Воениздат, 559 с.

REFERENCES

- Boyarsky, V. I. (2003). *Partyzany i armii: istorii uteriannykh vozmozhnostey* [Partisans and the Army: Stories of Lost Opportunities]. Minsk: Harvest; Moscow: AST, 304 s. [In Russian].
- Clausewitz, Carl von. (1937). *O voyne* [On War]. (Vol. II). (3d ed). Moskva: Gosud. voyennoe szdatelstvo Narkomata obroni SSSR, 560 s. [In Russian].
- Dixon, C. O., & Geilbrun, O. (1957). *Kommunisticheskoe partizanskoe dvizhenie* [Communist Partisan Movements]. (Red. A. A. Prohorov). Moskva: Inostr. lit., 292 s. [In Russian].
- Frunze, M. V. (1984). *Izbrannye proizvedeniia* [Selected Works]. Moskva: Voenizdat, 559 s. [In Russian].
- Grechko, A. A. (ed.). (1978). *Istoriia Vtoroy mirovoy voyny. 1939–1945* [History of the Second World War. 1939–1945]. (v 12 t. T. 9). Moskva: Voenizdat, 576 s. [In Russian].
- Hrin, R. (2024). *Trydtsiat try stratehii viiny* [The 33 Strategies of War]. Kyiv: KNT, 864 s. [In Ukrainian].
- Klokov, V.I. (1984). Slovatskoe natsionalnoe vosstanie – slavnaiia stranitsa istorii boevogo sodruzhestva sovetskogo i chekhoslovatskogo narodov v period Vtoroy mirovoy voyny [The Slovak National Uprising is a glorious page in the history of the military partnership of the Soviet and Czechoslovak peoples during the Second World War]. *40-letie slovatskogo natsionalnogo vosstaniya: Materiali nauchno-prakticheskoy konferentsii*. Kiev, 20 iyunya 1984 g. Kiev, s. 5–17. [In Russian].
- Komolova, N. P. (1972). *Dvizhenie Soprotivleniia i politicheskaiia borba v Italii 1943–1947* [The Resistance Movement and Political Struggle in Italy 1943–1947]. Moskva: Nauka, 444 s. [In Russian].
- Popov, A. Y. (2003). *NKVD i partizanskoe dvizhenie* [NKVD and the Partisan Movement]. Moskva: OLMA-PRESS, 383 s. [In Russian].
- Popov, A. Y. (2008). *Diversanty Stalina. NKVD v tylu vraga* [Stalin's Saboteurs: The NKVD Behind Enemy Lines]. Moskva: Yauza; Eksmo, 480 s. [In Russian].
- Popov, A. Y. (2016). *Soprotivlenie na okkupirovannoy sovetskoy territorii (1941–1945)* [Resistance in Occupied Soviet Territory (1941–1945)]. Moskvz: Algoritm, 302 s. [In Russian].
- Sobolev, I. N. (1957). *Itogi Vtoroy mirovoy voyny* [Results of the Second World War]. Moskva: Inostr. lit., 640 s. [In Russian].
- Starinov, I. G. (1988). Podryvniki na kommunikatsiakh agressora. [Demolitionists on the Aggressor's Communications]. *Voprosi istorii*. № 7, s. 100–112. [In Russian].
- Starinov, I. G. (1990). O voyne v tylu vraga [On War Behind Enemy Lines]. *Voprosi istorii*. № 5, s 70–84. [In Russian].
- Strokoch, T. A. (1975). *Nash pozyvnyi Svoboda* [Our Call Sign is Freedom]. Kiev: Politydav Ukrainy, 416 s. [in Ukrainian]
- Vaupshasov, S. A. (1988). *Na trevoznykh perekrestkiakh* [At Troubled Crossroads]. (3d ed). Moskva: Politizdat, 510 s. [In Russian].
- Vysokovskiy, A. A. & Dyakonov, A. I. (1957). *Myrovaia Voyna* [The World War]. Moskva: Inostr. lit., 540 s. [In Russian].
- Zalesskiy, K. A. (2003). *Kto byl kto v Tretem reyke: biograficheskiy entsyklopedicheskiy slovar* [Who Was Who in the Third Reich: Biographical Encyclopedic Dictionary]. Moskva: AST; Astrel, 942 [2] s. [In Russian].
- Zolotarev, V. A. (2001). *Partyzanskoe dvizhenie. Po opytu Velikoy Otechestvennoy Voyny 1941–1945 gg.* [The Partisan Movement: From the Experience of the Great Patriotic War of 1941–1945]. Zhukovsky; Moskva: Kuchkovo Pole, 464 s. [In Russian].

Anatolii CHAIKOVSKIY

*Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3360-6311>*

Vasyl OSODLO

*Doctor of Psychological Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2893-4721>*

Valentyna NOVIKOVA

*The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6876-9508>*

THE MILITARY ART OF PARTISAN STRUGGLE

The Second World War was one of the few wars in the history of human civilization where the partisan struggle behind enemy lines played a strategic role. Starting in the European countries occupied by the Wehrmacht and its allies, the partisan movement reached its peak in 1941–1945. However, as the first months of the German-Soviet war showed, the party-Soviet and military organs were essentially unprepared for organizing a large-scale and effective resistance movement in the occupied territories. This was despite the significant pre-war efforts to prepare for a “small war”. These efforts were halted for subjective reasons, and the organizers, leaders, and even ordinary participants were subjected to harsh repressions as “enemies of the people”.

The armed resistance had to be initiated under extreme conditions as the enemy rapidly advanced deep into the country. Under such circumstances, the challenges in forming partisan forces, arming them, and providing logistical support were exacerbated by issues of centralized leadership, aid from the mainland, lack of experience with “indirect action methods”, and unresolved logistical problems. These issues were often compounded by the so-called human factor.

The growth of the resistance movement occurred at the end of 1942 and later. Its organizational foundations, types, forms, and methods of combat and sabotage-reconnaissance operations, partisan formation tactics, and strategic use improved. As a result, the military art of partisan warfare evolved, becoming a significant component in the victory over the enemy.

Keywords: *partisans, the Resistance movement, types, forms, methods of partisan struggle, tactics, strategy, operational-strategic use of partisan forces.*

УДК: 327.5:911.3]:316.776.23] (02)
DOI: 10.33099/2707-1383-2024-53-3-77-89

Дмитро ВЄДЕНЄВ

доктор історичних наук, професор
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>
Електронна пошта: voyen_ist@ukr.net

Світлана КОСТИЛЄВА

доктор історичних наук, професор
НТТУ «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0909-7887>
Електронна пошта: kafhistory_ntuu_kpi@ukr.net

**СУЧАСНІ НАУКОВО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВІЗІЇ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ США
ЩОДО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИБОРСТВА
ЯК СТРАТЕГІЧНОГО КОМПОНЕНТА СУЧАСНИХ ВІЙН (ПЕРША ЧВЕРТЬ XXI ст.)**

У статті здійснено воєнно-наукознавчий аналіз еволюції у США у першій чверті XXI ст. базових концептуальних поглядів на місце й функції інформаційного протиборства як одного із вирішальних й системоутворюючих компонентів новітньої парадигми війн та воєнного мистецтва (воєнно-політичної конфліктності) у контексті фундаментальних зсувів політичної світобудови та еволюції воєнного мистецтва. На прикладі США доводиться, що у теорії воєнного та спеціального мистецтва дедалі більшого значення набувають доктринальні (концептуальні) та науково-прикладні кластери застосування «непрямих дій» та невоєнних форм і методів протиборства, їх інтеграція (взаємодія) із міжвидовими військовими угрупованнями, котрі діють в єдиному інформаційно-розвідувальному просторі (у т.ч. із застосуванням штучного інтелекту).

Автори подають певні рекомендації для можливого врахування у розбудові (удосконаленні діяльності) інформаційно-безпекового компонента сектору безпеки і оборони України, посилення фундаментальної складової змісту професійної (спеціальної) підготовки спеціалістів із провадження діяльності у сфері стратегічних комунікацій, дослідження новітніх теорій та технологій діяльності у сфері впливу на масову свідомість, особливостей сучасних неконвенційних (гібридних) війн та конфліктів (комплексних дестабілізаційних кампаній).

Ключові слова: історія воєнного мистецтва, неконвенційні війни, інформаційно-психологічне протиборство, інформаційні технології, історія науки, наукознавство.

Постановка проблеми. Захист інформаційного суверенітету України та національного інформаційного простору виступає одним із пріоритетних напрямів оборонно-безпекової політики держави, що потребує активізації науково-аналітичного забезпечення цих зусиль, про які йдеться у доктринальних документах сфери безпеки і оборони держави. Так, *Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека кра-*

їни» (2020 р.)¹ серед існуючих та прогнозованих загроз національній безпеці та національним інтересам України визначила стрімке зростання

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

ролі інформаційних технологій у всіх сферах суспільного життя, розроблення систем озброєнь із використанням нових інформаційних технологій, посилення міжнародної конкуренції із застосуванням інформаційно-психологічних «інструментів національної сили». Нова *Стратегія воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона»*² неодноразово вказує саме на інформаційні фактори «підвищення рівня невизначеності і непередбачуваності безпекового середовища», у тому числі – посилення міждержавної конкуренції із застосуванням «...інформаційних, воєнних і гібридних інструментів», конкуренцію держав у сфері інформаційних й кібернетичних технологій.

Чинна *Стратегія інформаційної безпеки*³ проголосила інформаційну безпеку України складовою частиною національної безпеки України, яка б забезпечувала такий стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів тощо.

Значимо, що у вітчизняній воєнній науці та конфліктології утвердилися достатньо консенсусні погляди на сутність та ознаки модерних багаторівневих війн та конфліктів, котрі ведуться за участю (або між) державними і недержавними суб'єктами (див. наприклад: Бочарніков, В.П. & Свешніков, С.В. 2017; Пунда, Ю.В., Мінеєв, П.А. & Шепіцен, О.І. 2020; Нор, П.І., Борохвостов, І.В. & Соломицький, О.І. 2023). Їм властиве комбіноване застосування дій військового, дипломатичного, економічного та інформаційно-психологічного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей. Функції інформаційного про-

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України». Указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>

³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки». Указ Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>

тиборства, сфера й напрями його ведення, інтеграції у воєнно-політичну та спеціальну (підричну) діяльність нині зазнають кардинального впливу поточної революції у військовій справі, котра являє собою багатовимірне явище, що поширюється на військову стратегію, оперативні й тактичні форми та способи ведення збройної боротьби, військової організації та управління тощо (див.: Даник, Ю.Г. & Пермяков, О.Ю. 2018).

По суті, йдеться про глибоку зміну парадигми воєнного мистецтва та воєнно-політичної конфліктності в цілому. З певної функції у системі всебічного забезпечення бойових та спеціальних дій інформаційно-психологічний вплив перетворився на чинник управління воєнно-політичними процесами, корегування стратегії й різноманітного моделювання суспільно-політичної реальності й майбутнього. Одним із базових явищ сучасної політичної реальності та конфліктності виступає інформаційна боротьба (ІБ, нерідко вживається і поняття «інформаційна війна»⁴) як комплекс різноманітних заходів інформаційного характеру із впливу на світову спільноту, інститути міжнародної безпеки для дезорганізації державного управління та управління військами, підриву морально-психологічної стійкості особового складу військових формувань та населення противника тощо. У сучасному світі реальністю стало досягнення інформаційної переваги над противником проведенням інтегрованих інформаційних війн стратегічного рівня, інформаційно-ударних операцій (кампаній) через силовий вплив (у т.ч. вогнево-електронне придушення) на системи державного і військового управління (див. докладніше: Кротюк, В.А. (за ред.). 2021; Бедь, В. В. & Петрик, В. М. (за заг. ред.). 2018; Ткачук, П.П., Гула, Р.В. & Сивак, І.О. 2015).

На нашу думку, продуктивним напрямом науково-когнітивного супроводження захисту інформаційного виміру буття держави і суспільства є поглиблене студювання усього спектру відповідних витончених й високотехнологічних загроз, структур, форм, методів, технологій інформаційної агресії та особливостей модерного інформаційно-психологічного протиборства.

⁴ Вважається, що поняття «інформаційна війна» вперше вжив у 1967 р. колишній директор ЦРУ Алєн Далєс у книзі «Таємна капітуляція», а власне наукове тлумачення явища «інформаційних війн» одним із перших у 1960-і рр. надав канадський філософ і дослідник впливу медіа як засобів комунікації на аудиторію Герберт Маклюєн (1911–1980).

Відповідно, важливим аспектом у дослідженнях порушеної проблеми видається вивчення еволюції науково-концептуальних та науково-практичних поглядів на сутність й провадження інформаційного протиборства, що набули прискореного розвитку у рамках радикальної зміни парадигми воєнного мистецтва на межі ХХ–ХХІ століть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі праці спеціалістів із проблематики інформаційної боротьби розкривають зміст базових науково-концептуальних схем, створених зарубіжною воєнною наукою провідних держав світу, як основи розробки власне тактико-технологічних засад інформаційного впливу на противника (Даник, Ю.Г. & Пермяков, О.Ю. 2018; Пермяков, О.Ю., Рябцев, В. В. & Вернер, І. Є. 2004; Певцов, Г.В., Залкін, С.В., Сідченко, С.О. & Хударковський, К.І. 2019; Слюсаренко, А.В. 2024 та ін.). У цьому відношенні заслуговує на високу оцінку і розвиток наукових напрямів (шкіл) у царині комплексного дослідження теорії й практики «інформаційних війн» науково-педагогічними колективами Інституту інформаційно-комунікаційних технологій та кібероборони (випускає фахове видання «Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони») та Інституту стратегічних комунікацій Національного університету оборони України, Житомирського військового інституту імені С.П.Корольова, Військового інституту телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут, Військового інституту КНУ імені Тараса Шевченка, Навчально-наукового інституту інформаційної безпеки та стратегічних комунікацій Національної академії Служби безпеки України.

Питання доктринально-статутної основи ІБ порушувалися у роботах з історії цього напрямку воєнного й спеціального мистецтва в цілому та певних інформаційно-психологічних операцій у рамках локальних війн та конфліктів (Вилко, В.М. 2005; Жарков, Я.М. 2007; Жарков, Я.М., Петрик, В.М. & Присяжнюк, М.М. 2013; Странніков, А.М. 2006; Черник, П. & Шумка, А. 2008 та ін.).

Аналіз еволюції доктринальних засад інформаційно-психологічної боротьби на межі ХХ–ХХІ ст. у контексті творення державної системи протидії ним міститься у численних працях із забезпечення інформаційної безпеки України (див. наприклад: Жарков, Я.М., Дзюба, М.Т. & Замаруєва, І.В. 2008; Жарков, Я. 2015; Остроухов, В. В., Присяжнюк, М. М., Фармагей, О. І. & Чеховська, М. М. 2021; Рось, А.О., Биченок, М.М. & Вітковський, В.В. 2011; Уханова, Н. С. 2022).

Докладніше розвиток науково-практичних поглядів на інформаційне протиборство у науковому просторі України висвітлено в окремих працях автора (див. наприклад: Веденєєв, Д.В. & Семеник, О.Г. 2022).

Водночас вітчизняні дослідники переважно зосереджуються на питаннях стратегій й технологій, розвитку арсеналу та інфраструктури інформаційних війн, їх місця у воєнній стратегії та спеціальній діяльності, реалізації конкретних інформаційно-психологічних кампаній (операцій) у локальних війнах та конфліктах та розробленні форм і методів протидії загрозам інформаційній безпеці України. Малодослідженою стороною проблеми залишається поглиблений аналіз розвитку наукової та доктринальної основи інформаційних війн у провідних країнах світу.

Метою статті є воєнно-науковознавчий аналіз еволюції базових концептуальних поглядів на місце й функції інформаційного протиборства як одного із вирішальних й системоутворюючих компонентів новітньої парадигми війн та воєнного мистецтва (воєнно-політичної конфліктності) у контексті фундаментальних зсувів політичної світобудови та еволюції воєнного мистецтва у перші десятиліття ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу. Інноваційні військові кампанії межі ХХ і ХХІ століть (досяжні, щоправда, лише технологічно високорозвиненим та багатим країнам) призвели теоретиків і практиків збройних сил (ЗС) США і блоку НАТО до висновку про появу повноцінної інформаційної сфери воєнно-політичного протиборства. Одночасно, феномен «інформаційної війни» інтегрувався у мережевоцентричну модель організації військових дій та стратегію сучасної неконвенційної («гібридної») конфліктності, де нерідко основні військово-спеціальні заходи підпорядковані задуму й перебігу саме інформаційної дестабілізуючої кампанії.

Розвиток теорії та практики протиборства в інформаційно-віртуальному просторі призвів і до промовистих змін у структурі збройних сил США. Зокрема, у 2009 р. у їх складі сформували Об'єднане кібернетичне командування (Unified U. S. Cyber Command, USCYBERCOM) у підпорядкуванні Об'єднаного стратегічного командування ЗС, дія якого мала б бути поширена на «всі аспекти ведення бойових дій», забезпечення захисту інформаційних комп'ютерних мереж МО і проведення атак на інформаційні ресурси ймовірних противників. Розроблювалися «інтегровані концепції» (на період до 2030 р.) розбудови та

застосування армії, що розкривали перспективи її застосування на межі ключових областей, на «стиках» провідних функцій збройної сили, у т.ч. – концепція «ведення бойових дій в єдиному інформаційному просторі». Доповідь «Єдина оперативна обстановка» (2010 р.) висувала такі прогнози щодо змін тенденцій збройної боротьби, зокрема щодо:

- набуття нею «гібридного характеру» – сполучення рис класичних міждержавних війн, війн між державою та повстансько-партизанськими (ірегулярними) силами, активне застосування сил спецоперацій (котрі включали структури інформаційно-психологічних операцій, ПІсО);
- перетворення інформаційно-кібернетичного простору на нове середовище військового протиборства;
- застосування дестабілізаційних дій по відношенню до території та суспільної свідомості ворожих держав (народів) для насадження безладу та анархії.

Концептуальний документ МО США (2012 р.) «Утримуючи глобальне американське лідерство. Пріоритети військового будівництва в XXI столітті» наголошував на важливості комплексного застосування різних компонентів ЗС та проведення операцій в «єдиному інформаційному просторі». Розвиваючи положення даного документа, з'явилася концепція застосування збройних сил «Єдині сили – 2020» із прогнозом розвитку оперативної обстановки та перспективних напрямів застосування армії США, котра наголошувала на необхідності підготовки й ведення нетрадиційних бойових дій та дій в інформаційно-кібернетичному просторі.

До 2014 р. вже існували 24-а кібернетична армія Військово-повітряних сил і 10-й кіберфлот ВМС, до 10 тис. спеціалістів із кібербезпеки працювали у Центрі стратегічних і міжнародних досліджень у рамках програми US Cyber Challenge (назагал, до 100 армій світу нині мають структури і підрозділи із кібератак і кіберзахисту) (Певцов, Г.В., Залкін, С.В., Сідченко, С.О. & Хударковський, К.І. 2019; Сидорин, А. Н., Прищепов, В. М., Акуленко В. П. 2013, с. 280–291).

Про непересічну роль, яку відводили у сучасних війнах інформаційному впливу на свідомість людських спільнот (противника) представники євроатлантичної воєнно-політичної еліти, промовисто свідчили слова тодішнього командувача Центральним командуванням (2010–2013 рр.) ЗС

США Джеймса Меттіса⁵, що встановлення контролю над можливістю цільової аудиторії отримувати, сприймати та реагувати на інформацію здатне замінити заходи із захоплення території, що забезпечить у перспективі перевагу збройних сил США⁶. Варто зазначити, що згадані настанови прямо вплинули на прийняту у 2015 р. Стратегію національної безпеки США та засновану на ній концепцію «Перемога у складному світі – 2020» (яка визначила п'ять «полів бою», у т.ч. інформаційно-кібернетичне) та сім сфер протиборства, включаючи інформаційне й поведінкове.

З урахуванням інноваційного характеру сучасних війн, розвитку новітніх засобів комунікацій та впливу на масову свідомість у євроатлантичній воєнно-теоретичній думці склалася нова типологія компонентів (основних різновидів) інформаційного протиборства:

- радіоелектронна боротьба (РЕБ, Electronic Warfare, EW);
- психологічні операції (Psychological Operations, PSYOPS);
- мережеві операції (Computer Network Operations, CNO);
- заходи з оперативного маскування (Military Deception, MILDEC);
- заходи із забезпечення безпеки власних сил і засобів (Operations Security, OPSEC) (Певцов, Г.В., Залкін, С.В., Сідченко, С.О. & Хударковський, К.І. 2019, с. 24–25).

Згадані воєнно-організаційні зрушення супроводжувалися інтенсифікацією науково-аналітичного забезпечення. Приблизно із 2010 року відкрився новий якісний етап алгоритміки воєнно-політичної конфліктності, заснований на постулатах теорій «керованого хаосу», «гібридних війн», «операцій на основі ефектів», «глобально-інтегрованих кампаній» у «єдиному інформаційному просторі» та «багатосферних операцій». У свою чергу, настанови «війни керованого хаосу» й «гібридної війни» характеризувалися перенесенням акцентів силового протиборства із військової сфери до інформаційно-когнітивної, у площину цивілізаційних цінностей.

⁵ **Меттіс Джеймс** (нар. 1950 р.). Генерал у відставці. Міністр оборони США у 2017–2018 рр. У його спільних з Ф. Хоффманом працях запроваджено й обґрунтовано поняття (концепт) «гібридна війна».

⁶ **Mattis, James** (2012). The Future of Influence in Warfare. *Joint Force Quarterly*. Issue 64, 1st. Quarter.

У 2012–2013 рр. у США та Великій Британії на рівні відповідних відомств, розвідувальних служб, наукових закладів і університетів почався інтенсивний пошук концептуальних засад та алгоритмів нового інформаційно-психологічного протиборства. На міжпартійній основі була підтримана запропонована міністром оборони США (2013–2015 рр.) Чаком Хейгелом т.зв. «Третя стратегічна програма інвестицій та інновацій», котра, зокрема, закликала усунути бар'єри між державною та приватною економічною та науково-технологічною сферами (аби вони спільно працювали на оборону і національну безпеку) і зосередитися на розробленні зброї і технологій «глобального домінування» (на цю роль висунули й інформаційно-кібернетичні технології).

Принциповим моментом стало висунування т.зв. «третьої стратегії компенсації» (2014 р., Third Offset Strategy) – перенесення центру ваги із силового протиборства у когнітивно-інформаційну область, масштабне залучення невоєнних інструментів досягнення політичних цілей, посилення ідеологізації та інформатизації військової сили, тоталізації контролю за інформаційною сферою та особистістю (контроль світового інформаційного простору, поширення технологій «штучного інтелекту», «цифровізація» усіх сфер життя). Особливе значення стало надаватися масованому інформаційному та психологічному впливу на усі суб'єкти збройної боротьби, стимулювання внутрішнього колапсу противника (Вильданов, М. & Резяпов, Н. 2021, с. 9–11).

Тривало науково-аналітичне розроблення проблеми місця й розширення функцій інформаційного протиборства у сучасній війні та воєнному мистецтві. Зокрема, у 2012–2013 рр. у збройних силах США провели низку тематичних конференцій під керівництвом заступника начальника управління з глобальних операцій Об'єднаного комітету начальників штабів (ОКНШ) збройних сил й начальника управління з інформаційних операцій (ІО) апарату заступника міністра оборони з політичних питань, на яких піддали всебічному обговоренню перспективи розвитку теорії ІО на середньострокову перспективу в інтересах розроблення профільних концептуальних документів національного й відомчого рівнів.

Ключовою ідеєю в обговоренні згаданих форумів стало розроблення «перспективної концепції інформаційних операцій» як складової «глобально інтегрованих операцій» (котрі залишаються одним із провідних постулатів військово-концептуальних поглядів у США). У вересні

2012 р. у США відбулося висунування інноваційних засад військового будівництва та застосування силових структур, котрі мають бути імплементовані до 2025 року. Нова концепція отримала назву «Глобально інтегрованих операцій» (ГІО).

Вважалося, що у теорії розроблення й проведення ГІО пріоритетними постануть такі системоутворюючі елементи, як: управління військами (силами); захоплення, утримання й використання ініціативи у всіх операційних середовищах (наземному, повітряному, космічному, морському й кібернетичному) й забезпечення узгодженості дій із кожним із них; зведення до мінімуму небажаних наслідків військових операцій (включаючи власні втрати й втрати цивільного населення).

У цілому, на початку 2014 року концептуальні погляди воєнно-політичного керівництва та командування збройних сил США на проблеми ведення збройної боротьби зосереджувалися у таких ключових документах, як «Стратегія національної безпеки», «Стратегія національної оборони» (компетенція Міністерства оборони), «Національна військова стратегія» (Комітет начальників штабів), а також у профільних доповідях та настановних документах згаданих інстанцій. На думку дослідників, одним із перманентних завдань військового блоку американської державності виступало «формування єдиного інформаційного простору» та ведення асиметричних (ірегулярних) дій щодо противників, що у сучасних умовах неодмінно передбачає інформаційно-психологічні операції парамілітарних й «неурядових» структур.

У США у період з 2014 р. було ухвалено низку воєнно-безпекових доктринальних документів (Оперативна концепція армії США «Перемога у складному світі 2020–2040», жовтень 2014 р.; Національна військова стратегія США, червень 2015 р.; Стратегія національної безпеки США, 2017 р.; Стратегія національної оборони, січень 2018 р.; Національна кіберстратегія, вересень 2018 р. тощо), у цілому заснованих на т.зв. «стратегії наступального стримування». Були розроблені розпорядчі документи прямої дії у віртуальному просторі. Серед них відомо про прийняту у 2018 р. нову когнітивну стратегію роботи у соціальних мережах, розроблення стратегії «Троянський кінь» (дестабілізація противника на основі поєднання кібератак та диверсійно-терористичних акцій) (Селиванов, В.В. & Ильин, Ю.Д. 2020, с. 49).

Прийнята у червні 2015 р. нова редакція «Національної воєнної стратегії» підкреслювала намір Америки відігравати лідерську роль у світі

та провідну місію у формуванні коаліції держав для протистояння «ревізіоністські налаштованим державам», що передбачало готовність збройних сил до проведення операцій у будь-якому регіоні світу, наявність у них «необхідних бойових можливостей для завдання поразки агресору в будь-якому конфлікті, незалежно від його розмаху, напруги й тривалості». Говорячи про виклики національній безпеці та інтересам США, документ серед основних загроз виокремлював прагнення низки держав до «регіонального лідерства», включаючи розвиток кібернетичних сил і засобів, сучасних технологій, чому має протистояти «інтегрована військова стратегія», що включає і засоби захисту інформаційного простору та кібернетичні сили, створення «єдиного інформаційного середовища»⁷.

Корегувалися і уявлення про один із наріжних елементів інформаційного протистояння – інформаційні операції. Як зазначають дослідники, військові спеціалісти США й провідних країн світу поступово відходили від поняття «інформаційно-психологічна операція» на користь терміна «інформаційна операція». Інформаційна операція оголошувалася основною формою інформаційної боротьби, а інформаційно-психологічні дії мали точитися в її рамках на тактичному рівні. У польовому статуті ЗС США з організації та ведення інформаційних операцій FM 3113 від 25 січня 2013 р. вилучили термін «інформаційно-психологічна операція» (Левченко, О. 2013, с. 24).

Відповідно до Настанови ОКНШ ЗС США JP 3-13 «Інформаційні операції», завойовувати та утримувати інформаційну перевагу над противником треба через проведення інформаційних операцій, тобто спільним застосуванням під час військових операцій спеціальних дій в інформаційному просторі для вчинення впливу, порушення або взяття під контроль процесу прийняття рішень потенційним або реальним противником при одночасному захисті від аналогічних дій з його боку. Специфічними рисами ІО, що відрізняють їх від інших форм протистояння, є відсутність чітких меж за часом, розмірами та операційними сферами; складність виявлення відповідальних за їх планування, прихованість дій та засобів; надання суттєвого впливу на ефективність ведення бойових дій противником; можливість досягти

⁷ The National Military Strategy of the United States of America 2015. URL: https://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Publications/2015_National_Military_Strategy.pdf.

перемоги із найменшими втратами або змусити противника припинити спротив. Згаданий документ визначив такі компоненти інформаційної боротьби, як: стратегічні комунікації; організація міжвідомчої взаємодії; заходи зі зв'язків з громадськістю; воєнно-цивільна взаємодія; кібероперації; забезпечення безпеки власної інформації та інформаційної інфраструктури; космічні операції; операції з підготовки та поширення спеціальної інформації; розвідувальне забезпечення ІО; дезінформація; забезпечення безпеки й прихованості у діях військ; спеціальні технічні операції; операції в електромагнітному спектрі; використання лідерів іноземних цільових аудиторій (Заполев, С., & Паршин, С. 2021, с. 3–4).

Настанова ОКНШ ЗС США JP 3-05 «Спеціальні операції» (16 липня 2014 р.) з-поміж провідних завдань ССО (або видів спеціальних дій, що передбачали цілеспрямований вплив на людську свідомість) визначало інформаційне забезпечення ведення військових дій, ведення нетрадиційних військових дій, забезпечення зв'язків із цивільною адміністрацією і населенням⁸.

У настанові ОКНШ ЗС США JP 1-02 (січень 2016 р.)⁹ зазначалося, що різновидом спеціальних операцій є інформаційне забезпечення військових дій (military information support operations, MISO), що являють собою сплановані дії щодо поширення цілеспрямованої інформації на зарубіжні аудиторії для вчинення впливу на їх емоції, мотивацію поведінки, світобачення, а також корегування діяльності іноземних урядів, організацій, суспільних груп й окремих персон у вигідному для організаторів інформоперацій напрямі¹⁰. У статутних документах підкреслювалося, що військовослужбовці сил спецоперацій (ССО) мають вільно володіти іноземними мовами й мати належні гуманітарні (етнокультурологічні) знання.

Як зазначають дослідники сучасних ССО, у мірі розмивання межі між регулярними та іррегулярними (неконвенційними) бойовими та спеціальними діями дедалі більшого поширення набували «гібридні бойові дії» (hybrid warfare), у яких вплив на морально-психологічний стан особового складу силових формувань та населен-

⁸ JP 3-05. Special Operations (16 July 2014). P. IX-XII. URL: http://pentagonus.ru/doc/jp3_05.pdf

⁹ The Joint Publication (JP) 1-02, Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms. As Amended Through 15 February 2016. 483 p. URL: http://pentagonus.ru/doc/jp1_02.pdf

¹⁰ The Joint Publication (JP) 1-02..., p.152.

ня виступає одним із суттєвих факторів успіху операцій. При цьому подібні дії розглядалися як стрижень т.зв. «непрямого впливу», спрямованого на примушення противника відмовитися від своїх намірів, підірвати його політичну легітимність, виключити вплив на місцеве населення без застосування збройної сили або її мінімізації.

Відповідно, силам спецоперацій рекомендувалося створювати «гібридні» органи управління (із включенням представників загальних військових сил, інших відомств та уповноважених від партнерів та союзників). Приділялася увага удосконаленню застосування невоєнних спеціальних методів, у т.ч.:

- проведенню перед початком операцій інформаційно-психологічного впливу на населення та особовий склад не тільки країни, де будуть проводитися спецоперації, а й сусідніх;
- підготовці друкованих матеріалів спецпропаганди на усіх мовах і говірках регіону дій з урахуванням традиційної культури та низького освітнього рівня населення, для чого пропонувалося залучати місцевих релігійних діячів;
- забезпеченню місцевого населення радіоприймачами та іншим засобами отримання зовнішньої інформації.

Варто звернути увагу на обставину, що наочно демонструє те пріоритетне значення, яке надається впровадженню у військові (армійські) формування США (поряд із згадуваними структурами ССО та спецслужбами) тактики й структур інформаційно-психологічного забезпечення бойових дій та «стабілізаційних операцій» у різних регіонах світу. Вже із тактичного рівня частинам армії США могли надаватися профільні підрозділи («команди людського профілю», human terrain teams) із вивчення та оцінки суспільно-політичної та соціокультурної обстановки у районах бойових дій в інтересах досягнення інформаційної переваги над противником та мінімізації власних втрат.

Як визнавалося у підготовленому у 2008 р. капітаном Натаном Фінні¹¹ навчально-довідковому виданні для таких команд, поштовхом до їх появи стало усвідомлення важливості гуманітарного

¹¹ Доктор філософії, історик, політолог. Працював спеціальним помічником командувача – керівником оперативної групи Індо-Тихоокеанського командування США, офіцером по зв'язках із громадськістю в Афганістані. Співробітник Командування доктрин та підготовки армії США.

чинника в ході військових місій США в Іраку та Афганістані. Однією з функцій команд стала підготовка рекомендацій командирам щодо захисту особового складу від негативних фізичних та інформаційно-психологічних впливів противника, досягнення повної реалізації морального потенціалу своїх військ та мінімізації втрат. До складу типової команди входили керівник, два науковці із соціальних питань, два організатори досліджень та 4 аналітики¹².

Необхідно зазначити, що початок третього десятиліття ХХІ ст. позначився продовженням пошуків (корегуванням) концептуальних підходів до стратегії і практики інформаційно-психологічної боротьби (важливої складової неконвенційної конфліктності), провідними різновидами якої виступали ППО, ПСО, керовані кампанії комплексної дестабілізації суспільно-політичного ладу, проксі-війни. Інформаційне протиборство остаточно отримало статус одного із вирішальних чинників неконвенційної (гібридної) конфліктності та її «сірих зон» (одного із основних ТВД гібридної війни). На активне творення й використання «сірих зон» в інформаційній боротьбі вказувалося, зокрема, у «Тимчасових вказівках із стратегії національної безпеки» США від 2021 року. Утвердилася і стратегічна настанова про зосередження основних зусиль сторін у військовій інформаційній сфері на досягненні вирішальних переваг у використанні інформації в операціях та діях різної інтенсивності.

Нині США утримують у цілому роль лідера у сфері розроблення інноваційних підходів, наукових поглядів та технологій у царині інформаційно-психологічного та когнітивного протиборства. Завдання й функції інформаційного протиборства закріплені у базових документах сфери національної безпеки США, розподілені для виконання між комплексом державних відомств і установ (вважається, що це до 150 урядових організацій, без урахування приватних та науково-освітніх структур, чия діяльність координується на високому рівні). Серед таких документів – «Стратегія національної безпеки», «Стратегія національної оборони», «Національна військова стратегія», «Національна кіберстратегія», «Міжнародна стратегія дій США в кіберпросторі» та інші.

У жовтні 2022 р. президент США Дж. Байден затвердив нову Стратегію національної безпеки

¹² Finney N. Human Terrain Teams Handbook, 2008. P.5–11. <https://info.publicintelligence.net/humanterrainhandbook.pdf>

ки (концептуальну й правову базу стратегічного планування на середньострокову перспективу), в якій закріплено курс Вашингтона на комплексне стримування росії та Китаю. При цьому рф розглядалася як джерело найбільш «гострої, прямої, реальної» загрози для США, Китай – як «найбільш значущий» стратегічний суперник США на найближчі десятиліття, котрий прагне змінити світовий порядок з опорою на зростаючу економічну, воєнну та технологічну потужність. Серед інших «постійних загроз» названі КНДР, Іран та «терористичні організації». Акцентувалася увага на багатогранному характері сучасних викликів, у рамках яких ядерний та інші воєнні чинники доповнюються наступальними можливостями в інформаційному та кібернетичному просторах. Відповідно, перед військовим відомством США ставилося завдання підготовки до протистояння у різних середовищах, включаючи інформаційно-кібернетичне протиборство (Маяков, І. Э. 2023).

Нині спектр основних загроз національній безпеці в США¹³ поділяють на чотири категорії, у т. ч. – підривні загрози, обумовлені застосуванням новітніх технологій, включаючи інформаційні та кібернетичні.

Доктринальна думка США виходить із незмінної настанови про необхідність досягнення й збереження інформаційної переваги, під якою, передусім, розумілося використання передових технологій для акумулювання, аналізу й швидкого поширення інформації як запоруки переваги у рішеннях і діях. Йдеться про новітні інформаційно-комунікаційні технології, автоматизовані системи комплексного управління військовими діями, високоточну роботизовану зброю, що забезпечує системну перевагу в управлінні бойовими діями та мінімізацію втрат. Окремо доцільно назвати психологічні, когнітивні, медійні технології цілеспрямованого впливу на управлінські та інтелектуальні прошарки, масову свідомість, творення людських спільнот із завданими світоглядними й поведінковими властивостями.

18 листопада 2023 р. видання «The Washington Times» повідомило про творення в США єдиної формалізованої системи координації зусиль з ведення психологічних операцій між військовими, розвідувальними та цивільними відомствами (структурами). Тоді міністр оборони США

¹³ Державою, здатною поставити під сумнів глобальну перевагу США, називають Китай. До держав, потенційно здатних ефективно протидіяти США, відносять росію та Індію.

Ллойдом Остіном репрезентував доповідь під назвою «Стратегія дій в інформаційному середовищі». Як вважають коментатори, стратегія відображала прагнення силовиків самим формувати «інформаційне поле бою» й домінувати в онлайн-пропагандистських війнах епохи цифрових технологій. Новий підхід передбачав, що військові та цивільні оборонні організації будуть протидіяти російській і китайській системам інформаційного протиборства та стратегічного дезінформування, спираючись на відповідні структури Пентагона та підтримку науки (дослідницькі центри при університетах – UARC) й неурядових та комерційних організацій. При проведенні «операцій в інформаційному середовищі» («operations in the information environment» – OIE) передбачалася інтеграція зусиль командувачів об'єднаними силами з Державним департаментом для протидії негативним зарубіжним наративам.

Самі операції в інформаційній площині будуть поділятися на психологічні операції, зв'язки з громадськістю, цивільні справи, спільні операції в електромагнітному спектрі, кібероперації, спеціальні технічні заходи та «дезінформаційну діяльність». Стратегія передбачала такі напрями ведення інформаційного протиборства: «люди і організації»; програми; політика і управління; партнерство¹⁴.

Висновки. У першій чверті XXI ст. новітні системи й засоби управління, інноваційні технології впливу на свідомість індивіда й соціальних спільнот дозволили перейти від військових дій руйнівного характеру до переважаючого функціонально-структурного впливу на противника на манівцях досягнення над ним інформаційно-когнітивної переваги. Протиборство (конкурентність) у сфері суспільної свідомості (менталітет, світобачення, цивілізаційне-ціннісні ряди, інтелектуальне середовище індивідів і суспільства в цілому тощо) та площина ухвалення рішень стало вагомим й перспективним компонентом війн і воєнних конфліктів.

Розгляд розвитку у США науково-концептуальних поглядів на інформаційне протиборство підтверджує, що своєрідною константою воєн-

¹⁴ Gertz Bill. Pentagon turns to press flacks and academics to help fight information wars New strategy outlines revised approaches to meet Chinese, Russian deception. URL: https://www.washingtontimes.com/news/2023/nov/18/pentagon-turns-press-flaks-and-academics-help-fight/?utm_source=RSS_Feed&utm_medium=RSS

но-теоретичної думки початку ХХІ століття стало розуміння того, що в епоху високих технологій реалізація воєнно-політичних та військово-стратегічних цілей досягається не тільки прямим застосуванням військової сили, а і інших «непрямих» форм боротьби (дипломатичних, розвідувально-підривних, асиметричних, економічних, інформаційно-психологічних, когнітивних, ментальних, геофізичних, екологічних тощо), котрі стають невід'ємною частиною алгоритмів протиборства при стійкій тенденції зростання значення невійськових форм і засобів протиборства.

Відповідно, в теорії воєнного та спеціального мистецтва дедалі більшого значення набувають доктринальні (концептуальні) та науково-прикладні кластери застосування «непрямих дій» та невоєнних форм і методів протиборства, механізмів їх інтеграції (взаємодії) із міжвидовими військовими угрупованнями, котрі діють в єдиному інформаційно-розвідувальному просторі (у т.ч. із застосуванням штучного інтелекту).

Проведене дослідження дало змогу авторам запропонувати певні рекомендації для можливого урахування у розбудові (удосконаленні діяльності) інформаційно-безпекового компонента сектору безпеки і оборони України. Думається, що заслугоує на запозичення поширена в США та країнах НАТО практика оперативного й систематичного оновлення (подекуди – щорічного) змісту доктринальних і статутних документів у сфері інформаційно-психологічного протиборства та інформаційної безпеки – для гнучкого й своєчасного урахування змін воєнно-політичної обстановки, динаміки викликів національній безпеці та деструктивних наративів, змісту настроїв у суспільстві тощо.

Розроблення (оновлення) доктринальних документів у сфері захисту інформаційної сфери української держави та інформаційної боротьби мала б здійснюватися на постійній основі, на засадах міждисциплінарної та міжгалузевої синергії. При цьому Апарат РНБО України міг би виступати координатором роботи відповідних постійних робочих (аналітичних, проектних) груп із представників відповідних органів державного і військового управління, їх відомчих науково-дослідних (науково-освітніх) установ, Національного інституту стратегічних досліджень, установ НАН, НАПрН України та інших установ.

З урахуванням досвіду США та Центрив передового досвіду НАТО, доробків спеціалізованих науково-дослідних установ з вивчення проблем інформаційно-психологічного протиборства й кі-

бербезпеки у контексті інноваційних особливостей війн «шостого покоління» та неконвенційної (гібридної) конфліктності, перспективною вважаємо підготовку новітніх науково-практичних досліджень з метою посилення наукового забезпечення функціонування загальнодержавної системи протидії інформаційним загрозам та забезпечення інформаційної безпеки.

Нагальною видається необхідність розроблення концептуальних документів у галузі діяльності національної системи стратегічних комунікацій. При цьому потребують визначення її змістові пріоритети, механізми координації діяльності складових її системи, а також виокремлення функцій (напрямів спеціалізації) цих функціональних складових: інструментарію «м'якої сили» у міжнародній діяльності; структур інформаційного протиборства й контрпропаганди військових формувань та спеціальних служб; інститутів зв'язків з громадськістю; системи захисту інформаційно-когнітивної безпеки держави і суспільства.

Видається доцільним посилення фундаментальної складової змісту професійної (спеціальної) підготовки спеціалістів із провадження діяльності у сфері стратегічних комунікацій: вивчення новітніх теорій та технологій діяльності у сфері впливу на масову свідомість, особливостей сучасних неконвенційних (гібридних) війн та конфліктів (комплексних дестабілізаційних кампаній), опанування сучасними знаннями у сфері соціальної інженерії, соціальної психології, мережевоцентричного управління, інформаційних комунікацій тощо.

Враховуючи творення відомчих кластерів системи стратегічних комунікацій (передовсім – у секторі безпеки і оборони України), важливим, на нашу думку, є запровадження відповідних освітньо-професійних програм та навчально-наукових підрозділів (центрів, кафедр, лабораторій тощо) як базових для підготовки фахівців зі стратегічних комунікацій за профілем їх відомчих (функціональних) компонентів.

Поширення новітніх, технологічного витончених доктрин і практик руйнування соціоментальної сфери (консцієнтальні, «ментальні», «поведінкові» війни) вимагає постійного розвідувального, науково-аналітичного моніторингу й осмислення цих нестандартних загроз, створення загальнодержавної системи випередження й протидії цілеспрямованій руйнації соціокультурної та духовно-гуманітарної сфери суспільного й державного буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бедь, В. В. & Петрик, В. М. (за заг. ред.). (2018). *Інформаційно-психологічне протиборство*. К.: ПАТ «ВПОЛ», 386 с.
- Бочарніков, В.П. & Свешніков, С.В. (2017). Погляди на характер сучасних воєнних конфліктів. *Наука і оборона*. № 1, с. 3–8.
- Бураков, Ю.В. (2016). Теоретичні аспекти класифікації локальних війн та збройних конфліктів сучасності. *Військово-науковий вісник*. Вип. 25, с. 214–232.
- Веденєєв, Д.В. & Семенюк, О.Г. (2022). *Розвиток в Україні науково-концептуальних та організаційно-функціональних засад протидії інформаційно-психологічній зброї як знаряддю гібридної конфліктності*. К.: ДП «Інфотек», 256 с.
- Вилко, В.М. (2005). *Інформаційно-психологічне забезпечення збройних сил США в локальних війнах і збройних конфліктах 1950–2000 рр. (історичний аспект)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 – військова історія). Київ, 20 с.
- Вильданов, М. & Резяпов, Н. (2021). Еволюція воєнної стратегії США в ХХІ столітті. *Зарубежне воєнне обозрение*. № 9, с. 9–18.
- Даник, Ю.Г. & Пермяков, О.Ю. (2018). Сучасні інформаційні технології забезпечення національної безпеки і оборони: реалії та тенденції розвитку. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. № 1, с. 159–176.
- Дзюба, М.Т., Жарков, Я.М. & Онищук, М.І. (2006). *Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій*. К.: ВІТІ НТТУ КПІ, 471 с.
- Жарков, Я. (2015). Інформаційна боротьба як фактор національної безпеки України. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Вип. № 50, с. 87–92.
- Жарков, Я.М. (2007). *Інформаційно-психологічний вплив на війська та населення противника (1939 – 2000 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 – військова історія). Київ, 20 с.
- Жарков, Я.М., Дзюба, М.Т. & Замаруєва, І.В. (2008). *Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави*. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 274 с.
- Жарков, Я.М., Петрик, В.М. & Присяжнюк, М.М. (2013). *Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність)*. К.: ВПОЛ, 248 с.
- Заповлев, С. & Паршин, С. (2021). Основные составляющие информационных операций вооруженных сил США. *Зарубежне воєнне обозрение*. № 10, с. 3–11.
- Кротюк, В.А. (за ред.). (2021). *Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс*. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 558 с.
- Левченко, О. (2013). Форми ведення інформаційної боротьби: практичний підхід до понятійного апарату. *Наука і оборона*. № 3, с. 21–26.
- Маяков, И. (2023). Эволюция доктринальных установок США. *Зарубежне воєнне обозрение*. № 9, с. 12–14.
- Нор, П. І., Борохвостов, І. В. & Соломицький, О. І. (2023). Основні тенденції розвитку форм і способів ведення збройної боротьби. *Наука і оборона*. № 1, с. 20–27.
- Остроухов, В. В., Присяжнюк, М. М., Фармагей, О. І. & Чеховська, М. М. (2021). *Інформаційна безпека*. К.: Ліра-К, 412 с.
- Пермяков, О.Ю., Рябцев, В. В. & Вернер, І. Є. (2004). Інформаційні технології в збройній боротьбі: тенденції та перспективи використання. *Наука і оборона*. № 2, с. 32–41.
- Певцов, Г.В., Залкін, С.В., Сідченко, С.О. & Хударковський, К.І. (2019). Планування інформаційно-психологічної операції на основі реалізації циклів Бойда. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. № 1, с. 23–29.
- Пунда, Ю. В., Мінесь, П. А. & Шепіцен, О. І. (2020). Деякі особливості підготовки держави до відсічі збройній агресії з урахуванням змін у характері збройних конфліктів. *Наука і оборона*. № 3, с. 3–7.
- Рось, А.О., Биченок, М.М. & Вітковський, В.В. (2011). *Інформаційна безпека держави у воєнній сфері*. К.: НУОУ імені Івана Черняхівського, 348 с.

Селиванов, В.В. & Ильин, Ю.Д. (2020). О комплексировании средств и способов подготовки асимметричных ответов при обеспечении. *Военная мысль*. № 1, с. 48–60.

Сидорин, А. Н., Прищепов, В. М. & Акуленко, В. П. (2013). *Вооруженные силы США в XXI веке*. М.: Кучково поле; Военная книга, 800 с.

Слюсаренко, А.В. (2024). Розвиток концептуальних та організаційно-технологічних поглядів на інформаційне протиборство у збройних силах США (1991 – початок XXI ст.). *Воєнно-історичний вісник*. № 2(52), с. 79–90.

Странніков, А.М. (2006). *Інформаційна боротьба у воєнних конфліктах другої половини XX століття*. К.: Альтерпрес, 192 с.

Ткачук, П.П., Гула, Р.В. & Сивак, І.О. (2015). *Інформаційна війна і національна безпека*. Львів: НАСВ, 265 с.

Уханова, Н. С. (2022). *Проблеми протидії негативним інформаційним впливам та захисту інформаційної безпеки людини і суспільства*. Київ-Одеса : Фенікс, 120 с.

Черник, П. & Шумка, А. (2008). Інформаційно-психологічні операції у війнах та збройних конфліктах другої половини XX – початку XXI ст. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. № 6, с. 126–133.

REFERENCES

Bed, V.V. & Petryk, V.M. (ed.). (2018). *Informatsiino-psykholohichne protyborstvo* [Informational and psychological confrontation]. К.: PAT «VIPOЛ», 386 s. [In Ukrainian].

Bocharnikov, V.P. & Sviesnikov, S.V. (2017). Pohliady na kharakter suchasnykh voiennykh konfliktiv [Views on the nature of modern military conflicts]. *Nauka i oborona*. № 1, s. 3–8 [In Ukrainian].

Burakov, Yu.V. (2016). Teoretychni aspekty klasyfikatsii lokalnykh viin ta zbroinykh konfliktiv suchasnosti [Theoretical aspects of the classification of local wars and modern armed conflicts]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. Vyp. 25, s. 214–232 [In Ukrainian].

Viedenieiev, D.V. & Semeniuk, O.H. (2022). *Rozvytok v Ukraini naukovo-kontseptualnykh ta orhanizatsiino-funktsionalnykh zasad protydii informatsiino-psykholohichnii zbroi yak znariaddiu hibrydnoi konfliktnosti* [The development in Ukraine of scientific-conceptual and organizational-functional principles of countering informational-psychological weapons as a tool of hybrid conflict]. К.: DP «Infotek», 256 s. [In Ukrainian].

Vylko, V.M. (2005). *Informatsiino-psykholohichne zabezpechennia zbroinykh syl SShA v lokalnykh viinakh i zbroinykh konfliktakh 1950–2000 rr. (istorychnyi aspekt)* [Information and psychological support of the US armed forces in local wars and armed conflicts 1950–2000 (historical aspect)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].

Vyldanov, M. & Reziapov, N. (2021). Evoliutsiia voennoi strategii SShA v XXI veke [The evolution of US military strategy in the 21st century]. *Zarubezhnoe voennoe obozrenie*. № 9, s. 9–18 [In Russian].

Danyk, Yu.H. & Permiakov, O.Yu. (2018). Suchasni informatsiini tekhnolohii zabezpechennia natsionalnoi bezpeky i oborony: realii ta tendentsii rozvytku [Current information technologies for national security and defense: realities and development trends]. *Suchasni informatsiini tekhnolohii u sferi bezpeky ta oborony*. № 1, s. 159–176. [In Ukrainian].

Dziuba, M.T., Zharkov, Ya.M. & Onyshchuk, M.I. ta in. (2006). *Narys teorii i praktyky informatsiino-psykholohichnykh operatsii* [Essay on the theory and practice of informational and psychological operations]. К.: VITI NTTU KPI, 471 s. [In Ukrainian].

Zharkov, Ya. (2015). Informatsiina borotba yak faktor natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Information struggle as a factor of national security of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Viiskovoho instytutu Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Vyp. № 50, s. 87–92 [In Ukrainian].

Zharkov, Ya.M. (2007). *Informatsiino-psykholohichnyi vplyv na viiska ta naselennia protyvnyka (1939 – 2000 rr.)* [Informational and psychological impact on enemy troops and population (1939-2000)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].

Zharkov, Ya.M., Dziuba, M.T. & Zamaruieva, I.V. (2008). *Informatsiina bezpeka osobystosti, suspilstva, derzhavy* [Information security of the individual, society, state]. К.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 274 s. [In Ukrainian].

Zharkov, Ya.M., Petryk, V.M. & Prysiazniuk, M.M. (2013). *Informatsiino-psykholohichne protyborstvo (evoliutsiia ta suchasnist)* [Informational and psychological conflict (evolution and modernity)]. K.: VIPOL, 248 s. [In Ukrainian].

Zapolev, S. & Parshyn, S. (2021). Osnovnye sostavliaiushchye informatsyonnykh operatsyi vooruzhennykh syl SShA [The main components of information operations of the US armed forces]. *Zarubezhnoe voennoe obozrenie*. № 10, s. 3–11 [In Russian].

Ros, A., Buchenok, M. & Vitkovskiy V. (2011). *Informatsiina bezpeka derzhavy u viiskovii sferi* [Information security of the state in the military sphere]. Kyiv, 348 s. [In Ukrainian].

Krotiuk, V.A. (ed). (2021). *Viiny informatsiinoi epokhy: mizhdystsyplinarnyi diskurs* [Wars of the Information Age: An Interdisciplinary Discourse]. Kharkiv: FOP Fedorko M. Yu., 558 s. [In Ukrainian].

Levchenko, O. (2013). Formy vedennia informatsiinoi borotby: praktychnyi pidkhid do poniatiinoho aparatu [Forms of information warfare: a practical approach to the conceptual apparatus]. *Nauka i oborona*. № 3, s. 21–26 [In Ukrainian].

Maiakov, Y. (2023). Evoliutsiia doktrynalnykh ustanovok SShA [The main components of information operations of the US armed forces]. *Zarubezhnoe voennoe obozrenie*. № 9, s. 12–14 [In Russian].

Nor, P. I., Borokhvostov, I. V. & Solomytskyi O. I. (2023). Osnovni tendentsii rozvytku form i sposobiv vedennia zbroinoi borotby [The main trends in the development of forms and methods of armed struggle]. *Nauka i oborona*. № 1, s. 20–27 [In Ukrainian].

Ostroukhov, V. V., Prysiazniuk, M. M., Farmahei, O. I. & Chekhovska, M. M. (2021). *Informatsiina bezpeka* [Information security]. K.: Lira-K, 412 s. [In Ukrainian].

Permiakov, O.Yu., Riabtsev, V. V. & Verner, I. Ye. (2004). Informatsiini tekhnologii v zbroinii borotbi: tendentsii ta perspektyvy vykorystannia [Information technologies in armed conflict: trends and prospects of use]. *Nauka i oborona*. № 2, s. 32–41. [In Ukrainian].

Pievtsov, H.V., Zalkin, S.V., Sidchenko, S.O. & Khudarkovskiy, K.I. (2019). Planuvannia informatsiino-psykholohichnoi operatsii na osnovi realizatsii tsykliv Boida [Planning of informational and psychological operations based on the implementation of Boyd's cycles]. *Nauka i tekhnika Povitrianykh Syl Zbroinykh Syl Ukrainy*. № 1, s. 23–29 [In Ukrainian].

Punda, Yu. V., Minieiev, P. A. & Shepitsen, O. I. (2020). Deiaki osoblyvosti pidhotovky derzhavy do vidsichi zbroinii ahresii z urakhuvanniam zmin u kharakteri zbroinykh konfliktiv [Seven features of state preparation for repelling armed aggression, ting into aczont changes in the nature of armed conflicts]. *Nauka i oborona*. № 3, s. 3–7 [In Ukrainian].

Selyvanov, V.V. & Ylyn, Yu.D. (2020). Okompleksyrovanyu sredstv y sposobov podhotovky asymmetrychnykh otvetov pry obespechenyy [On the integration of means and methods for preparing asymmetric responses when providing security]. *Voennaia mysl*. № 1, s. 48–60 [In Russian].

Sydoryn, A. N., Pryshchepov, V. M. & Akulenko, V. P. (2013). *Vooruzhennye sily SShA v XXI veke* [The US Armed Forces in the 21st Century]. M.: Kuchkovo pole; Voennaia knyha, 800 s. [In Russian].

Sliusarenko, A.V. (2024). Rozvytok kontseptualnykh ta orhanizatsiino-tekhnolohichnykh pohliadiv na informatsiine protyborstvo u zbroinykh sylakh SShA (1991 – pochatok XXI st.) [The development of conceptual and organizational and technological views on information warfare in the US armed forces (1991 - the beginning of the 21st century)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 2(52), s. 79–90 [In Ukrainian].

Strannikov, A.M. (2006). *Informatsiina borotba u voiennykh konfliktakh druhoi polovyny XX stolittia* [Information struggle in military conflicts of the second half of the 20th century]. K.: Alterpres, 192 s. [In Ukrainian].

Tkachuk, P.P., Hula, R.V. & Syvak, I.O. (2015). *Informatsiina viina i natsionalna bezpeka* [Information struggle in military conflicts of the second half of the 20th century]. Lviv: NASV, 265 s. [In Ukrainian].

Ukhanova, N. S. (2022). *Problemy protydii nehatyvnyim informatsiinym vplyvam ta zakhystu informatsiinoi bezpeky liudyny i suspilstva* [Problems of counteracting negative information influences and protection of information security of people and society]. Kyiv-Odesa : Feniks, 120 s. [In Ukrainian].

Chernyk, P. & Shumka, A. (2008). Informatsiino-psykholohichni operatsii u viinakh ta zbroinykh konfliktakh druhoi polovyny XX – pochatku XXI st. [Information and psychological operations in wars and armed conflicts of the second half of the 20th - beginning of the 21st century]. *Visnyk NU «Lvivska politekhnika»*. № 6, s. 126–133 [In Ukrainian].

Dmytro VIEDIENIEIEV

*Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

Svitlana KOSTYLIEVA

*Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Technical University
«Kyiv Polytechnic Institute» (Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0909-7887>

**MODERN SCIENTIFIC AND CONCEPTUAL VISIONS
IN THE US ARMED FORCES REGARDING INFORMATION WARFARE
AS A STRATEGIC COMPONENT OF MODERN WARS
(FIRST QUARTER OF THE XXI CENTURY)**

The article provides a military-scientific analysis of the evolution in the USA in the first quarter of the 21st century of basic conceptual views on the place and function of information warfare as one of the decisive and system-forming components of the latest paradigm of wars and military art (military-political conflict) in the context of fundamental shifts in the political world structure and the evolution of military arts. Using the example of the USA, it is proved that in the theory of military and special art, doctrinal (conceptual) and scientific-applied clusters of the use of “indirect actions” and non-military forms and methods of confrontation, their integration (interaction) with interspecies military groups operating in a single information and intelligence space (including with the use of artificial intelligence) are gaining more and more importance.

Taking into account the creation of departmental clusters of the system of strategic communications (primarily in the security and defence sector of Ukraine), it is important, in our opinion, to introduce appropriate educational and professional programs and educational, and scientific units (centres, departments, laboratories, etc.) as the basis for training specialists in STRATCOM according to the profile of their departmental (functional) components.

The spread of the newest, technologically sophisticated doctrines and practices of the destruction of the socio-mental sphere (conscientious, “mental”, “behavioural” wars) requires constant intelligence, scientific and analytical monitoring and understanding of these non-standard threats, the creation of a nationwide system of anticipating and countering the purposeful destruction of socio-cultural and spiritual-humanitarian spheres of social and state existence.

Keywords: *history of military art, unconventional wars, information and psychological warfare, information technologies, history of science, scientific studies.*

Сергій СЕГЕДА

доктор історичних наук, професор

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Email: voyen_ist@ukr.net

Віктор АЛЕЩЕНКО

доктор психологічних наук, професор

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1560-7318>

Email: voyen_ist@ukr.net

Ізет ГДАНОВ

доктор філософії

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7393-2621>

Email: voyen_ist@ukr.net

**РОЛЬ КОМАНДИРА У ФОРМУВАННІ ІМІДЖУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ
(ЗА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИМ ДОСВІДОМ 2022–2024 рр.)**

Висвітлено питання ролі командира у формуванні як позитивного, так і негативного іміджу військового колективу. До аналізу було залучено наукові праці вітчизняних й іноземних фахівців. Зроблено спробу розкрити вплив командира на формування образу не тільки очолюваної ним військової частини (підрозділу), а й збройних сил загалом в історичній ретроспективі. Наведено приклади ролі визначних полководців минулого і сьогодення у створенні іміджу непереможної армії.

У статті зафіксовано падіння штучно створеного пропагандою авторитету армії РФ та формування її негативного іміджу. Образ російського солдата, командира, цілої армії асоціюється з образом окупанта, який напав на Україну.

Ключові слова: образ, імідж, Збройні Сили України, Валерій Залужний, Олександр Сирський, командир, російська федерація, російський окупант.

Постановка проблеми. На сучасному етапі відбиття широкомасштабної агресії російської федерації Збройні Сили України (далі – ЗС України) відіграють важливу роль у захисті суверенітету і територіальної цілісності нашої держави, і мають досить високий рівень довіри у суспільстві. Позитивний імідж війська впливає на рівень воєнно-політичної безпеки України і створення зовнішнього іміджу держави, на якість особового складу армії, на оптимальні взаємини суспільства і ЗС України та забезпечує підтримку армії населенням. Зважаючи на важливе значення позитивного образу війська, актуалізується роль і місце

командного складу ЗС України у створенні і підтриманні їх позитивного іміджу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Розкриттю іміджу як феномена присвячено низку наукових праць вітчизняних науковців: В. Алещенка (Алещенко, В. 2007), В. Безбаха і Р. Калініченка (Безбах, В. & Калініченко, Р. 2004), В. Данілова (Данілов, В. 2012), Г. Почепцова (Почепцов, Г. 1998), У. Ільницької (Ільницька, У. 2006), О. Хуртенка і С. Бучацької (Хуртенко, О. & Бучацька, С. 2024), О. Гончаренка (Гончаренко, О. 2011), Ю. Костенка і В. Малюги (Костенко, Ю. & В. Малюга, 2011), О. Левченка (Левченко, О.

2000, с. 48), Р. Кравець (Кравець, Р. 2020, с. 305–309; Кравець, Р. 2021), Ю. Палеха (Палеха, Ю. 2005) та інші.

Проблемам формування іміджу присвячували свої дослідження і зарубіжні вчені, однак, питання впливу авторитету командира на формування іміджу війська залишається малодослідженим. Відповідальності і ролі командира підрозділу (частини) у створенні іміджу збройних сил присвячена праця Зенона Валінського «Роль командира у військових системах» (Waliński, Z. 2016). Автор порушує питання тісного взаємозв'язку авторитету командира та іміджу військової частини. Саме командир має спеціалізовані знання і владу, відповідає за кадрові рішення, у воєнний час відповідає за збереження життя людей. З. Валінський розвиває ідею, що командир має вивчати досвід поліпшення виконання службових обов'язків. Правильність рішень командира впливає на його власний імідж і на думку підлеглих та громадськості про очолювану ним військову частину. Проте автор розглядає імідж командира лише в арміях країн НАТО.

Аарон Феллмет і Емілі Кроуфорд (Fellmeth, A. & Crawford, E. 2022) досліджують питання відповідальності командира у ракурсі міжнародного права. Автори розкривають випадки неспроможності командирів запобігти скоєнню підлеглими протиправних вчинків та причини цього. Для прикладу проаналізовано звіт про розслідування воєнних злочинів, скоєних в Афганістані військовослужбовцями австралійських спеціальних повітряних служб у 2005–2013 років. Зокрема розкрито практику підкидання іноземної зброї чи обладнання убитому афганцю з метою представити його законною ціллю. У звіті наводилися докази, що командування було обізнане про порушення правил війни. Це негативно впливало не тільки на імідж австралійських збройних сил, а й на державу в цілому. Стаття аналізує питання відповідальності командування у скоєнні військових злочинів в Афганістані.

У брошурі «Вступ до керівництва армією» (Introduction to army leadership, 2006, с. 5) тезисно викладено, як має діяти майбутній командир частин територіальної оборони армій країн НАТО, щоб мати авторитет у військовому колективі. Одним із пунктів є рекомендації щодо створення професійного образу, що складається із зовнішнього вигляду командира, його поведінки, дій і мови.

Альберто Буено і Рафаель Мартінес (Bueno, A. & Martínez, R. 2023) проаналізували діяльність

спеціального військового підрозділу з ліквідації наслідків природних і техногенних катаклізмів, створеного у 2005 році у складі збройних сил Іспанії. Вважалося, що ефективна діяльність у виконанні місій як в Іспанії, так і за її межами, підняла авторитет збройних сил всередині країни і держави на міжнародному рівні. Однак реагування збройних сил на надзвичайні ситуації стало їх центральним завданням, а не допоміжним, що вплинуло на погіршення цивільно-військових відносин. У результаті виявилось, що покращення іміджу війська є ілюзією, а діяльність цього спеціального військового підрозділу мілітаризує територію, не сприяє кращій територіальній згуртованості, збереженню та вдосконаленню демократичних принципів і практик.

Кеннет В. Гранді (Grundy, K. 1968, с. 428–439) у статті «Негативний імідж африканської армії», надрукованій у жовтні 1968 року в журналі «Огляд політики», але оприлюдненій в Інтернеті Cambridge University Press 5 серпня 2009 р., робить наголос, що з 1963 року до початку 1968 року в Африці відбулося 19 успішних військових переворотів, що сприяли зміні уряду, а кількість невдалих спроб захопити владу військовим шляхом можна збільшити вдвічі. Така політична активність армії в Африці спонукала автора зробити висновок, що народні маси сприймають африканських військових як національних лідерів.

Паскаль Венессон (Vennesson, P., 2003, р. 29–42) у статті «Цивільно-військові відносини у Франції: чи є прогалина?» оцінює цивільно-військові відносини у Франції у перехідний період: від призовної армії до контрактної – професійної. Автор, використовуючи результати опитувань, оцінив майбутню еволюцію цивільно-військових відносин за кількома вимірами: імідж армії, сприйняття цивільно-військових відносин, соціальні та політичні цінності, легітимність застосування сили. Автор зосереджується на проблемах цивільно-військових відносин у Франції, недооцінка значення яких не сприяє позитивному іміджу збройних сил країни.

Зарубіжні автори розглядають формування іміджу власних чи іноземних збройних сил у різних ситуаціях (військових конфліктах, ліквідації наслідків стихійних лих і техногенних катастроф, підготовці командирів) і досліджують, як різноманітні ситуації впливають на імідж збройних сил. Проте їх праці не торкаються подій російсько-української війни.

Серед робіт вітчизняних авторів є низка таких, де розглядається діяльність Збройних Сил України в аспекті її впливу на створення позитивного іміджу війська. Наприклад, С. Мотика (Мотика, С. 2019, с. 46–49) аналізує поняття іміджу Збройних Сил України як соціально-психологічного явища до початку антитерористичної операції на сході нашої держави і під час її проведення. Однак роль командира автор не висвітлює, обмежується загальнотеоретичними підходами до формування позитивного образу ЗС України у суспільстві.

До висвітлення проблем формування іміджу Збройних Сил України долучилися і психологи. В. Алещенко у праці «Імідж Збройних Сил України: сутність, стан і напрями формування» (Алещенко, В. 2013, с. 118–141) досліджує складові іміджу збройних сил у цілому і надає пропозиції щодо його позитивного формування у громадян країни. Проте значення діяльності командира у формуванні позитивного іміджу війська у цій праці автор не розглядав. Т. Вілюжаніна у статті «Імідж Збройних Сил України у свідомості молоді» (Вілюжаніна, Т. 2011, с. 76–83) досліджує вплив авторитету війська у суспільстві на сприйняття призивниками служби у лавах ЗС України. У. Ільницька дослідила властивості іміджу як політико-психологічної категорії (Ільницька, У. 2006). Авторка аналізує сутність, психологічну природу іміджу, його властивості, функції, співвідношення іміджу і авторитету, питання репутації.

І. Абакіна і Н. Крапівіна вивчали рівень іміджу військовослужбовців Сил оборони під час російсько-української війни. Авторки зробили спробу висвітлити як позитивні, так і негативні риси іміджу українських військовиків. Вони проаналізували, як імідж військовослужбовців нині впливає на підтримку війська населенням України і яке значення має для справи відновлення територіальної цілісності держави (Абакіна, І. & Крапівіна, Н. 2023, с. 5–10).

О. Хуртенко і С. Бучацька надали теоретичне обґрунтування психологічних умов, що чинять вплив на імідж командира курсантського підрозділу. З'ясовано, що його високий авторитет свідчить про вміння, знання, компетентність офіцера, а також про моральні цінності, якими він керується у професійній діяльності. Автори проаналізували критерії вибору моделі поведінки командиром підрозділу. Визначено місце та роль іміджу у процесі управління військовим колективом. Виділено групу внутрішніх та зовнішніх умов, що являють собою поєднання психологічних і

соціально-психологічних засад (Хуртенко, О. & Бучацька, С. 2024, с. 61–71).

А. Шумейко (Шумейко, А. 2018, с. 228–243) стверджує, що соціально-психологічні аспекти іміджу військовослужбовців відіграють вирішальну роль у підтримці доброзичливого ставлення громадськості до Збройних Сил та у формуванні згуртованості й результативності діяльності війська, що пов'язано з одночасним розвитком громадянського й військового складників ідентичності суспільства.

Оскільки більшість членів суспільства не мають змоги безпосередньо спілкуватися з військовими структурами, то природно, що найбільший вплив на розвиток військово-цивільних взаємин справляють засоби масової комунікації. І. Підпригора (Підпригора, І. 2018, с. 81–89) розглянув вплив засобів інформаційно-пропагандистського забезпечення на рівень іміджу Збройних Сил України в умовах ведення російсько-української війни. Автор визначив місце і роль інформаційно-пропагандистського забезпечення у формуванні іміджу Збройних Сил, окреслив проблеми в організації інформаційної роботи у військах, породжені конкретними умовами антитерористичної операції/операції Об'єднаних сил. Автор побіжно порушує проблему авторитету командира, впливу його поведінки на імідж війська в умовах ведення бойових дій, наводить негативні приклади, коли особовий склад під керівництвом старшого начальника переходив на бік російських окупантів. Зрадник України Денис Березовський, колишній контр-адмірал Військово-Морських Сил Збройних Сил України, у березні 2014 року під час російської операції із окупації Криму особисто агітував українських військових прийняти присягу на вірність російській федерації. Цей фактор використання авторитету командира негативно вплинув не тільки на образ Військово-Морських Сил, а й Збройних Сил України у цілому.

Не залишилися осторонь цієї проблеми і політологи й проаналізували імідж Збройних Сил України з точки зору цієї науки (Данілов, В. 2012). Автор досліджує основи формування іміджу війська, аналізує практику іміджмейкерства в арміях деяких іноземних країн, а також пропонує власну концепцію (програму) формування позитивного іміджу Збройних Сил України.

К. Василенко і В. Башманівський (Василенко, К. & Башманівський, В. 2024, с. 175–176) розглядають напрями діяльності та окреслюють завдання прес-служби ЗС України у формуванні їх позитивного іміджу, основними елементами якого,

на думку авторів, є: офіційна політика держави у сфері оборони, значення війська у державі та суспільстві, військово-професійна культура, визначення національної ідентичності та пропагандистська діяльність щодо популяризації військової служби, рекламна та PR-діяльність військових структур.

На жаль, створений нині негативний імідж територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) погіршує імідж Збройних Сил України в цілому. Знімаються і тиражуються у соціальних мережах відеоролики, де зафіксовано порушення при відправленні цивільних громадян України для проведення медичної комісії (Повістки в Карпатах: як ТЦК і поліція ловлять туристів. 2024). Корупційні скандали з керівниками ТЦК та СП, яких затримала СБУ за хабарі, поширюються у публічному просторі. Телевізійна служби новин («Бенкет під час війни: найгучніші в Україні скандали з розкішним і не завжди чесним життям посадовців», 2024) розповіла про низку правопорушень, які інкримінують окремим працівникам ТЦК та СП: корупцію, незаконне збагачення, хабарі, погрози та рукоприкладство.

Таким чином, можна зробити висновок, що проблема впливу діяльності командира (начальника) на імідж частини (підрозділу) та ЗС України у цілому стоїть досить гостро. Хоча тема ролі командира у формуванні іміджу Збройних Сил України є актуальною, проте, досі залишається маловивченою.

Мета дослідження – розкрити соціопсихологічну роль командира у створенні позитивного образу очолюваної ним військової частини (підрозділу) на основі критичного аналізу воєнно-історичного досвіду застосування Збройних Сил України у період російсько-української війни (2022–2024 рр.).

Виклад основного матеріалу. Тлумачень поняття «імідж» є досить багато, пояснення йому надають різні словники – енциклопедичний (Дзюба, І. 2011, с. 135), фінансовий (Загородній, А. 2002, с. 203), бізнесовий (Семко, Н. 2006, с. 167), політологічний (Шемшученко, Ю. 1997, с. 141), тлумачний тощо. Залежно від сфери використання в основі зазначених тлумачень домінує думка, що поняття «імідж» у значенні «позитивний образ» створюється цілеспрямовано, а головна його мета – вплив на суб'єкта створенням певного ставлення до певного предмета чи явища. За етимологією слова, англійське «image» утворилося від латинського «imago», що

означає «штучно створене зображення», звідти й французьке слово «image» картина. На думку істориків, слово «imago» бере початок від слова «magic», що вказує, що термін «імідж» пов'язаний із надприродним навіюванням, впливом на свідомість, що й мається на увазі при ефективному впровадженні іміджу. Таким чином, імідж – не просто створений образ, а сформований певним чином для впливу на певний зріз суспільства. Сучасний тлумачний словник визначає імідж як громадську думку, уявлення про когось, щось; репутацію, образ. Друге визначення іміджу – образ особи (зокрема її вигляд і манера поведінки), спрямований на формування громадської думки чи уявлення про неї (Вільний тлумачний словник. 2013).

Безперечно, для держави важливо створити і підтримувати свій позитивний «образ», тобто імідж. Процес його формування тривалий і поступовий, що ґрунтується на постійній діяльності всього суспільства, проте, його втрата буває майже миттєва. Держава має не лише дбати про власний імідж, а й творити, зберігати, примножувати. Найважливішими складниками іміджу є: образ, доцільність, орієнтація на мету й відповідність вимогам і очікуванням цільової аудиторії.

Якщо розглядати роль командира у формуванні позитивного іміджу армії в історичній ретроспективі, то для прикладу можна взяти військово Олександра Македонського. Англійський військовий історик Джон Фуллер, описуючи у праці «Генеральство Олександра Македонського» (Fuller, J. 1958, с. 31) військово майстерність Олександра Великого і битви, проведені під його керівництвом, ствержує, що ця армія мала неймовірну славу, яка ґрунтувалася на її безперервних військових успіхах. Воїни були натхненні лідерськими якостями і харизмою командира. Він особисто брав участь у боях, часто перебуваючи на першій лінії, що створювало ореол героя навколо нього та його війська. Крім того, Олександр Великий на захоплених територіях проводив елінізацію. Це була і політична, і культурна експансія. Завдяки цим досягненням армія Олександра залишила в історії людства імідж надзвичайної військової сили і здатності здійснювати глобальні завоювання.

Українцям за часи поневолення іншими державами добре відомі заходи армій завойовників, які впроваджували власну культуру, насаджували мову окупантів і знищували самоідентифікацію

українського народу. Методи підпорядкування населення на окупованих територіях старі, як світ.

Іншим прикладом ролі командира у формуванні іміджу збройної сили є Наполеон Бонапарт. Позитивний образ армії Наполеона було досягнуто перемогами у битвах при Маренго (1800), Аустерліці (1805), Єні й Ауерштедті (1806), Ваграмі (1809). Ці перемоги зробили ім'я Наполеона синонімом непереможного воєначальника. Британський історик Девід Джеффрі Чандлер у праці «Походи Наполеона» (Chandler, D. 1973) доводив, що Наполеон був харизматичною людиною, неперевершеним лідером, який умів надихати своїх солдатів, був для них прикладом. Це сформувало вірність його армії та захоплення Наполеоном навіть після його поразки. Солдати наполеонівської армії відчували особистий зв'язок зі своїм головнокомандувачем, що формувало високий бойовий дух. Незважаючи на поразку, імідж армії Наполеона зберігається донині, її діяльність стала прикладом надзвичайної військової потуги та стратегічної гнучкості.

Не можна обійти формування у радянському суспільстві позитивного образу Червоної армії і її командирів. Спиралося творення іміджу на реальні перемоги у боях з військами вермахту і їх союзників. Англійський історик Джон Еріксон у науковій праці «Дорога до Сталінграда: війна Сталіна проти Німеччини» (Erickson, J. 1999) висвітлює події битви за Сталінград і її значення у перемозі над нацистською Німеччиною, розглядає й інші військові операції, структуру, тактику і стратегію Червоної армії. Однак варто підкреслити, що у Радянському Союзі цілеспрямовано і наполегливо формувався образ Червоної (Радянської) армії як єдиної і одноосібної переможниці у Другій світовій війні. Добре профінансована пропагандистська «машина» просувала цей образ крізь десятиріччя. Замовчувалася роль інших країн антигітлерівської коаліції, значення ленд-лізу тощо (Пилявець, Р. 2019. с. 105–112). Про військові злочини (мародерство, вбивство цивільних, згвалтування тощо) бійців Червоної армії проти цивільних на звільнених територіях України, Чехословаччини, Польщі, Югославії у СРСР і сучасній рф заборонено згадувати як у наукових, так і художніх творах. Такі злочини часто заохочувалися командирами або вчинялися за їх безпосередньої участі. Водночас за кордоном науковці публікують праці з означеної тематики. У 2021 році у Берліні на замовлення члена Бундестагу було складено історіографію про жінок, над якими було скоєно сексуальне насильство

під час Другої світової війни (Dokumentation Vergewaltigungen von Frauen im Zweiten Weltkrieg Ausgewählte. 2021). У Німеччині зроблено чимало наукових розвідок, зокрема Міріам Гебгардт «Ми, діти насильства» (Gebhardt, M. 2019), де авторка досліджує долі німецьких жінок, які народили дітей у результаті згвалтування наприкінці війни.

І образ сучасного російського солдата в українському суспільстві – це образ окупанта, насильника і злодія. Відомі численні випадки жорстоких тортур і згвалтувань дітей, жінок і чоловіків у Бучі, Ірпені, інших тимчасово окупованих містах і селах Київської, Харківської, Сумської, Чернігівської, Херсонської, Запорізької областей. Скоєння воєнних злочинів, знищення цивільної інфраструктури України, атаки на лікарні, пологові будинки, елеватори, порти, показові страти полонених створили образ російського військовослужбовця-окупанта. Ці злодіяння отримують розслідування й оцінку в міжнародному суді.

Про ставлення російських командирів до військових злочинів їх підлеглих свідчила жителька військового містечка Гостомель-1, яка в березні 2022 року разом з іншими цивільними перебувала у підвалі уцілілого будинку під охороною кадірівців. Ганна З. стала мимовільним свідком розмови двох військовослужбовців. «Це хто там у вас?», – запитав солдат російської окупаційної армії охоронця. «Полонені», – відповів той. «А чому ви їх не розстріляєте? Вам що, не дозволяють? Нам у Бучі все дозволили!» (Сегеда С., особистий архів автора).

Імідж армії рф у російсько-українській війні з лютого 2022 року суттєво змінився в негативний бік. Розвіявся міф про російську непереможну і легендарну армію, який було нав'язано тенденційним пропагандистським висвітленням (у тому числі і у проплачених зарубіжних ЗМІ та іншомовних російських засобах масової комунікації) загарбницьких кампаній на Кавказі (1999–2009), у Сирії (2015–2020), Грузії (2008), Криму і частині Донецької і Луганської областей (2014–2021). Однак повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну у 2022 році знівелоувало імідж російської армії. Від задекларованого «Київ за три дні» російська армія перейшла до зтяжнього протистояння з її великими втратами як у живій силі, так і техніці. Створення та участь у війні приватних військових компаній, протистояння їх командування з міністерством оборони рф, так звані «жести доброї волі» і «перегрупування», якими прикривалися втечі з українських територій під тиском Сил оборони України, зміна очільників

російського «міністерства нападу», проникнення ЗС України в Курську область і закріплення там – все це та багато інших прорахунків були відчутними ударами по іміджу армії РФ («Шойгу, Герасімов, де снаряди?»: бійці ЗСУ записали відео із штабу 60-ої мотобригади російського угруповання «Курськ». 2024). Все це поставило під сумнів її ефективність, організованість, силу російської зброї і фаховість командування.

Натомість нині високий імідж Збройних Сил України визнаний у міжнародному просторі завдяки відчайдушній боротьбі Сил оборони за визволення рідної землі, перемогам, вдалим військовим операціям, сміливим командирським рішенням. Відповідно зріс в українському суспільстві і за кордоном авторитет головнокомандувачів ЗС України: генерала Валерія Залужного (2021–2024) та генерала Олександра Сирського (з 2024 р.). Довіра до війська починається з довіри до дій командування. І прикладом високого професіоналізму командування і небувалої відваги військовослужбовців стала низка успішних операцій у Київській, Сумській, Харківській, Херсонській областях, перенесення воєнних дій на територію російської федерації. Діяльність українського командування позитивно висвітлювалася у засобах масової комунікації та через активну позицію ЗМІ опосередковано формувалося ставлення до ЗС України у цілому, зростала віра в перемогу над російськими окупантами. Харизматичність та компетентність командирів усіх рівнів, вміння сформувавши у військовослужбовців віру в перемогу і мотивацію до виконання найскладніших завдань піднімають дух війська, викликають у суспільстві довіру до ЗС України та готовність підтримувати наших захисників.

Імідж Збройних Сил України – це образ, на який працюють і командири, і їх підлеглі, і держава. Авторитет Збройних Сил зміцнюється, а позитивний імідж утверджується, коли вони успішно виконують свої функції за призначенням. Проте у зв'язку з тим, що більшість українців та світова спільнота безпосередньо не може бачити діяльність військових структур та оцінювати її доцільність та ефективність, є необхідність планомірного і наполегливого формування іміджу ЗС України різними засобами і протистояння ворожим негативним інформаційним атакам з метою дискредитації ЗС України і їх командування. Від рівня ефективності державної інформаційної політики і діяльності відповідних військових структур у співпраці із засобами масової комунікації залежить імідж війська і його командування.

Образ командира, що подається у ЗМІ, формує ставлення суспільства до війська у цілому. Наприклад, американські військові експерти зазначали, що телевізійний показ бойових дій в Іраку у 2003 р. у режимі реального часу з висвітленням усіх небезпек і втрат, величезної напруги у бою солдатів і командирів зміцнив у масовій свідомості імідж армії США. Інформацію з місць бойових дій передавали відряджені до війська близько 500 журналістів (Алещенко, В. 2007, с. 8–10).

Основною метою формування іміджу командирів ЗС України є посилення позитивної громадської думки про військо. Громадська думка, у свою чергу, впливає на імідж війська. Негативне сприйняття суспільством війська впливає на самооцінку та морально-психологічний стан військовослужбовців, їх ставлення і мотивацію до служби, знижує військову дисципліну. Ефективна підтримка високого іміджу Збройних Сил є засобом психологічного захисту від труднощів військової служби. Командиру при цьому належить пріоритетна роль. Проте випадки порушень законодавства під час мобілізаційних заходів, непрофесійні дії окремих командирів військових підрозділів на лінії зіткнення та в тилу впливають на падіння іміджу Збройних Сил серед населення. Дедалі частіше порушуються питання про посилення відповідальності командирів за недостатню розвідку передових позицій противника, втрати особового складу, погану організацію забезпечення, невчасну евакуацію поранених, зловживання службовим становищем, недбалство (Новий скандал у ЗСУ: командир обікрав своїх підлеглих і мало не спровокував смерть українців всі подробиці. 2024). Хоча ці факти негативно впливають на імідж Збройних Сил України, проте, чесне висвітлення негативних явищ у війську, розкриття і покарання порушників надають упевненості у виправленні недоліків і піднімають у суспільства довіру до війська.

Якщо імідж – це образ, цілеспрямовано сформований у суспільній чи індивідуальній свідомості та підсвідомості засобами масової комунікації і психологічного впливу (Шемшученко, Ю. 1997, с. 141), то імідж командира варто послідовно і наполегливо формувати. Таке формування має ґрунтуватися на реальних якостях і рисах командира, що неминуче проявляються в екстремальних ситуаціях: здатності до стратегічного бачення, доброго ставлення до підлеглих, власній хоробрості і рішучості тощо. На формування позитивного іміджу командира максимально впливають і його практичні дії, успіхи військових операцій, збере-

ження життя підлеглих. Не даремно в народі існує усталений вираз «батька-командира». Нині в епоху цифрових технологій слова і вчинки командира буквально в режимі реального часу можуть стати надбанням суспільної думки. Цим користуються і вороги, проводячи інформаційно-психологічні операції проти ЗС України і командування, щоб підірвати довіру до них. Важливим кроком є і розвиток у громадськості стійкості до таких операцій, формування вміння розрізняти фейки і правду.

Висновки. Імідж війська – це образ, що склався у свідомості суспільства і характеризує його зовнішній і внутрішній стан, відповідність чи невідповідність у конкретних історичних умовах своєму призначенню і потребам суспільства. Історія війн доводить, що імідж війська багато в чому корелюється з іміджем командира. Тому питання формування позитивного образу командування має важливе значення для посилення іміджу війська в цілому.

Імідж Збройних Сил України являє собою віртуальний образ, що формується і розвивається у суспільній свідомості у результаті реальної діяльності військовослужбовців та роботи сучасних структур стратегічних комунікацій ЗС України і цивільних ЗМІ. Імідж прямо впливає на стан воєнно-політичної безпеки держави, відіграє ключову роль у створенні якісної контрактної армії, оптимізує цивільно-військові відносини,

формує позитивну думку про українське військо у масовій свідомості та забезпечує його широку підтримку серед населення, дає почуття захищеності і віри у перемогу в російсько-українській війні, впливає на підвищення іміджу нашої держави серед світової спільноти.

У формуванні іміджу війська вирішальну роль відіграє командир через своє лідерство і професіоналізм, уміле стратегічне планування та ефективні рішення, здатність надихати, підтримувати моральний дух, особистий приклад та організацію дисципліни підлеглих. На покращення іміджу офіцерів впливає також їх ідейна та патріотична спрямованість, україноцентрична позиція. Завдання інформаційно-пропагандистського забезпечення війська полягає у формуванні та зміцненні цих рис. Велику роль у створенні іміджу армії відіграло і відіграє мистецтво, складові якого, формуючи позитивний образ військових і командирів, впливали на свідомість широких мас. Подальших досліджень потребує налагодження комунікації командирів (начальників) з ветеранами – учасниками бойових дій, організація ротації особового складу в умовах війни з метою відновлення фізичних і духовних сил. Науковий підхід до розв'язання цих проблем і всебічна підтримка з боку керівництва держави та ЗС України також сприяють формуванню позитивного іміджу війська.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Chandler, D. (1972). *The Campaigns of Napoleon*. [Scribner, 1172 p.]
- Dokumentation Vergewaltigungen von Frauen im Zweiten Weltkrieg. (2021). URL: <https://www.bundestag.de/resource/blob/872014/6f0f8229e73376473c576aa0aba143b2/WD-1-023-21-pdf-data.pdf>. [дата зверн.: 20.08.2024].
- Erickson, J. (1999). *The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germany*. [Yale University Press; 1st Edition, 606 p.]
- Fuller, J. (1958). *The Generalship of Alexander the Great*. Eyre & Spottiswoode, 319 p.
- Gebhardt, M. (2019). *Wir Kinder der Gewalt*. München: DVA, 304 s.
- Kenneth W. Grundy, (1968). The Negative Image of Africa's Military. *The Review of Politics*. Vol. 30, № 4, p. 428–439. DOI: <https://doi.org/10.1017/S003467050002516X>
- Venesson, P. (2003). Civil–military relations in France: is there a gap? *Journal of Strategic Studies*. № 26, p. 29–42. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402390412331302965>
- Абакіна, І. & Крапівіна, Н. (2023). Сучасний імідж українських військових в умовах війни. *Вісник Національного університету оборони України*. № 76 (6), с. 5–10. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-76-6-5-10>
- Алещенко, В. (2007). Імідж війська – імідж держави. *Військо України*. № 5, с. 8–10.
- Алещенко, В. (2010). *Імідж Збройних Сил України: теорія і практика: монографія*. Київ: НУОУ, 272 с.

- Алещенко, В. (2013). *Розбудова іміджу інститутів сектору безпеки України: колект. монографія*. К.; Женева; Луганськ; Янтар, 316 с.
- Безбах, В. & Калініченко, Р. (2005). Соціальний феномен іміджу в системі індивідуальної поведінки і соціального впливу. *Збірник наукових праць гуманітарного факультету НАОУ*. № 5 (42), с. 3–11.
- Бенкет під час війни: найгучніші в Україні скандали з розкішним і не завжди чесним життям посадовців. (2024). URL: <https://tsn.ua/exclusive/benket-pid-chas-viyni-nayguchnishi-v-ukrayini-skandali-z-rozkishnim-i-ne-zavzhdi-chesnim-zhittiyam-posadovciv-2551015.html> [дата зверн.: 20.08.2024].
- Василенко, К. & Башманівський, В. (2024). *Вплив прес-служб на створення позитивного іміджу ЗСУ*. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/39546/1/Bashmanivskij.pdf> [дата зверн.: 20.08.2024].
- Вілюжаніна, Т. (2011). Імідж Збройних Сил України у свідомості молоді. *Актуальні проблеми психології*. Т.7, Вип. 26, с. 76–83.
- Вільний тлумачний словник. Імідж [визначення термінів]. (2013). URL: <https://sum.in.ua/f/imidzh> [дата зверн.: 20.08.2024].
- Гончаренко, О. (2011). Соціальний статус, престиж та імідж збройних сил: проблеми та шляхи їх розв'язання. *Вісник Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого*. № 8, с. 44–54.
- Данілов, В. (2012). *Імідж Збройних Сил України: політологічний аналіз* (автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси). Київ, 18 с.
- Дзюба, І. (гол. ред.). (2011). *Енциклопедія сучасної України*. (у 24 т., Т. 11: «Зор» – «Как»). URL: file:///C:/Users/USER/Downloads/Encyclopedia_of%20Modern_Ukraine_article_13264.pdf [дата зверн.: 20.08.2024].
- Загородній, А., Вознюк, Г. & Смовженко, Т. (2002). *Фінансовий словник* (4-е вид., випр. та доп.). Київ: Знання, 566 с.
- Ільницька, У. (2006). *Імідж Збройних Сил України як політико-психологічна категорія*. URL: <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/ad070c7c-e13a-42e3-812b-5f6e291fcf5d/content>. [дата зверн.: 20.08.2024].
- Костенко, Ю. & Малюга, В. (2011). Формування іміджу Збройних Сил України: проблеми та перспективи. *Вісник Національної академії оборони України*. № 3 (22), с. 213–219.
- Кравець, Р. (2020). Професійний імідж як важливий крок на шляху формування професійного акме. *Проблеми та шляхи реалізації компетентнісного підходу в сучасній освіті: матеріали Міжнародної науково-методичної Інтернет-конференції*. Харків, Україна, 14–15 травня 2020 р. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, с. 305–309.
- Кравець, Р. (2021). *Формування професійного іміджу політолога в процесі фахової підготовки*: дис. доктора філос.: 015 – Професійна освіта. Дніпро, 341 с.
- Левченко, О. (2000). Формування іміджу політичного лідера та політичної партії. *Нова політика*. № 5, с. 48–51.
- Мотика, С. (2019). Актуальність формування іміджу Збройних Сил України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 42, с. 46–49. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2019.42.46-49>
- Новий скандал у ЗСУ: командир обікрав своїх підлеглих і мало не спровокував смерть українців - всі подробиці. (2024). URL: <https://tsn.ua/exclusive/noviy-skandal-u-zsu-komandir-obikrav-svoyih-pidleglih-i-malo-ne-sprovokuvav-smert-ukrayinciv-vsi-podrobici-2464138.html> [дата зверн.: 20.08.2024].
- Палеха, Ю. (2005). *Іміджологія: навч. посібник*. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 324 с.
- Пилявець, Р. (2019). Міф 22: Західна допомога за програмою ленд-лізу була незначною. (Ред. О. Зінченко, В. В'ятрович, М. Майоров). *Війна і міф: невідома Друга світова*. Харків, с. 105–112.
- Підпригора, І. (2018). Формування іміджу Збройних Сил України засобами інформаційно-пропагандистського забезпечення в умовах російсько-українського конфлікту. *Історичні студії суспільного прогресу*. № 6, с. 81–89.
- Повістки в Карпатах: як ТЦК і поліція ловлять туристів. (2024). URL: <https://www.dw.com/uk/povistki-v-karpatah-ak-tck-i-policia-lovlat-vidprociivalnikiv-tracks-east-30082024/video-70027622> [дата зверн.: 20.08.2024].
- Почепцов, Г. (1998). *Іміджологія: теорія та практика*. Київ: Адеф-Україна, 394 с.
- Семко, Н. (ред.; уклад). (2006). *Англо-український словник з бізнесу*. Львів: Оріяна-Нова, 318 с.
- Тлумачний словник. URL: <https://slovyuk.ua/index.php?swrd=%D1%96%D0%BC%D1%96%D0%B4%D0%B6> [дата зверн.: 20.08.2024].

Хуртенко, О. & Бучацька, С. (2024). Психологічні умови, що впливають на імідж командира курсантського підрозділу. *Psychology Travelogs*. № 1, с. 61–71. DOI: <https://doi.org/10.31891/PT-2024-1-6>

Шемшученко, Ю. (за ред.). (1997.) *Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ: Генеза, 400 с.

«Шойгу, Герасімов, де снаряди?»: бійці ЗСУ записали відео із штабу 60-ої мотобригади російського угруповання «Курськ»). (2024). URL: <https://charter97.org/ru/news/2024/8/14/606689/> [дата зверн.: 20.08.2024].

Шумейко, А. (2018). Соціально-психологічні аспекти визначення поняття іміджу військовослужбовця ЗСУ. *Теорія і практика сучасної психології*. № 5, с. 228–243.

REFERENCE

Abakina, I. & Krapivina, N. (2023). Suchasnyi imidzh ukrainskykh viiskovykh v umovakh viiny [The modern image of the Ukrainian military in the conditions of war]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*. № 76 (6), s. 5–10. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-76-6-5-10> [in Ukrainian].

Aleshchenko, V. (2007). Imidzh viiska – imidzh derzhavy [The image of the army is the image of the state]. *Viisko Ukrainy*. № 5, s. 8–10. [in Ukrainian].

Aleshchenko, V. (2010). *Imidzh Zbroinykh Syl Ukrainy: teoriia i praktyka* [Image of the Armed Forces of Ukraine: theory and practice]. Kyiv: NUOU, 272 s. [in Ukrainian].

Aleshchenko, V. (2013). *Rozbudova imidzhu instytutiv sektoru bezpeky Ukrainy* [Building the image of institutions of the security sector of Ukraine]. K.; Zheneva; Luhansk; Yantar, 316 s. [in Ukrainian].

Benket pid chas viiny: naihuchnishi v Ukraini skandaly z rozkishnym i ne zavzhdy chesnym zhyttiam posadovtsiv. (2024). [Banquet during the war: the loudest scandals in Ukraine with the luxurious and not always honest life of officials]. URL: <https://tsn.ua/exclusive/benket-pid-chas-viyni-nayguchnishi-v-ukrayini-skandali-z-rozkishnim-i-ne-zavzhdi-chesnim-zhittyam-posadovciv-2551015.html> [Accessed: 20.08.2024]. [in Ukrainian].

Bezbakh, V. & Kalinichenko, R. (2005). Sotsialnyi fenomen imidzhu v systemi indyvidualnoi povedinky i sotsialnoho vplyvu [The social phenomenon of image in the system of individual behavior and social influence]. *Zbirnyk naukovykh prats humanitarnoho fakultetu NAOU*. № 5 (42), s. 3–11. [in Ukrainian].

Chandler, D. (1972). *The Campaigns of Napoleon*. Scribner, 1172 p. [in English].

Danilov, V. (2012). *Imidzh Zbroinykh Syl Ukrainy: politolohichni analiz* [Image of the Armed Forces of Ukraine: a political analysis] (Extended abstract of PhD thesis). Kyiv, 18 s. [in Ukrainian].

Dokumentation Vergewaltigungen von Frauen im Zweiten Weltkrieg. (2021). URL: <https://www.bundestag.de/resource/blob/872014/6f0f8229e73376473c576aa0aba143b2/WD-1-023-21-pdf-data.pdf>. [Accessed: 20.08.2024]. [in German].

Dziuba, I. (ed.). (2011). *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine] (u 24 t., T. 11: «Zor» – «Kak»). URL: file:///C:/Users/USER/Downloads/Encyclopedia_of%20Modern_Ukraine_article_13264.pdf [Accessed: 20.08.2024]. [in Ukrainian].

Erickson, J. (1999). *The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germany*. Yale University Press; 1st Edition, 606 p. [in English].

Fuller, J. (1958). *The Generalship of Alexander the Great*. Eyre & Spottiswoode, 319 p. [in English].

Gebhardt, M. (2019). *Wir Kinder der Gewalt*. München: DVA, 304 s. [in Deutsche].

Honcharenko, O. (2011). Sotsialnyi status, prestyzh ta imidzh zbroinykh syl: problemy ta shliakhy yikh rozviazannia [Social status, prestige and image of the armed forces: problems and ways to solve them]. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii imeni Yaroslava Mudroho*. № 8, s. 44-54. [in Ukrainian].

Ilnytska, U. (2006). *Imidzh Zbroinykh Syl Ukrainy yak polityko-psykholohichna katehoriia* [The image of the Armed Forces of Ukraine as a political and psychological category]. URL: <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/ad070c7c-e13a-42e3-812b-5f6e291fcf5d/content>. [Accessed: 20.08.2024]. [in Ukrainian].

Kenneth W. Grundy, (1968). The Negative Image of Africa's Military. *The Review of Politics*. V. 30, №. 4 p. 428-439. DOI: <https://doi.org/10.1017/S003467050002516X> [in English].

Khurtenko, O. & Buchatska, S. (2024). Psykholohichni umovy, shcho vplyvaiut na imidzh komandyra kursantskoho pidrozdlu [Psychological conditions affecting the image of the cadet unit commander]. *Psychology Travelogs*. № 1, s. 61-71. DOI: <https://doi.org/10.31891/PT-2024-1-6> [in Ukrainian].

Kostenko, Yu. & Maliuha, V. (2011). Formuvannia imidzhu Zbroinykh Syl Ukrainy: problemy ta perspektyvy [Formation of the image of the Armed Forces of Ukraine: problems and prospects]. *Visnyk Natsionalnoi akademii oborony Ukrainy*. № 3 (22), s. 213–219. [in Ukrainian].

Kravets, R. (2020). Profesiinyi imidzh yak vazhlyvyi krok na shliakhu formuvannia profesiinoho akme [Professional image as an important step on the way to the formation of professional acme.]. *Problemy ta shliakhy realizatsii kompetentnisnogo pidkhodu v suchasni osviti: materialy Mizhnarodnoi nauково-metodychnoi Internet-konferentsii*. Kharkiv, Ukraina, 14–15 travnia 2020 r. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina, s. 305–309. [in Ukrainian].

Kravets, R. (2021). *Formuvannia profesiinoho imidzhu politoloha v protsesi fakhovoi pidhotovky* [Formation of the professional image of a political scientist in the process of professional training] (PhD thesis). Dnipro, 341 s. [in Ukrainian].

Levchenko, O. (2000). Formuvannia imidzhu politychnoho lidera ta politychnoi partii [Formation of the image of a political leader and a political party]. *Nova polityka*. № 5, s. 48–51. [in Ukrainian].

Motyka, S. (2019). Aktualnist formuvannia imidzhu Zbroinykh Syl Ukrainy [The urgency of forming the image of the Armed Forces of Ukraine]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. № 42, s. 46–49. [in Ukrainian].

Novyi skandal u ZSU: komandyr obikrav svoikh pidlehykh i malo ne sprovokeyv smert ukrayntsv vsi podrobysti [A new scandal in the Armed Forces: the commander betrayed his subordinates and almost provoked the death of Ukrainians, all the details]. (2024). URL: <https://tsn.ua/exclusive/noviy-skandal-u-zsu-komandir-obikrav-svoyih-pidlegh-i-malo-ne-sprovokuvav-smert-ukrayinciv-vsi-podrobici-2464138.html> [Accessed: 20.08.2024].

Palekha, Yu. (2005). *Imidzhohiia: navch. posibnyk* [Imageology: education. manual]. Kyiv: Vyd-vo Yevrop. un-tu, 324 s. [in Ukrainian].

Pidopryhora, I. (2018). Formuvannia imidzhu Zbroinykh Syl Ukrainy zasobamy informatsiino-propahandystskoho zabezpechennia v umovakh rosiisko-ukrainskoho konfliktu [Formation of the image of the Armed Forces of Ukraine by means of information and propaganda support in the conditions of the Russian-Ukrainian conflict]. *Istorychni studii suspilnogo prohresu*. № 6, s. 81–89. [in Ukrainian].

Pocheptsov, H. (1998). *Imidzhelohiia: teoriia ta praktyka* [Imageology: theory and practice]. Kyiv: Adef-Ukraina, 394 s. [in Ukrainian].

Povistky v Karpatakh: yak TTsK i politsiia lovliat turystiv [Subpoenas in the Carpathians: how the TCC and the police catch tourists]. (2024). URL: <https://www.dw.com/uk/povistki-v-karpatah-ak-tck-i-policia-lovlat-vidpocivalnikov-tracks-east-30082024/video-70027622>. [Accessed: 20.08.2024]. [in Ukrainian].

Pyliavets, R. (2019). Mif 22: Zakhidna dopomoha za prohramoiu lend-lizu bula neznachnoiu [Myth 22: Western aid under the lend-lease program was insignificant] (Red. O. Zinchenko. V. Viatrovych, M. Maiorov). *Viina i mif: nevidoma Druha svitova*. Kharkiv, s. 105–112. [in Ukrainian].

Semko, N. (ed.; comps.). (2006). *Anhlo-ukrainskyi slovnyk z biznesu* [English-Ukrainian business dictionary]. Lviv: Oriiana-Nova, 318 s. [in Ukrainian].

Shemshuchenko, Yu. (ed.). (1997). *Politolohichni entsyklopedychni slovnyk: Navch. posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv* [Political science encyclopedic dictionary: Education. a guide for students of higher educational institutions]. Kyiv: Heneza, 400 s. [in Ukrainian].

«Shoihu, Herasimov, de snariady?»: biitsi ZSU zapysaly vydeo iz shtabu 60-oi motobryhady rosiiskoho uhrupuvannia «Kursk» [«Shoigu, Gerasimov, where are the shells?»: Soldiers of the Armed Forces of Ukraine recorded a video from the headquarters of the 60th Motorized Brigade of the Russian group «Kursk»]. (2024) URL: <https://charter97.org/ru/news/2024/8/14/606689/> [Accessed: 20.08.2024]. [in Russian].

Shumeiko, A. (2018). Sotsialno-psykholohichni aspekty vyznachennia poniattia imidzhu viiskovosluzhbovtisia ZSU [Socio-psychological aspects of defining the concept of the image of a serviceman of the Armed Forces of Ukraine]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*. № 5, s. 228–243. [in Ukrainian].

Tlumachnyi slovnyk [Explanatory dictionary] URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%96%D0%B%D1%96%D0%B4%D0%B6> [Accessed: 20.08.2024]. [in Ukrainian].

Vasylenko, K. & Bashmanivskiy, V. (2024). *Vplyv pres-sluzhb na stvorennia pozytyvnoho imidzhu ZSU* [The influence of press services on creating a positive image of the Armed Forces]. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/39546/1/Bashmanivskij.pdf> [Accessed: 20.08.2024]. [in Ukrainian].

Vennesson, P. (2003). Civil–military relations in France: is there a gap? *Journal of Strategic Studies*. № 26, p. 29–42. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402390412331302965> [in English].

Viliuzhanina, T. (2011). Imidzh Zbroinykh Syl Ukrainy u svidomosti molodi [The image of the Armed Forces of Ukraine in the minds of the youth]. *Aktualni problemy psykholohii*. T. 7, Vyp. 26, s. 76–83. [in Ukrainian].

Vilnyi tlumachnyi slovnyk. Imidzh (vyznachennia terminiv) [Free explanatory dictionary. Image (definition of terms)]. (2013). URL: <https://sum.in.ua/f/imidzh> [Accessed: 20.08.2024]. [in Ukrainian].

Zahorodnii, A. Vozniuk, H. & Smovzhenko, T. (2002). *Finansovyi slovnyk* [Financial dictionary]. Kyiv: Znannia, 566 s. [in Ukrainian].

Serhii SEHEDA

*Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine).*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Viktor ALESHCHENKO

*Doctor of Psychological Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Izet HDANOV

*PhD
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine).*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7393-2621>

**THE ROLE OF A COMMANDER IN SHAPING THE IMAGE OF THE ARMED FORCES
OF UKRAINE IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR
(BASED ON MILITARY HISTORICAL EXPERIENCE 2014-2024)**

The article addresses the role of a commander in shaping both the positive and negative image of a military unit. The analysis includes research by domestic and foreign experts. The authors attempted to explore the influence of a commander in shaping the image not only of the military unit they lead but also of the armed forces as a whole, viewed through a historical lens. Examples are provided of the role of notable military leaders of the past in creating the image of an invincible army, from Alexander the Great and Napoleon Bonaparte to today's Armed Forces of Ukraine.

The article documents the collapse of the Russian army, artificially created by propaganda and the formation of its negative image. The image of a Russian soldier, commander, an entire army is associated with the image of the occupier who attacked Ukraine, especially following numerous war crimes and deliberate violations of the laws and customs of war. These atrocities committed by Russian occupiers are still awaiting investigation by an international tribunal.

At the same time, the growing image of the Ukrainian Armed Forces and their commanders has fostered increased support from the civilian population. The article outlines the ways in which a commander's image is shaped through the display of their personal positive qualities and characteristics, as well as external factors such as the successful operations of the military and effective informational and propaganda efforts. In wartime, the commander assumes responsibility for preserving lives and accomplishing assigned tasks. The behavior of a commander directly shapes the image of the military unit (subdivision). A commander can be successful when they are capable of learning both in day-to-day activities and while performing tasks in military operations and conflicts.

Keywords: *image, Armed Forces of Ukraine, Valerii Zaluzhnyi, Oleksandr Syrskyi, commander, Russian Federation, Russian occupier.*

Юрій БУРАКОВ

кандидат історичних наук, доцент
Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна)
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7180-4469>
Електронна пошта: burakov04@ukr.net

Олександр ТОМЧУК

доктор філософії
Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна)
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9476-4348>
Електронна пошта: tomt1366@ukr.net

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КАПЕЛАНСЬКОЇ СЛУЖБИ
У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ У РОКИ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2022)**

Автори аналізують витоки та розвиток душпастирської служби у Збройних Силах України. Доведено, що після проголошення незалежності України керівництво країни, громадські організації та релігійні конфесії почали запроваджувати інститут військового духовенства (капеланства) у Збройні Сили України. Встановлено, що початок російсько-української війни призвів до масового волонтерського руху, зокрема першими капеланами у військових частинах у районі ведення бойових дій були волонтери-священнослужителі. Визначено етапи становлення інституту військового капеланства.

Ключові слова: капеланство, Збройні Сили України, душпастирська служба, волонтерський рух, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Капеланство – особливий вид пастирської опіки, що здійснюється в особливих умовах, пов'язаних із ризиком для життя і здоров'я. Капелан – священнослужитель, який поєднує духовний сан зі світською посадою. Впровадження в Українське військо інституту військового духовенства (капеланства) має давні історичні традиції – від козацьких часів до Української Повстанської Армії. Водночас питання становлення та розвитку капеланської служби у Збройних Силах України залишається актуальною науковою проблемою.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Низка дослідників звертали увагу на витоки сучасного капеланства у ЗС України із волонтерської діяльності душпастирів. Ґрунтовно цю проблему досліджував О. Томчук (Томчук, О. 2017;

Томчук, О. 2018). У співавторстві з Ю. Бураковим дослідник висвітлив відродження українського капеланства під час антитерористичної операції/операції Об'єднаних сил на Сході України (Бураков, Ю. & Томчук, О. 2021). Виникнення сучасного українського капеланства з волонтерського руху дослідили співробітники Інституту українознавства НАНУ ім. І. Крип'якевича у колективній праці «Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років» (Аркуша, О. & Литвин, М. (за ред.). 2018). Львівські дослідниці М. Долганова та І. Чобіт акцентували увагу на досвіді служіння військових душпастирів у районі проведення антитерористичної операції/операції Об'єднаних сил. Л. Владиченко звернула увагу на проблеми нормативно-правового регулювання душпастирської служби в ЗС України (Владиченко, Л. 2014).

Водночас питання виникнення і розвитку капеланської служби в ЗС України недостатньо вивчене у вітчизняній історіографії.

Мета статті полягає у воєнно-історичному дослідженні нормативно-правових та воєнно-організаційних аспектів становлення інституту капеланства (душпастирської опіки у ЗС України) на основі розкриття змісту основних етапів цього процесу.

Виклад основного матеріалу. У розвитку капеланської служби та співпраці ЗС України з релігійними конфесіями можна виділити три основних етапи:

- 1992–2008 рр. – встановлення відносин та співпраці церков і релігійних організацій із Міністерством оборони України та військовими частинами ЗС України;
- 2008–2014 рр. – підготовка правової бази інституту військового духовенства, включення низки суспільно-релігійних організацій у процес підтримки української армії, налагодження міжконфесійної співпраці із ЗС України;
- 2014 р. – до сьогодні – затвердження юридичного статусу військових капеланів, розроблення системи їх підготовки для умов бойових дій, організація партнерства з капеланами зарубіжжя, узагальнення й обмін досвідом духовної підтримки у районі ведення бойових дій.

Важливою подією в історії становлення українського капеланства після досягнення незалежності України стала організація і проведення 12 травня 1994 р. у Львові «Міжцерковної ради з питань душпастирської діяльності у військових формуваннях». Рада планувала здійснити становлення опіки церкви над військами у два етапи: на першому – організувати опіку військовослужбовців силами наявних місцевих церковних структур; на другому – запровадити капеланську службу.

У листопаді 1995 р. була створена Всеукраїнська громадська організація «Об'єднання християн-військовослужбовців України», а починаючи з 1996 р., голови «традиційних» церков призначили відповідальних від своїх конфесій за душпастирську опіку над військовими. 15 грудня 2000 р. був затверджений статут «Всеукраїнського міжконфесійного релігійного християнсько-військового братства» (перший президент – полковник запасу Сергій Лисенко), а у червні 2001 р. Братство було зареєстровано як релігійна організація (Діброва, В. 2010, с. 80–81).

На межі ХХ–ХХІ століть розпочалося активне відновлення, будівництво і закладення храмів та

каплиць на територіях військових частин та біля них. Згідно з Аналітичною запискою директора Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України на ім'я Міністра оборони (2005 р.), у 2004 р. у ЗС України існувала така кількість «військових храмів»: Української Православної Церкви – 13; Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ КП) – 3; Української греко-католицької церкви (УГКЦ) – 8; Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) – 2 (Підлісний, А. 2015, с. 187).

Характерною рисою цього періоду була своєрідна співпраця церков: при здійсненні богослужінь та обрядів одними і тими ж храмами по черзі користувались священники різних конфесій.

Розпочалися роботи з реставрації і відновлення храмів при військових частинах. Наприклад, успішно була здійснена реставрація церкви на території Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, а також роботи по відродженню пам'ятки архітектури державного значення – Гарнізонного храму Святих апостолів Петра і Павла у центрі Львова. Успіх цієї роботи забезпечила участь у ній начальника Львівського гарнізону генерал-лейтенанта П. Ткачука, отця Степана Суса (нині єпископа УГКЦ) та інших осіб. Пізніше, митрополит Львівський і Сокальський Дмитрій оголосив про створення у м. Львові Гарнізонного Стрітенського храму УПЦ КП.

Український філософ, політолог і політичний аналітик Юрій Кальниш вважає, що перший етап співпраці церкви і армії та забезпечення останньої душпастирською опікою характеризується «світсько-науковим характером», а також «несистемністю та спорадичністю» спроб духовного впливу різних конфесій на військовослужбовців (Кальниш, Ю. 2011).

На другому етапі розвитку капеланської служби у ЗС України формувалася правова база, що регулювала діяльність військового духовенства. Міністерство оборони України розробило і затвердило низку нормативно-правових документів, що визначали механізм співпраці військовослужбовців із духовенством. Це, зокрема, «Концепція душпастирської опіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України» та «Методичні рекомендації органам військового управління щодо залучення священнослужителів тих церков (релігійних організацій), віруючі яких служать у Збройних Силах України, до духовного, морально-етичного та військово-патріотичного виховання» (Владиченко, Л. 2014, с. 182).

Ці документи стали основоположними у формуванні гарантій забезпечення конституційного права військовослужбовців на свободу світогляду та віросповідання, а також принципів функціонування інституту військових священників у ЗС України. Наприклад, «Концепція» визначала принципи релігійної діяльності у ЗС України, призначення душпастирської опіки і основні форми роботи капеланів у військах, встановлювала вимоги та заборони щодо діяльності військових священників. Душпастирям у військах заборонялося: заважати релігійній практиці інших конфесій і недостовірно трактувати їх віровчення; допускати прояви релігійного фанатизму; підтримувати міжконфесійні конфлікти серед військовослужбовців; втручатися у військову діяльність; обговорювати накази командирів і начальників; розголошувати військову таємницю; брати участь у діяльності судів чи трибуналів; збирати гроші (окрім добровільних пожертв); виявляти грубість і змушувати військовослужбовців до релігійних практик; належати до політичних партій і рухів; виконувати будь-яку іншу діяльність, окрім релігійної.

Із 2010 р. у Міністерстві оборони України почав функціонувати консультативно-дорадчий орган – Рада у справах душпастирської опіки. На засіданні 5 червня 2013 р. вона затвердила «Кодекс військового священника», що регламентував принципи духовної опіки військовослужбовців ЗС України священнослужителями різних церков і релігійних організацій, а також визначив вимоги до капеланів (Капеланська служба в Збройних Силах України. 2015). До принципів капеланського служіння Кодекс відніс: любити усіх людей, як то заповідає Бог; бути слугою, а не відчувати себе господарем того, кому служиш; концентруватися на проблемах інших, щоб всіляко допомогти їм; бути спокійним, не дратуватися і не дратувати інших; втішати тих, хто плачуть – словом і ділом; законним чином допомагати встановлювати справедливість. Вимоги до образу та особистості капелан передбачали: бути бадьорим; загартовувати волю; спокійно витримувати будь-які негаразди; йти до людей із відкритим серцем; дивитися людям у вічі; бути чесним у всьому; не хизуватися кращим у собі; не бути грубим; знати свої вади і «працювати» з ними.

Практично з самого початку проголошення незалежності України капелани брали участь у міжнародних миротворчих операціях поряд із українськими військовослужбовцями. Душпастирська робота у бойовій обстановці неодноразово де-

монструвала свою ефективність і підтверджувала необхідність існування інституту військового капеланства. Розпочата 20 лютого 2014 р. війна росії проти України активізувала роботу по формуванню інституту капеланів в Україні. Більше того, на думку одного з перших Народних Героїв України капелана УГКЦ о. Андрія Зелінського: «До початку війни в Україні не існувало офіційного інституту військового капеланства взагалі. Проте священнослужителі працювали серед військових на волонтерських засадах. З початком війни в Україні багато капеланів їхали у зону АТО самі і таким чином намагались якось підтримати українського військового» (Тільки любов здатна на перемогу. 2018, с. 81).

Із початком бойових дій на Сході України УПЦ (КП) «мобілізувала» своїх пастирів. Так, капелан УПЦ (КП) Валентин (Серовецький) один із перших організував проведення ранкових молебнів під час Революції Гідності у Києві, а згодом благословляв перші добровольчі формування з числа активістів Євромайдану перед відправкою їх на Схід України. У подальшому отець Валентин став військовим священником 92-ї бригади ЗС України, згодом – капеланом батальйону «Айдар», пережив тяжкий полон у «ЛНР», але, на жаль, загинув в автомобільній катастрофі (Під Києвом загинув капелан..., 2016). До лав капеланів вже навесні 2014 р. вступили 400 священників УПЦ (КП), які добровільно поїхали на передову. Зокрема, ієромонах Макарій із чоловічого православного монастиря у Жидачеві (Монах з Волині – на передовій з початку АТО. 2014), о. Дмитро (Поворотний), голова капеланської служби Дніпропетровської єпархії УПЦ (КП) о. Ігор (Федоришин), який свого часу воював в Афганістані, був капеланом у миротворчому батальйоні в Косово, Андрій Середа, молодший лейтенант запасу, який навчався у Київській духовній академії. У квітні 2014 р. активісти церковно-громадської ініціативи «Київський Патріархат. Православна Церковна місія допомоги українській армії» на чолі з протоієреєм Сергієм (Чудіновичем) відвідували блокпости і позиції підрозділів ЗС України на адміністративному кордоні з Автономною Республікою Крим і освячували зброю українських військових (Херсонський священник УПЦ КП освятив зброю... 2014). Ім'я херсонського капелана УПЦ (КП) о. Ігоря (Петренко) стало відоме усій Україні, після того як 14 лютого 2015 р. його затримали терористи «ДНР» на блокпосту в с. Оленівка, коли капелан віз гуманітарну допомогу в м. Артемівськ. Отець Ігор провів два

місяці у полоні, де над ним знущалися, катували і кілька разів водили «на розстріл». Водночас самим капеланам заборонено застосовувати чи брати до рук зброю. Порушника цієї вимоги чекає сурове покарання. Так, рішенням Священного синоду УПЦ (КП) єпископа Ужгородського і Закарпатського Кирила у грудні 2014 р. відлучили від церкви за позування на фотографіях зі зброєю в руках (УПЦ КП отлучила от церкви єпископа... 2014).

Серед капеланів-добровольців були і священнослужителі Української греко-католицької церкви (УГКЦ): отці Іван (Гопко), Юрій (Лисишин), Любомир (Яворський), Іван (Гуня) та інші. Загалом, у період з весни 2014 р. по кінець грудня 2016 р. УГКЦ провела 474 ротації священників у район бойових дій терміном на 30–45 днів. Тільки за два місяці 2017 р. у районі проведення АТО перебували 152 греко-католицьких капелани (Томчук, О. 2021, с. 111). Багато капеланів за сумлінну душпастирську працю були відзначені нагородами. Наприклад, капелан УГКЦ о. Андрій Зелінський, автор книги «Соняхи. Духовність на час війни», який постійно здійснював служіння у районі ведення боїв, один із перших нагороджений Орденом «Народний Герой України»

У складі Сил оборони України були представники різних релігійних конфесій, зокрема й мусульмани. Це зумовило потребу у імамах-капеланах. Одним із перших, хто почав здійснювати службу серед мусульман, став муфтії Саїд Ісмагілов (Євлоєва, Т. 2016).

Пастирські обов'язки у районі ведення бойових дій виконував і капелан протестантської церкви «Філадельфія» В'ячеслав (Бевз), який пройшов підготовку на курсах на базі Центрального Будинку офіцерів ЗС України, здійснював душпастирську опіку українських бійців під Волновахою, Маріуполем тощо. Нерідко для військовослужбовців стає неважливою приналежність духовного отця до конкретної релігійної організації, парафії або конфесії (Томчук, О. 2021, с. 113). Важливою формою душпастирської роботи є благословення бійців на зразкове виконання військового обов'язку. Так, у травні 2016 р. група військовослужбовців ЗС України отримала благословення від Понтифіка римської католицької церкви Франциска безпосередньо в Ватикані.

У функції військових капеланів входить, перш за все, проведення сповідей, причасть, відспівування загиблих, освячення техніки, індивідуальні бесіди з військовослужбовцями, проведення занять із християнської етики. Надзвичайно

важливою там є роль душпастирів у знятті стресового синдрому та укріпленні морально-психологічного стану військовослужбовців. Священники разом із офіцерами соціально-психологічної служби відвідували поранених у госпіталах, працювали з ними і як душпастирі, і як психологи. Велику підтримку капелани надавали родинам загиблих і поранених, зокрема дітям-сиротам: сприяли влаштуванню їх у заклади інституційного догляду, усиновленню, створенню реабілітаційних центрів. Так, капелан Геннадій (Мохненко), батько трьох рідних і 32 прийомних дітей, створив на початку війни реабілітаційний центр для дітей-сиріт «Республіка Пілігрим», що пережив дві евакуації (Томчук, О. 2021, с. 112).

Важливим моментом в організації пастирської опіки особового складу ЗС України є створення громадських організацій, таких як «Міжконфесійний батальйон військових капеланів». За період існування батальйону було зроблено більше сотні виїздів у район бойових зіткнень, більше 100 духовників були підготовлені для роботи на передовій. З початку бойових дій духовники «Міжконфесійного батальйону військових капеланів» працювали у 93-й, 56-й, 5-й, 87-й, 79-й бригадах, 44-й, 30-й, 17-й танкових бригадах, підрозділах Національної гвардії України, ДУК «Правий Сектор», батальйонах «Донбас» і «Айдар». З осені 2014 р. і до весни 2015 р. капелани «батальйону» вели пастирське служіння під час оборони Донецького аеропорту, а також виконували завдання психологів і парамедиків. У складі батальйону працювали капелани-інструктори з тактичної медицини і медичної евакуації, які навчали військовослужбовців наданням першої допомоги при пораненнях. У 2016 р. на базі батальйону був створений підрозділ військових психологів для роботи як у районі бойових дій, так і у навчальних центрах ЗС України (Батальйон військових капеланів... 2016).

З початку російсько-української війни українські церкви спільно із силовими структурами, закладами освіти і релігійними об'єднаннями почали регулярно проводити конференції, присвячені темі капеланства. Проведення подібних заходів давало змогу проаналізувати ефективність душпастирської роботи, виробити спільні підходи до своєї діяльності, окреслити подальші дії, прийняти спільні рішення та розробити конкретні заходи. Наприклад, 28–29 жовтня 2015 р. командування Національної гвардії України провело міжнародну конференцію «Організація духовної опіки, служба військового священика

(капелана) в умовах збройного конфлікту», де представники духовенства усіх конфесій України і країн НАТО обговорювали проблеми організації роботи капелана під час бойових дій (Завершилася Міжнародна конференція... 2015). 28–29 січня 2016 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за участю представників УПЦ (КП) було проведено міжнародну наукову конференцію «Розвиток медичного капеланства в Україні: передумови, потреби, перспективи» (Представники УПЦ взяли участь в міжнародній науковій конференції... 2016). 11–12 травня 2016 р. за ініціативою Всеукраїнського міжконфесійного релігійного християнсько-військового братства, Міністерства оборони України та інших міністерств у Києві відбулася масштабна Міжнародна науково-практична конференція «Військове капеланство в Україні: підсумки першого етапу інституалізації (2014–2016 рр.)». У заході взяли участь усі силові структури, Міністерство культури, провідні заклади вищої освіти, представники усіх конфесій України і низка релігійних закордонних організацій. Відбувся активний обмін досвідом польової роботи капеланів іноземних армій, зокрема Болгарії, Великої Британії, Грузії, Естонії, Лавії, Литви, Німеччини, Польщі, Сербії, США, Франції та Швеції (Відбулася міжнародна науково-практична конференція... 2016). Однією з найголовніших умов встановлення духовної опіки Церкви в ЗС України на сучасному етапі став екуменічний підхід до формування інституту військових капеланів.

Дійсно, бойові дії на Сході України у 2014 р. перевели тему запровадження капеланства в армії у практичне русло. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 677-р «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії та Державній прикордонній службі», наказами Міністерства оборони України від 27.01.2015 № 40 та від 14.12.2016 № 685 «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України» юридично зафіксовано створення інституту військових капеланів. У документах визначено, що військові капелани України – це фізичні особи, рекомендовані релігійними організаціями-членами Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, пройшли відбір і призначені на посади працівників ЗС України для задоволення релігійних потреб особового складу. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів, з 15 травня 2017 р. у всіх бойових частинах і під-

розділах ЗС України затверджені посади військових капеланів. Крім того, почалася системна робота по їх підготовці. Зокрема, у лютому 2017 р. у Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного були організовані пілотні курси з підготовки капеланів. Подібні заходи відбулися у Київській Богословській Семінарії, парафіях УГКЦ.

Стратегічна мета діяльності капеланської служби в ЗС України полягає у зміцненні духовного та морально-психологічного стану військовослужбовців. Основними напрямками діяльності капелана визначено: задоволення релігійних потреб військовослужбовців, а також членів їхніх сімей; релігійно-освітню роботу; душпастирську опіку; соціально-доброчинну діяльність. На військового священника (капелана) покладено виконання таких основних завдань: проведення молитов, богослужінь, урочистих і поминальних заходів, здійснення благословень та інших релігійних обрядів; задоволення релігійних потреб військовослужбовців; моральне і духовне виховання військових на основі релігійних та культурних традицій українського народу; формування у військовослужбовців мужності, хоробрості, братерства, відповідальності, стійкості, жертвовності, дисципліни; релігійна просвіта військовослужбовців; виховання у особового складу толерантного ставлення до інших релігійних переконань та світогляду; ознайомлення військовослужбовців з історією культурного, національного та релігійного становлення державності в Україні; встановлення партнерських відносин із представниками релігійних конфесій та організацій; психологічна підтримка і допомога у реабілітації особового складу; турботливе ставлення та душпастирська опіка військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Передбачалося, що у бойових бригадах працюватимуть від двох до чотирьох військових священників. Водночас Міністерство оборони України не відмовлялося від волонтерської місії, яку українські конфесії здійснювали у військах, тому нештатні капелани-волонтери мали змогу постійно перебувати із військовослужбовцями на передовій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Діяльність капеланів у роки російсько-української війни суттєво вплинула на виникнення і становлення душпастирського руху, що трансформувався зі служіння священників-волонтерів в АТО/ООС у сучасний інститут військових капеланів.

30 листопада 2021 р. Президент України підписав «Закон про військове капеланство», що заклав міцні основи сучасного духовного служіння у ЗС України. Закон передбачає різні ранги капеланів із відповідними рівнями відповідальності. Тепер є капелани батальйонів і бригад.

Сучасне капеланство є не самоціллю, а серйозною духовною основою зміцнення морально-психологічного стану військ, згуртування військових колективів і успішного виконання бойових завдань. Це підтверджує система підготовки і практика душпастирської опіки україн-

ських військовослужбовців в умовах російсько-української війни. Ефективна робота військових капеланів у районі ведення бойових дій, де вони фактично замінюють психологів і укріплюють боєздатність особового складу, підтверджує необхідність існування такого інституту в ЗС України.

Перспективними, на наш погляд, є дослідження історії та функціонування капеланської служби в країнах-союзниках України, зокрема у арміях країн Північноатлантичного альянсу. Такий досвід сприятиме подальшому розвитку капеланської служби у Збройних Силах України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Аркуша, О. & Литвин, М. (за ред.). (2018). *Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років*. Львів, 816 с.

Батальйон військових капеланів. (2014). URL: <https://chaplain.net.ua/info/> [дата зверн.: 12.04.2024].

Бураков, Ю.В. & Томчук, О.А. (2021). Відродження капеланства в сучасному українському війську. *Військово-науковий вісник*. Вип. 36, с. 27–44. DOI: 10.33577/2313-5603.36.2021.27-44.

Відбулася міжнародна науково-практична конференція «Військове капеланство в Україні: підсумки першого етапу інституалізації». (2016). URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=245096409 [дата зверн.: 12.04.2024].

Владиченко, Л. (2014). Досвід упровадження військового священства (капеланства) у Збройних Силах України. *Схід. Філософія*. № 1 (127), с. 180–185.

Діброва, В.А. (2010). *Тріумф серця*. Київ: Медіа Світ, 224 с.

Євлоєва, Т. (2016). *Імами потрібні не лише в мечетях, а й на передовій*. URL: <https://velychlviv.com/imamy-kapelany-potribni-ne-tilky-v-mechetyah-ale-j-na-peredovij-tetyana-yevlojeva/> [дата зверн.: 12.04.2024].

Завершилася Міжнародна конференція «Організація духовної опіки, служба військового священника (капелана) в умовах збройного конфлікту». (2015). URL: <http://ngu.gov.ua/ua/news/zavershylasya-mizhnarodna-konferenciya-organizaciya-duhovnoyi-opiky-sluzhba-viyskovogo-svyashchenyka> [дата зверн.: 12.04.2024].

Кальниш, Ю. (2011). *Досвід та перспективи інституту військових капеланів в Україні та досвід країн НАТО*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/46335 [дата зверн.: 12.04.2024].

Капеланська служба в Збройних Силах України. (2015). URL: <http://www.ukrmilitary.com/2015/03/kapelanska-sluzhba.html> [дата зверн.: 12.04.2024].

Монах з Волині – на передовій з початку АТО. (2014). URL: <https://www.volynnews.com/news/vidsichagresoruukrayinayedina/monakh-z-volyni-na-peredovij-z-pochatku-ato/> [дата зверн.: 12.04.2024].

Під Києвом загинув капелан, який побував у полоні «ЛНР». (2016). URL: <https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/kiyevom-pogib-kapellan-pobuvavshiy-plenu-lnr-1475513871.html>. [дата зверн.: 12.04.2024].

Підлісний, А.Р. (2015). Про створення організації служби капеланів у Збройних Силах України. *Військово-науковий вісник*. Вип. 23, с. 183–189.

Представники УПЦ взяли участь в міжнародній науковій конференції «Розвиток медичного капеланства в Україні». (2016). URL: <http://news.church.ua/2016/01/29/predstavniki-upc-vzyali-uchast-v-mizhnarodnij-naukovij-konferenciji-rozvitok-medichnogo-kapelanstva-v-ukrajini/> [дата зверн.: 12.04.2024].

Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України: наказ Міністра оборони України від 27.01.2015 № 40. (2015). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text> [дата зверн.: 12.04.2024].

Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України: наказ Міністра оборони України від 14.12.2016 № 685. (2016). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text> [дата зверн.: 12.04.2024].

Тільки любов здатна на перемогу. (2018). URL: <https://visnyk-aggeliaforos.ukrgrdumka.gr/wp-content/uploads/2019/09/80-88-86.pdf> [дата зверн.: 12.04.2024].

Томчук, О. А. (2017). Волонтерська душпастирська служба у зоні АТО. *Військово-історичний меридіан*. Вип. 4 (18), с. 121–130.

Томчук, О. А. (2018). Душпастирська опіка у волонтерському русі на допомогу Збройним Силам України під час російської агресії (2014–2017). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Вип. 27, с. 169–173.

Томчук, О. А. (2021). *Волонтерський рух допомоги Збройним Силам України під час проведення антитерористичної операції (квітень 2014–квітень 2018 рр.)*: дис. ... док. філософії: 032 – історія та археологія. Львів, 214 с.

УПЦ КП отлучила от церкви епископа за позирование с оружием (фото). (2014). URL: <http://ukranews.com/news/298981-upc-kp-otluchyla-ot-cerkvy-epyskopa-za-rozyrovanye-s-oruzhyem> [дата зверн.: 12.04.2024].

Херсонський священник УПЦ КП освятив зброю українських військових. (2014). URL: http://most.ks.ua/news/url/hersonskij_svjaschennik_upts_kp_osvjatil_oruzhie_ukrainskih_voennyh [дата зверн.: 12.04.2024].

REFERENCES

Arkusha, O. & Lytvyn, M. (ed.) (2018). *Pro hidnist. Volonterskyi rukh v Ukraini 2013–2017 rokiv*. [About dignity. Volunteer movement in Ukraine 2013–2017]. Lviv, 816 s. [in Ukrainian].

Batalion viiskovykh kapelaniv. (2014). [Battalion of military chaplains]. URL: <https://chaplain.net.ua/info/> [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Burakov, Yu.V. & Tomchuk, O.A. (2021). Vidrozhennia kapelanstva v suchasnomu ukrainskomu viisku [Revival of chaplaincy in the modern Ukrainian army]. *Viiskovo-naukovy visnyk*. Vyp. 36, s. 27–44. [in Ukrainian].

Dibrova, V.A. (2010). *Triumfsertsia* [Triumph of the heart]. Kyiv: Media Svit, 224 s. [in Ukrainian].

Kalnysh, Yu. (2011). *Dosvid ta perspektyvy instytutu viiskovykh kapelaniv v Ukraini ta dosvid krain NATO* [Experience and prospects of the institute of military chaplains in Ukraine and the experience of NATO countries]. URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/46335 [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Kapelanska sluzhba v Zbroinykh Sylakh Ukrainy. (2015). [Chaplain service in the Armed Forces of Ukraine]. URL: <http://www.ukrmilitary.com/2015/03/kapelanska-slughba.html> [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Khersonskiy sviashchenyk UPTs KP osviatyv zbroiu ukrainskykh viiskovykh. (2014). [The Kherson priest of the UOC KP consecrated the weapons of the Ukrainian military]. URL: http://most.ks.ua/news/url/hersonskij_svjaschennik_upts_kp_osvjatil_oruzhie_ukrainskih_voennyh [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Monakh z Volyni – na peredovii z pochatku ATO (2014). [A monk from Volyn has been on the front lines since the beginning of the Anti-terrorist operation]. URL: <https://www.volynnews.com/news/vidsichagresoruukrayinayedina/monakh-z-volyni-na-peredoviy-z-pochatku-ato/> [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Pid Kyievom zahynuv kapelan, yakyi pobuvav u poloni «LNR» (2016). [A chaplain who was captured by the “LPR” died near Kyiv]. URL: <https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/kyevom-pogib-kapellan-pobyvavshiy-plenu-lnr-1475513871.html>. [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Pidlisnyi, A.R. (2015). Pro stvorennia orhanizatsii sluzhby kapelaniv u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [About the creation of the chaplain service organization in the Armed Forces of Ukraine]. *Viiskovo-naukovy visnyk*. Vyp. 23, s. 183–189. [in Ukrainian].

Predstavnyky UPTs vziyaly uchast v mizhnarodnii naukovi konferentsii «Rozvytok medychnoho kapelanstva v Ukraini». (2016). [Representatives of the UOC took part in the international scientific conference “Development of medical chaplaincy in Ukraine”]. URL: <http://news.church.ua/2016/01/29/predstavniki-upc-vzyali-uchast-v-mizhnarodnij-naukovij-konferenciji-rozvitok-medichnogo-kapelanstva-v-ukrajini/> [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Polozhennia pro sluzhbu viiskovoho dukhovenstva (kapelansku sluzhbu) u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [On the approval of the Regulation on the service of military clergy (chaplain service) in the

Armed Forces of Ukraine]: nakaz Ministra obrony Ukrainy vid 27.01.2015 № 40. (2015). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text> [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Polozhennia pro sluzhbu viiskovoho dukhovenstva (kapelansku sluzhbu) u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [On the approval of the Regulation on the service of military clergy (chaplain service) in the Armed Forces of Ukraine]: nakaz Ministra obrony Ukrainy vid 14.12.2016 № 685. (2016). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text> [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Tilky liubov zdatna na peremohu. (2018). [Only love can win]. URL: <https://visnyk-aggeliasforos.ukrgurdumka.gr/wp-content/uploads/2019/09/80-88-%CC%86.pdf> [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Tomchuk, O. A. (2017). Volonterska dushpastyrska sluzhba u zoni ATO [Volunteer pastoral service in the ATO zone]. *Viiskovo-istorychnyi merydian*. Vyp. 4 (18), s. 121–130. [in Ukrainian].

Tomchuk, O. A. (2018). Dushpastyrska opika u volonterskomu rusi na dopomohu Zbroinym Sylam Ukrainy pid chas rosiiskoi ahresii (2014 – 2017) [Pastoral care in the volunteer movement to help the Armed Forces of Ukraine during the Russian aggression (2014–2017)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Vyp. 27, s. 169–173. [in Ukrainian].

Tomchuk, O. A. (2021). *Volonterskyi rukh dopomohy Zbroinym Sylam Ukrainy pid chas provedennia antyterrorystychnoi operatsii (kviten 2014 – kviten 2018 rr.)* [The volunteer movement of assistance to the Armed Forces of Ukraine during the anti-terrorist operation (April 2014–April 2018)]. (Doctor of philosophy thesis). Lviv, 214 s. [in Ukrainian].

UPTs KP otluchyla ot tserkvy epyskopa za pozyrovanye s oruzhyem (foto). (2014). [The UOC-KP excommunicated a bishop for posing with a weapon (photo)]. URL: <http://ukranews.com/news/298981-upc-kp-otluchyla-ot-cerkvy-epyskopa-za-pozyrovanye-s-oruzhyem> [Accessed: 12.04.2024]. [in Russian].

Vidbulasia mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Viiskove kapelanstvo v Ukraini: pidsumky pershoho etapu instytualizatsii» (2016). [The international scientific and practical conference “Military chaplaincy in Ukraine: results of the first stage of institutionalization” was held]. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=245096409 [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Vladychenko, L. (2014). Dosvid uprovadzhennia viiskovoho sviashchenstva (kapelanstva) u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [Experience of implementing military priesthood (chaplaincy) in the Armed Forces of Ukraine]. *Shid. Filosofia*. № 1 (127), s. 180–185. [in Ukrainian].

Yevloieva, T. (2016) *Imamy potribni ne lyshe v mechetiakh, a y na peredovii* [Imams are needed not only in mosques, but also on the front lines]. URL: <https://velychlviv.com/imamy-kapelany-potribni-ne-tilky-v-mechetyah-ale-j-na-peredovij-tetyana-yevloyeva/> [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Zavershylasia Mizhnarodna konferentsiia «Orhanizatsiia dukhovnoi opiky, sluzhba viiskovoho sviashchenyka (kapelana) v umovakh zbroinoho konfliktu» (2015). [The International Conference “Organization of spiritual care, service of a military priest (chaplain) in conditions of armed conflict” has ended]. URL: <http://ngu.gov.ua/ua/news/zavershylasya-mizhnarodna-konferenciyaorganizaciya-duhovnoyi-opiky-sluzhba-viyskovogo-svyashchenyka> [Accessed: 12.04.2024]. [in Ukrainian].

Yurii BURAKOV

*PhD of Historical Sciences, Associate Professor
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine)
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7180-4469>*

Oleksandr TOMCHUK

*PhD
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine)
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9476-4348>*

**THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CHAPLAINCY SERVICE
IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE
DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022)**

The article analyzes the origins and development of the chaplaincy service in the Armed Forces of Ukraine. It is emphasized that after the proclamation of Ukraine's independence in December 1991, the authorities of the country and the Defense Forces, public organizations and religious denominations began to carry out purposeful work to introduce the institute of military clergy (chaplaincy) in the Armed Forces of Ukraine. It has been established that the beginning of the russian-Ukrainian war led to a massive volunteer movement among the population of Ukraine to help the Armed Forces of Ukraine, and the first chaplains in military units at the forefront of hostilities were volunteer clergy. The russian-Ukrainian war intensified the formation of the institute of military chaplaincy. The stages of its formation and legalization are determined. Three stages of the development of the chaplaincy service and cooperation between the Armed Forces of Ukraine and religious denominations are identified: 1992–2008 – establishment of relations and cooperation between churches and religious organizations with the Ministry of Defense of Ukraine and military units; 2008–2014 – preparation of the legal framework for the institute of military clergy, inclusion of a number of socio-religious organizations in the process of supporting the Ukrainian army, establishment of interfaith cooperation with the Armed Forces of Ukraine; 2014–to the present – approval of the legal status of military chaplains, development of a system of their training for combat conditions, organization of partnership with chaplains from abroad, summarizing and sharing experience of spiritual support in the combat zone. Developing a system of training for combat conditions, organizing partnerships with chaplains from abroad, summarizing and sharing experience of spiritual support in the combat zone. On November 30, 2021, the President of Ukraine signed the Law on Military Chaplaincy, which laid the solid foundations for modern spiritual service in the Armed Forces of Ukraine. The law provides for different ranks of chaplains with corresponding levels of responsibility. Now there are chaplains of battalions and brigades. The author emphasizes the important role of pastoral care on the fronts of the russian-Ukrainian war.

Keywords: *chaplaincy, Armed Forces of Ukraine, pastoral service, volunteer movement, russian-Ukrainian war.*

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Кожна надіслана стаття має містити таку інформацію:

Шифр УДК (обов'язково)

DOI:

Ім'я та прізвище автора

науковий ступінь, вчене звання, посада

Місце роботи; місто, країна (у дужках)

(усі відомості наводяться у називному відмінку українською мовою)

ORCID, електронна пошта, номер телефону

Наприклад:

УДК: 94(477)

DOI:

Микола Заболотний

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії,

Харківський національний університет

Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

(Харків, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>

Електронна пошта: mz@gmail.com,

Номер телефону: +380960000000

НАЗВА СТАТТІ (українською мовою)

Анотація українською мовою (до 600–800 знаків з пробілами).

Ключові слова українською мовою (від 5 до 8).

Текст статті

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;

формулювання мети статті (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Статті оформлюються за науковим стилем Harvard Referencing style. Втім, з урахуванням вимог наукометричних баз Scopus і Web of Science, вихідні дані архівних і музейних джерел включаються не до загального списку використаних матеріалів, а до підрядкових посилань в кінці сторінки та оформлюються відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне Посилання. Загальні положення та правила складання» К.: УкрНДНЦ, 2016. С. 13–15.

Наприклад:

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

Підрядкове посилання у кінці сторінки
(у тексті нумерацію посилань застосовувати наскрізь):

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 12 (назва документа зі справи). Арк. 25.
2. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 12 (назва документа зі справи). Арк. 27.
3. Державний Архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70 (назва документа зі справи). Арк. 30.
4. ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70 (назва документа зі справи). Арк. 32.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

(в алфавітному порядку та їх посилання в тексті)

Наприклад:

Державний документ:

Посилання в тексті:

(Аналітична доповідь. 2018, с. 159).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 1):

Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». (2018). Київ: НІСД, 1316 с.

Електронні ресурси (без автора):

Посилання в тексті:

(В Міністерстві оборони України буде створено Раду волонтерів. 2014).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 4):

В Міністерстві оборони України буде створено Раду волонтерів. (2014). URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/10/02/v-ministerstvi-oboroni-ukraini-bude-stvoreno-radu-volonteriv-general-polkovnik-valerij-geletej> [дата зверн.: 11.11.2020].

Електронні ресурси (з автором):

Посилання в тексті:

(Матяш, М. 2017).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 12):

Матяш, М. (2017). Одним із найбільш значущих результатів Революції Гідності стало виникнення волонтерського руху. Укрінформ, 14 жовтня 2017 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalnee-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html> [дата зверн.: 11.11.2020].

Кандидатська дисертація:

Посилання в тексті:

(Вашкович, В. В. 2018, с. 140).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 5):

Вашкович, В. В. (2018). *Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — Історія України. Харків, 220 с.*

Автореферат дисертації:

Посилання в тексті:

(Волониць, В. С. 2007, с. 15).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 6):

Волониць, В. С. (2007). *Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII — XIX ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — Історія України). Донецьк, 20 с.

Стаття в журналі з DOI:

Посилання в тексті:

(Новікова, В. Г. 2019, с. 39).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 13):

Новікова, В. Г. (2019). Місце та роль жінок у волонтерському русі в період проведення АТО (2014–2018). *Воєнно-історичний вісник*. № 2 (32), с. 38–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2707-1383-2019-32-2-38-50>.

Стаття в журналі без DOI:

Посилання в тексті:

(Гозуватенко, С. П. 2015, с. 68).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 8):

Гозуватенко, С. П. (2015). Постать генерала Михайла Омелянович-Павленка за оцінками його сучасників. *Воєнно-історичний вісник*. № 1 (15), с. 64–71.

Матеріали конференцій:

Посилання в тексті:

(Пастернак, О. Д. 2020, с. 104–105).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 14):

Пастернак, О. Д. (2020). Трагедія Бабиного Яру у фокусі музейних джерел. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, Україна, 27 листопада 2020 р. Київ: НУОУ, с. 104–105.

Закон України:

Посилання в тексті:

(Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності. 2015).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 15):

Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності: Закон України від 05.03.2015 р. № 246-VIII. (2015). *Відомості Верховної Ради України*. № 22. Ст. 146.

КНИГИ:

Один автор:

Посилання в тексті:

(Грицюк, В. М. 2010, с. 60).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 10):

Грицюк, В. М. (2010). *Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України*. Київ: НАН України. Інститут історії України, 150 с.

Два автори:

Посилання в тексті:

(Веденєєв, Д. В. & Биструхін, Г. С. 2006, с. 24).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 7):

Веденєєв, Д. В. & Биструхін, Г. С. (2006). *Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945)*. Київ: Генеза, 408 с.

Від трьох до шести авторів:

Посилання в тексті:

(Шуст, Р. М., Крижанівський, А. Л., Целуйко, О. П., Швець, В. Є., Вовчак, О. Д. & Комаринська, З. М. 2011, с. 125).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 23):

Шуст, Р. М., Крижанівський, А. Л., Целуйко, О. П., Швець, В. Є., Вовчак, О. Д. & Комаринська, З. М. (2011). *Гроші України*. Київ: УБС НБУ; Харків: ТОВ «Видавництво “Фоліо”», 502 с.

Багатотомне видання:

Посилання в тексті:

(Смолій, В. А. (ред.). 2011, с. 244).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 17):

Смолій, В. А. (ред.). (2011). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т., Т. 1). Київ: Ніка-Центр, 696 с.

Редактор (без автора):

Посилання в тексті:

(Станко, В. Н. (голов. ред.). 2002, с. 315).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 18):

Станко, В. Н. (голов. ред.). (2002). *Історія Одеси*. Одеса, 560 с.

Редактор і керівник авторського колективу:

Посилання в тексті:

(Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). 2020, с. 120).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 19):

Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). (2020). *Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України: монографія*. Колектив авторів. К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 176 с.

Без автора (або ред. колегія):

Посилання в тексті:

(Смолій, В. А. (ред.). 2011, с. 318).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 16):

Смолій, В. А. (ред.). (2011). *Нариси історії української революції 1917–1921 років* (кн. 1). Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка”» НАН України, 390 с.

Упорядники:

Посилання в тексті:

(Голько, О., Тучак, О. & Халак, Н. (упоряд.). 2014, с. 78).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 9):

Голько, О., Тучак, О. & Халак, Н. (упоряд.). (2014). *Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район*. Львів, 96 с.

Автор і перекладач:

Посилання в тексті:

(Зомбарт, В. 2003, с. 68).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 11):

Зомбарт, В. (2003). *Євреї и хозяйственная жизнь*: авториз. перевод с немецкого Г. Гросман (ред. пер.). Київ: МАУП, 229 с.

Перевидання:

Посилання в тексті:

(Бойко, О. Д. 2014, с. 125–127).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 2):

Бойко, О. Д. (2014). *Історія України: Навчальний посібник* (5-е вид., доп.). Київ: Академвидав, 720 с.

Частина книги:

Посилання в тексті:

(Шевченко, В. В. 2011, с. 630).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 22):

Шевченко, В. В. (2011). Розвиток галузей промисловості. (Ред. В. А. Смолій). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т. Т. 1). Київ: Ніка-Центр, с. 626–632.

Стаття в збірнику наукових праць (один автор):

Посилання в тексті:

(Боровой, С. Я. 1982, с. 162).

В списку використаних джерел і літератури (див. у *References* позицію 3):

Боровой, С. Я. (1982). Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. № 16, с. 63–68.

Стаття в збірнику наукових праць (двох і більше авторів):

Посилання в тексті:

(Шамрай, В. О. & Ольховський, М. А. 2015, с. 141).

В списку використаних джерел і літератури (див. у *References* позицію 20):

Шамрай, В. О. & Ольховський, М. А. (2015). Сучасний стан офіційного визнання волонтерської діяльності в Україні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. № 4 (81), с. 139–144.

Посилання в тексті:

(Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. 2020, pp. 1302–1308).

В списку використаних джерел і літератури (див. у *References* позицію 21):

Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. (2020). Air defense planning from an impact of a group of unmanned aerial vehicles based on multi-agent modeling. *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 8. No. 4. pp. 1302–1308.

REFERENCES

(Транслітерований латиницею список використаних джерел і літератури
у тому порядку, що й в основному списку).

В квадратних дужках додається переклад назви книги чи статті англійською мовою. Вказується також мова оригіналу, наприклад: [in Ukrainian]; [in English], а не країну походження публікації [in USA]; або [in English] чи [in French], а не [in Canada]. **Увага!** Для видань, які мають офіційну назву англійською, наводиться саме вона.

Тексти українською мовою транслітеруються згідно з Постановою Кабміну України від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (<https://slovyk.ua/translit.php>).

Тексти російською мовою — за системою Держдепартаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html).

REFERENCES

Analitychna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2018 rotsi” (2018). [Analytical Report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine “On the Internal and External Situation of Ukraine in 2018”]. Kyiv: NISS, 1316 s. [in Ukrainian].

Boiko, O. D. (2014). *Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk* [History of Ukraine: Textbook] (5th ed.). Kyiv: Akademydav, 720 s. [in Ukrainian].

Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naseleння mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period [Features of population formation in the cities of Southern Ukraine in the pre-reform period]. *Istoriia narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrain's'koi RSR*. № 16, s. 63–68. [in Ukrainian].

V Ministerstvi oborony Ukrainy bude stvoreno Radu volonteriv. (2014). [A Council of Volunteers will be established in the Ministry of Defense of Ukraine]. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/10/02/v-ministerstvi-oboroni-ukraini-bude-stvoreno-radu-volonteriv-general-polkovnik-valerij-geletej> [Accessed: 11.11.2020]. [in Ukrainian].

Vashkovych, V. V. (2018). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th — beginning of 20th century)]. (Candidate's thesis). Kharkiv, 220 s. [in Ukrainian].

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Donetsk, 20 s. [in Ukrainian].

Vyedyenyeyev, D. V. & Bystrukhin, H. S. (2006). *Mech i tryzub. Rozvidka i kontrrozvidka rukhu ukrayinskykh natsionalistiv ta UPA (1920–1945)*. [Sword and trident. Intelligence and counterintelligence of the movement of Ukrainian nationalists and the UPA (1920–1945)]. Kyiv: Geneza, 408 c. [in Ukrainian].

Hozuvatenko, S. P. (2015). Postat henerala Mykhaila Omelianovych-Pavlenka za otsinkamy yoho suchasnykiv [The figure of General Mikhail Omelyanovich-Pavlenko according to his contemporaries]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 1 (15), s. 64–71. [in Ukrainian].

Holko, O., Tuchak, O. & Khalak, N. (comps.). (2014). *Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon* [Ukrainian victims of Volhynia 1938–1944 in maps and tables. Volodymyr-Volynskyi district]. Lviv, 96 s. [in Ukrainian].

Hrytsyuk, V. M. (2010). *Stratehichni ta frontovi operatsiyi Velykoyi Vitcheznyanoyi viyny na terytoriyi Ukrayiny* [Strategic and frontline operations of the Great Patriotic War on the territory of Ukraine]. Kyiv: NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny, 150 c. [in Ukrainian].

Zombart, V. (2003). *Evrei i zozyajstvennaya zhizn'* [Jews and economic life]: avtoriz. per. s nem. (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP, 229 s. [in Russian].

Matiash, M. (2017). Odnym iz naibilsh znachushchykh rezultativ Revoliutsii Hidnosti stalo vynyknennia volonterskoho rukhu [One of the most significant results of the Revolution of Dignity was the emergence of the volunteer movement]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html> [Accessed: 11.11.2020]. [in Ukrainian].

Novikova, V. H. (2019). Mistse ta rol zhinok u volonterskomu rusi v period provedennia ATO (2014–2018) [The place and role of women in the volunteer movement during the ATO (2014–2018)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 2 (32), s. 38–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2707-1383-2019-32-2-38-50>. [in Ukrainian].

Pasternak, O. D. (2020). Trahediiia Babynoho Yaru u fokusi muzeinykh dzherel [The tragedy of Babyn Yar in the focus of museum sources]. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva: Zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 27 lystopada 2020 r. Kyiv: NUOU, s. 104–105. [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo volonterskoi diialnosti [On amendments to some laws of Ukraine on volunteering]: Zakon Ukrainy vid 05.03.2015 r. № 246-VIII. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 22, art. 146. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2011). *Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. (Vol. 1). Kyiv: NVP «Vydavnytstvo “Naukova dumka”» NAN Ukrainy», 390 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]. (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, 696 s. [in Ukrainian].

Stanko, V. N. (ed.). (2002). *Istoriia Odesy* [History of Odessa]. Odesa, 560 s. [in Ukrainian].

Syrotenko A. M. (ed.). (2020). *Voieni aspekti protydii “hibrydnii” ahresii: dosvid Ukrainy: monohrafiia* [Military aspects of counteracting “hybrid” aggression: the experience of Ukraine: a monograph]. Kolektyv avtoriv; K.: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 176 s. [in Ukrainian].

Shamrai, V. O. & Olkhovskiy M. A. (2015). Suchasnyi stan ofitsiinoho vyznannia volonterskoi diialnosti v Ukraini [The current state of official recognition of volunteering in Ukraine]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo*. № 4 (81), s. 139–144. [in Ukrainian].

Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. (2020). Air defense planning from an impact of a group of unmanned aerial vehicles based on multi-agent modeling. *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 8. No. 4. pp. 1302–1308. [in English].

Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzei promyslovosti [Development of industries]. (Red. V. A. Smolii). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (v 2 t. T. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, s. 626–632. [in Ukrainian].

Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D. & Komarynska, Z. M. (2011). *Hroshi Ukrainy* [Money of Ukraine]. Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio, 502 s. [in Ukrainian].

*Ім'я та прізвище автора латиницею
Науковий ступінь, вчене звання, посада,
Місце роботи; місто, країна (у дужках) —
англійською мовою у називному відмінку
(місто, країна)
ORCID*

Наприклад:

*Mykola Zabolotnyi
Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.),
Associate Professor,
Associate Professor of Department of Philosophy,
Ivan Kozhedub Kharkiv National University
of the Air Force
(Kharkiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>*

НАЗВА СТАТТІ (англійською мовою)

Анотація англійською мовою (від 1800 знаків з пробілами).

Ключові слова англійською мовою (від 5 до 8).

Вимоги до подання статті

1. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.
2. Файл подання є документом Microsoft Word у форматі RTF.
3. Інтернет-посилання у тексті супроводжуються повними коректними адресами URL.
4. Якщо матеріали, на які посилається автор, мають DOI — він обов'язково вказується у списку літератури.
5. Текст набраний 14-м розміром кеглю з міжрядковим інтервалом 1,5; всі ілюстрації, графіки та таблиці, а також якісні фотографії розміщені безпосередньо у тексті, там, де вони повинні бути за змістом (а не у кінці документу).
6. Статті та інформацію про авторів надсилайте на офіційну пошту журналу: voeyn_ist@ukr.net з поміткою в полі «Тема» — «Матеріал для “Военно-історичного вісника”».
7. Обсяг рукопису (основного тексту статті, без анотацій, списку використаних джерел і літератури та references) не більше 20 тисяч знаків (з пробілами).
8. Стаття, що подається англійською мовою, її текст супроводжується анотацією (від 1800 знаків з пробілами) із зазначенням назви статті та відомостей про автора (прізвища та ініціалів, наукового ступеня, вченого звання, посади та місця роботи) українською мовою. Анотація англійською мовою має 600–800 знаків.
9. Скорочення та аббревіатури у тексті статті обов'язково мають бути розписаними повністю.
Наприклад: Науково-дослідний інститут (далі — НДІ), підводний човен (далі — пч).
10. Як елемент комп'ютерного кодування текстів — нерозривний пробіл — використовувати у наступних випадках: між двома ініціалами і між ініціалами та прізвищем («Т. Г. Шевченко»); між скороченим зверненням та прізвищем («м-р Сміт»), а також після географічних скорочень («м. Київ»); всередині скорочень та їм подібні («і т. д.», «т. ч.»); між числами та одиницями вимірювання, які відносяться до них («12 кг», «1981 рік»).
11. Для вирізнення прямої мови, цитат, заголовків, назв, а також слів, ужитих у непрямому, найчастіше іронічному значенні у статті використовувати лапки наступного формату: «Алмаз». Якщо в цитованому тексті або в прямій мові, узятих у лапки, є інші цитування, а також власні назви та інші слова або вислови, що мають уживатися в лапках, використовувати лапки наступної форми: «Науково-виробничий комплекс “Прогрес”».
12. Список використаних джерел і літератури розміщується у кінці роботи на окремій сторінці. Він надає інформацію, необхідну для того, щоб знайти і отримати будь-яке джерело, процитоване в тексті

статті. Кожне джерело, процитоване в статті має з'явитися у списку використаних джерел і літератури. Так само, кожен запис у списку використаних джерел має бути згаданим в тексті. Джерела в списку не нумеруються, а організовуються в алфавітному порядку за прізвищами авторів і в хронологічному порядку, коли робляться посилання на більш ніж одну роботу одного автора (за роком публікації, починаючи з найбільш раннього).

Якщо зустрічаються роботи одного автора, опубліковані в один і той самий рік, в бібліографічному списку вони розміщуються в алфавітному порядку, виходячи із назв робіт; до року публікації в такому випадку приєднується мала латинська літера a, b, c ...

Наприклад:

Илларионов, А. (2013a). Два героя. Раушан Абдуллин и Сергей Шевелев. Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 06 ноября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1192808-echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

Илларионов, А. (2013b). Жертвоприношение миротворцев. Показания свидетелей. Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 21 октября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1181606-%20echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

Илларионов, А. (2013c). За что Медведев наградил 10-ю бригаду спецназа орденом Жукова? Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 02 ноября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1189776-echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

За наявності кількох праць одного року публікації зі спільним першим автором, у списку спершу ставиться посилання з меншою кількістю авторів.

Наукове видання

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

3(53) / 2024

Міністерство оборони України
Національний університет оборони України

За достовірність викладених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей відповідають автори матеріалів.

Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів, за погодженням з авторами.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках збірника.

Усі права захищені.

Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.

При передруку посилання на «Воєнно-історичний вісник» обов'язкове.

Редактор *Д.В. Веденсєв*
Макет і комп'ютерна верстка *А.І. Погорєлов*

Журнал внесено до Реєстру суб'єктів у сфері медіа рішенням
Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
від 31.10.2023 № 1214 та присвоєно ідентифікатор медіа R30-01598.

Підписано до друку 30.09.2024. Формат 60x84 1/8.
Зам. 407. Обл-вид.арк. 10,88. Ум. друк. арк. 10,25. Наклад 100 прим.
Друкарня НУОУ